

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196115

UNIVERSAL
LIBRARY

श्रीभगवद्गीता

द्वादशोपनिषद्-सम्पादकेन

श्रीसीतानाथ तत्त्वभूषणेन

तथा वि-ए-भागवतरत्नोपाधिकेन

श्रीश्रीरघुचन्द्र वेदान्तभूषणेन

स्वकृतया 'उज्ज्वलदीपिका'-नाम-सरल-संस्कृत-टीकया

इंग्लिडीयभाषानुवादेन च सह व्याख्याता

बहुल-व्याख्या-विचार-समचित्तया भूमिकया सह

श्रीसीतानाथ तत्त्वभूषणेन सम्पादिता

कलिकाता नगर्याम् २११ संवत्सर-भवने ब्राह्ममिशन-यन्त्रालये

श्रीविगुणानाथ शयेन मुद्रिता प्रकाशिता च ।

खुष्टाब्द १८२६

WORKS AND PUBLICATIONS BY THE EDITOR

1. **Brahmajijnasa** (in English) An Exposition of the Philosophical Basis of Theism. Rs. 1-8.
2. **Brahmasadhan** (in English) or Endeavours after the Life Divine. Twelve lectures on spiritual culture. Rs. 1-8
3. **The Philosophy of Brahmaism** Twelve lectures on Brahma doctrine, *sadhan* and social ideals. R. 2-8
4. **The Vedanta and its Relation to Modern Thought** Twelve lectures on all aspects of Vedantism Rs. 2-4.
5. **Krishna and the Gita** * Twelve lectures on the authorship, philosophy and religion of the *Bhagavadgītā*. Rs. 2-8.
6. **The Theism of the Upanishads and other Subjects** : Six lectures on the religion of the *Upanishads* and the religious aspect of Hegel's philosophy. Rs. 2.
7. **Krishna and the Puranas** . Essays on the origin and development of Vaishnavism. Rs. 1-4.
8. **The Ten Upanishads** *Iśā, Kena, Katha, Prasna, Mundaka, Māndukya, Taittirīya, Aitareya, Svetāśvatara* and *Kaushītaka* with Sanskrit annotations and English translation. Rs. 2-8. Bengali Edition, 2-8.
- 9, 10. **The Chhandogya and Brihadaranyaka Upanishads.** Bengali Editions. Rs. 2-8 each.

*All elegantly bound. To be had of the Author, 210-3-2,
Cornwallis Street, Calcutta. Those marked with an
asterisk are at present out of print.*

THE
BHĀGAVADGĪTĀ

WITH EASY SANSKRIT ANNOTATIONS AND LIT
ENGLISH TRANSLATION BY

SĪTĀNĀTH TATTVABHŪSHAN
AND
SRĪSCHANDRA VEDĀNTABHŪSHAN
BHĀGAVATARATNA, B. A.

EDITED BY
SĪTĀNĀTH TATTVABHŪSHAN
WITH AN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL INTRODUCTION GIVING
AN EXPOSITORY AND CRITICAL ACCOUNT OF THE
CONTENTS OF EACH CHAPTER

PRINTED AND PUBLISHED BY TRIGUNANATH ROY
AT THE
BRAHMA MISSION PRESS
211, Cornwallis Street

1929

TO BE HAD OF
SRÍSCHANDRA VEDÁNTABHÚSHAN, B.A.
AT
7-2 E, PRABHAGAN STREET, BEADON STREET P.O., CALCUTTA,
AND
MESSRS CHAKRAVARTI CHATTERJI & CO
15, COLLEGE SQUARE, CALCUTTA

PREFACE

The present edition of the *Bhagavadgítá* was suggested by Maharaja Venkatakumar Mahipati Surya Rao of Pithapuram, whose enlightened interest in sacred literature and munificent donations in support of all pious and philanthropic endeavours are well-known. Considering my very advanced age and in presence of the numerous translations of the book, both into English and the Indian vernaculars, I accepted the suggestion with not a little hesitation. Immediately after undertaking the work, however, I was fortunate in receiving an offer from my esteemed friend, Pandit Srischandra Vedántabhúshan, to be associated with it. I gladly accepted the offer and asked him to annotate upon and translate the last nine chapters of the book. I was agreeably surprised at the satisfactoriness of his work. I need hardly say that I have carefully gone over his exposition and made it my own. In writing our annotations we have consulted Sankara's *bhášhya*, the *tíkás* of Ānandagiri, Śrīdhara, Madhusúdana and Visvanáth, and the *Samanvaya Bhášhya* of Upādhyāya Gauragovinda Ray. Wherever necessary, we have borrowed words and phrases and sometimes even sentences from them. So far as I know, the present edition is unique, the extant English translations being unaccompanied with Sanskrit annotations. Perhaps the Introduction also has something original in it, as it contains, among other things, a detailed account of the contents of each chapter, the reading of which alone, even without the study of the text, will give a clear idea of the teachings of the *Gítá*. Having completed the proposed work in a short time inspite of weak eye-sight and other infirmities of old age, I feel extremely grateful to the pious Maharaja for having suggested it. My labours will be amply rewarded if it helps the reader, in however humble a measure, to realise the *Gítá* ideal of *Bráhmísthiti*, life in God.

EDITOR.

ERRATA

Page 6, sloka 13, (and at other places), for 'conches' read 'conchs'.

Page 35, sloka 35, for 'अभू, [तेषां]' read "तेषाम् एव त्वं प्राप्
बहुमतीऽभूः तेषाम् एव तादृशी भूत्वा" (मधुसूदनः) ।

Page 170, line 3, for 'मत्प्रभम्' read 'मत्प्रभवम्' ।

Page 170, line 8, for 'प्रसुच्यते' read 'प्रसुच्यते' ।

Page 171, line 21, for 'सनन्दनः' read 'सनन्द' ।

Page 175, line 2, for 'विभं' read 'विभं' ।

Page 175, line 18, for 'they' read 'thy'.

Page 176, line 13, for 'thy own' read 'thine own'.

Page 177, foot-note, for 'आर्हितवान्' read 'अर्हितवान्', and for
'भानुजिर्भरतश्च' read 'भानुजिर्भरतश्च' ।

अध्यायसूची

अध्यायाः

पृष्ठाङ्काः

अञ्जनविषादयोगी नाम प्रथमोऽध्यायः	१
सांख्ययोगी नाम द्वितीयोऽध्यायः	२०
कर्षयोगी नाम तृतीयोऽध्यायः	५३
कर्मब्रह्मार्पणयोगी नाम चतुर्थोऽध्यायः	७२
सन्न्यासयोगी नाम पंचमोऽध्यायः	९२
अभ्यासयोगी नाम षष्ठोऽध्यायः	१०७
ज्ञानयोगी नाम सप्तमोऽध्यायः	१२६
अक्षरब्रह्मयोगी नामाष्टमोऽध्यायः	१४१
अध्यात्मयोगी नाम नवमोऽध्यायः	१५४
विभूतियोगी नाम दशमोऽध्यायः	१६९
विश्वरूपदर्शनयोगी नामैकादशोऽध्यायः	१९१
मीलनयोगी नाम द्वादशोऽध्यायः	२२९
लेशलेशैवशयोगी नाम त्रयोदशोऽध्यायः	२३३
गुणत्रयविभागयोगी नाम चतुर्दशोऽध्यायः	२५१
पुरुषोत्तमयोगी नाम पञ्चदशोऽध्यायः	२६५
देवासुरसम्पत्तिविभागयोगी नाम षोडशोऽध्यायः	२७८
ब्रह्मत्रयविभागयोगी नाम सप्तदशोऽध्यायः	२८९
मीलनयोगी नामाष्टादशोऽध्यायः	३०९

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
अक्षीतिं चापि भूतानि	३४	अधिययः कथं कीदृश	१४०
अक्षरं ब्रह्म परमं	१४१	अधिष्ठानं तथा कर्ता	३०९
अक्षराणामकारीऽस्मि	१८४	अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं	२३०
अभिजर्गीतिरहः शुक्रः	१५१	अध्येयते च य इमं	३३३
अग्नेदीऽयमदाग्नीऽयम्	३०	अनन्तबिलय राजा	७
अग्नीऽपि सन्नयनात्मा	७४	अनन्तबाक्षि नागानां	१८२
अज्ञानाद्ब्रह्मानम्	९०	अमन्यवेताः सततं	१४६
अथ गूरा महेष्वासाः	२	अमन्याश्चिन्तयन्ती मं	१६३
अथ केन प्रयुक्तीऽयं	६८	अनपेक्षः शुचिर्दत्तः	२३०
अथ चित्तं समाधात	२२७	अनादित्वाग्निगुणत्वात्	२४८
अथ चेत्यमिदं धर्म्यं	३४	अनादिमध्यात्मनन्तबोध्यम्	१९९
अथ चेन नित्यजातं	३१	अनाश्रितः कर्मफल	१०६
अथवा बीगिनामेव	१२४	अनिष्टमितं मित्रं च	३०८
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	९	अनुदेगकर वाक्य	२९६
अथतदप्यशक्तीऽस्मि	२२८	अनुबन्ध लयं हिंसां	३१४
अष्टदृष्ट्वं हृषितीऽस्मि दृष्ट्वा	२१६	अनेक चित्तविधास्ताः	२८४
अक्षिकाखे यद्दामं	२९९	अनेकबाह्मदरवक्तु मेघ	१९८
अदोष्टा सर्वभूतानां	२८९	अनेकवक्तुनयनम्	१९४
अधर्म्यं अधर्ममिति वा	३१७	अन्तर्काले च साधिव	१४२
अधर्म्याभिभवात् कथं	१६	अन्तवत्तु फलं तेषां	१३६
अधर्मीदं प्रसृतास्तथा	२६६	अन्तवत्तु इमे देहाः	२८
अधिभूतं क्षरी भावः	१४२	अज्ञाद्भवन्ति भूतानि	५९

श्रीकारभाः	पृष्ठाङ्काः	श्रीकारभाः	पृष्ठाङ्काः
अन्य च बहवः शूरा	४	अविभक्तं च भूतेषु	२४१
अन्यत्वेऽपि ज्ञानन्तः	२४६	अव्यक्तं व्यक्तिसापन्नं	१३०
अपरं भवती जन्म	७६	अव्यक्तादीनि भूतानि	३२
अपरे नियताहारा.	८५	अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः	१४८
अपरेऽपि तत्त्वान्यां	१२९	अव्यक्तोऽसुर इत्युक्तः	१४९
अपण्यात् तदस्माकं	५	अव्यक्तोऽयमचिन्तितोऽयम्	३१
अपाने जुहति प्राणं	८५	अशास्त्रविहितं वीरं	२९१
अपि चेत् सुदुराचारी	१६६	अशोचानन्वयोऽस्य	२५
अपि चेदसि पापेभ्यः	८८	अश्वधानाः पुत्राः	१५५
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	२५०	अश्वद्वया जुत दत्तं	३०१
अफलाकाङ्क्षिभि यञ्जी	२९४	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	१८०
अभयं सत्त्वसंयुजि.	२०८	असंयत्तना योगी	१२१
अभिसम्वाय तु फल	२९४	असंयत्तमहाबाही	१२०
अभ्यासयोगयुक्तेन	१४२	असक्तबुद्धिः सर्वत्र	३२४
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	२२०	असक्तिरनभिषङ्गः	२२६
अमानित्वमदानित्व	२२६	असत्त्वमप्रतिष्ठं ते	२८१
अमो च त्वां हृतराष्ट्रस्य पुत्राः	२०४	अमो मया हृतः शत्रुः	२८४
अमो हि त्वां सुरसङ्गा विमन्ति	२०१	अस्माकं तु विविष्टा ये	४
अयतिः अक्षयोपेतीः	१२१	अहंकारं बलं दर्पं	२८५
अयनेषु च सर्वेषु	५	अहंकारं बलं दर्पं	३२५
अयुक्तः प्राकृतः स्वयः	३१४	अहंक्रतुरहं यज्ञः	१६०
अवजानन्ति मां मूढाः	१५८	अहं वंशानरो भूत्वा	२७२
अवाच्यवादीश्च बहवः	३५	अहं सर्वस्व प्रभवो	१०३
अविनाशितं तु तद्विधि	२०	अहं हि सर्वयज्ञानां	१६४

श्लोकारम्भाः

पृष्ठाङ्काः श्लोकारम्भाः

पृष्ठाङ्काः

अहमात्मा गुणकेय	१७८	इति ते ज्ञानमाख्यातं	३३०
अहिंसा सत्यमक्रोधः	२७८	इति ज्ञेयं तथा ज्ञानं	२४२
अहिंसा समता तुष्टिः	१७०	इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्ता	२१९
अहो वत महत् पापं	१८	इत्यहं वासुदेवस्य	३३५
आख्याहि मे की भवान्	२०६	इदं तु ते गुह्यतमं	१५७
आचार्याः पितरः पुत्राः	१३	इदं ते नानपस्काय	३३५
आढ्योऽभिजनवानखि	२८४	इदं शरीरं कौन्तेय	२३३
आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः	२८५	इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	२४१
आत्मौपम्येन सर्वत्र	११९	इदमद्य मया लब्धम्	२८४
आदिव्यानामहं विष्णुः	१८८	इन्द्रियस्येन्द्रियस्याथ	६७
आपूर्यमानमवलप्रतिष्ठं	१५१	इन्द्रियाणां हि चरतां	४०
आनन्दमुपनासीकाः	१४७	इन्द्रियाणि पराण्याहृतः	७१
आयुधानामहं वज्रं	१८१	इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः	७०
आयुः सत्त्वव्यारीय	२९२	इन्द्रियाद्येषु वेराग्यं	२३६
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं	१०७	इमं विवस्वत योगं	७२
आश्रितं ज्ञानमेतेन	६९	इष्टान् भोगान् हि वो दंवाः	५८
आधापाश्रयतेर्वंशः	२८३	इह कस्य जगत् कतस्त्रं	१९३
आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्	३२	इहैव तंजितः सर्गां	१००
आसुरो योनिमापन्नाः	२८६	ईश्वरः सर्वभूतानां	३२९
आहारस्त्वपि सर्वस्य	२९२	उच्यते अत्र समश्नानां	१८१
आहुस्त्वादुषधः सर्वे	१७४	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	२७१
आश्वादेषमुखं दुःखं	२३५	उत्तमः पुरुषस्त्वन्वः	२७५
आश्वादेषसमुद्येन	१३८	उत्सन्नकुक्षधम्प्रीणां	१८
इतिगुह्यतमं शास्त्रं	२७६	उत्सीदियुरिमे श्लोकाः	६३

श्रीकारभाः	पृष्ठाङ्काः	श्रीकारभाः	पृष्ठाङ्काः
उदाराः सर्व एवेते	१३४	एवमेतद् यथास्व त्वम्	१९१
उदाघोनवदासोनः	२६२	एषा तेऽभिहित्ता सांख्ये	२६
उदरेदात्मनात्मान	५०८	एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	५२
उपद्रष्टानुमन्ताव	२४४	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	१४६
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः	२५९	ओ तत्सदिति निर्देशो	२९९
ऊर्ध्वमिदं बहुधा गौतं	२३५	कश्चिदेतच्छ्रुत पार्थ	३३४
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्व	२०९	कश्चिन्नोभयविश्रुतः	१२२
एतत्प्रीतीनि भूतानि	१२९	कटुश्चलवशात्पुण्य	२९३
एतन्मे सुश्रय कृष्ण	१२२	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१५
एतां दृष्टिमवष्टभ्य	२८२	कथं भौममह संख्ये	२१
एतां विभृतिं योगिन्	१०२	कथं विद्यामह योगिन्	१०६
एतां हन्तुमिच्छामि	१९	कर्मज बुद्धियुक्ता हि	४२
एतांश्चपि तं कर्माणि	३०५	कर्मणः सुकृतस्याहुः	२५९
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय	२८०	कर्मणैव हि संसिद्धिं	६१
एव परम्पराप्राप्त	७२	कर्मण्योऽपि बोद्धव्यं	७९
एवं प्रवर्तितं चक्रं	५९	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	७९
एवं बहुविधा यज्ञाः	८६	कर्मण्येवाधिकारस्ते	४१
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या	७१	कर्मब्रह्मीह्वं विधि	६९
एवं सततयुक्ता ये	२२३	कर्मान्द्रियाणि संयम्य	५५
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	७८	कर्शयन्तः शरीरस्थं	२९१
एवमुक्त्वा हृषीकेशः	१०	कविं पुराणमनुशासितारम्	१४४
एवमुक्त्वा ततो राजन्	१९४	कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्	२११
एवमुक्त्वाऽपि नः संख्ये	१९	काङ्क्षन्तः कर्माणां सिद्धिं	७७
एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२४	क्वाम एष क्रोध एष	६८

श्लोकारम्भाः

पृष्ठाङ्काः श्लोकारम्भाः

पृष्ठाङ्काः

कामक्रीड विद्युत्तानां	१०३	क्षेवक्षेवश्चयोरिवम्	२५०
काममाश्रित्य दुष्पू रं	२८२	क्षेवश्चचापि मां विधि	२३४
कामात्मानः स्वर्गपराः	३८	गतसङ्गस्य मुक्तस्य	८१
कामैस्तेस्तेष्वतश्चानाः	१३५	गतिर्भक्त्या प्रभुः साक्षी	१६१
काम्यानां कर्मणां न्यासं	३०३	गायत्रीवं संख्यते हस्तात्	१२
कायेन मनसा बुद्ध्या	९६	गामाविष्ट च भूतानि	२७३
कार्पण्यदोषीपहत-स्वभावः	२३	गुणानेतानतोय चोन्	२६१
कार्यकारणकर्तृले	२४३	गुरुमहत्वा हि महानुभावान्	२२
कार्यमित्येव यत् कर्म	३०६	चक्षुःसि हि मनः कृष्ण	१२०
काष्ठीऽपि लोकास्त्यक्तं प्रवृत्तौ	२०७	चतुर्विधा भजन्ते मां	१३३
काश्च परमेष्वासः	८	चातुर्वर्ण्ये मया कृष्टं	७७
किं कर्म किमकर्माति	७८	चिन्तामपरिमेयां च	२८६
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्म	१४०	चेतसा सर्वकर्माणि	३२७
किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्याः	१६८	जन्म कर्म च मे दिव्य	७५
किरोटिनं गदिनं चक्रहस्तम्	२१७	जलामरणीयं स्नाय	१३९
किरोटिनं गदिनं चक्रिणश्च	१९८	जातस्य हि भ्रूवो मृत्युः	३१
कुतश्चा कश्चमिदं	२०	जितात्मनः प्रशान्तस्य	१०९
कुलक्षये प्रवृत्त्यन्ति	१६	ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	१६०
कृषिगीरक्षत्राश्विजं	३२२	ज्ञानविज्ञानतृप्तामा	१०९
कौशिकैस्त्रैभ्यः गुणानेतान्	२६१	ज्ञानेन तु तदज्ञानं	९९
क्रोधात् भवति सम्मोहः	४८	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	३११
कृत्र्यं मायामयः पार्थ	२१	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	१२७
कृत्र्याऽधिकतरस्तेषां	२२५	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	३११
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	१६७	ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि	२३९

श्रीकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्रीकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
श्रेयः स निष्कसङ्गासी	८३	तपान्महमहं वधं	१६१
जग्रायसी चेत् कर्मावस्थे	५३	तमस्यज्ञानजं विधि	२५५
जगोतिषामपि तज्जगोतिः	२४१	तमुवाच ह्यधिकेयः	२४
तं विद्याद् दुःखसंयोग	११५	तमेव शरवं गच्छ	३२९
तं तथा कृपयाविष्टम्	२०	तस्माच्छास्त्रं प्रमादन्	२८८
त इमेऽवस्थिता युद्धे	१३	तस्मात्त्वमिन्द्रियाव्यादी	७०
तच्च संकृत्य संकृत्य	३३६	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ ययो बभूव	२०८
ततः पदं तत् परिमार्गितव्य	२६७	तस्मात् प्रब्रूय प्रविषाय	२१५
ततः ब्रह्मरात्र भैरवी	६	तस्मात् सर्वेषु कालेषु	१४३
ततः श्वेतैर्हयैर्गौ	६	तस्मादसक्तः सततं	६१
ततः स विष्णवाविष्टः	१९६	तस्मादज्ञानसङ्कृतं	९१
तत् स्वेनं वध यादृक् च	२३४	तस्मादीमिच्छुदाहृत्य	३००
तस्मावत् महाबाहो	६७	तस्मात् यत्न महाबाहो	५०
चातं बुद्धिसंयोग	१२४	तस्मान्नाहं वधं हृष्ट	१५
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	२५७	तस्य संजमयन् हृषं	६
तत्रापश्यत् स्थितान् पाथ	११	तान् समोक्ष्य म कौन्तेय	११
तत्रैकस्य जगत् कर्म	१९६	तानह द्विषत कुरान्	२८६
तत्रैकाग्र मनः कृत्वा	१११	तानि सर्व्वीणि संयन्य	४७
तत्रैवं सति कर्त्तारं	३१०	तुल्यनिष्ठास्तुतिर्मीनो	२३१
तद्विष्णुभिसंभाव	३००	तेजः क्षमा हृतिः	२७८
तदुद्यमस्तदाज्ञानः	९९	ते तं भुक्ता स्वर्गशीर्षं	१६२
तद्विधिं प्रविपातेन	८७	तेषां सततयुक्तानां	१७३
तपस्विभ्योऽधिकी बीगी	१२५	तेषां ज्ञानी निष्कयुक्तो	१३४

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
तेषामहं समुहर्षां	२२५	देवान् भावयतामिन्	५७
तेषामेवानुकम्पायं	१७४	देहि नोऽस्मिन् यथा दैवे	२६
त्वत्तु कर्मफलामङ्ग	८०	देहौ नित्यमवध्योऽयं	३३
त्वाजं दोषयदित्येके	३०४	दवमेवापरे यज्ञं	८३
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	१३२	दैवौ सम्पद्मोत्ताय	२८०
त्रिविधं नरस्येदं	२८७	दैवौ क्षीणा गुणमयी	१३२
त्रिविधा भवति श्रद्धा	२८९	दौषिरेतैः कुलाज्जानां	१८
त्रेगुण्यविषया वेदाः	३९	द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि	२००
त्रैविद्या मां सोमपाः	१६२	द्युत क्लयतामस्मि	१८६
तमन्तरं परमं वेदितव्य	१९९	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	८४
त्वमादिदेवः पुरुषः	२११	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	८
दंष्ट्राकराजानि च ते	२०३	द्रोणश्च भीष्माश्च	२०९
दम्बो दमयतामस्मि	१८७	हाविमौ पुरुषौ लोके	२७४
दम्बो दर्पोऽभिमानश्च	२७९	हो भतसर्गो लोके	२८०
दातव्यमिति यद्दानं	२९८	धम्मं क्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१
दिवि मूर्ध्नि सहस्रस्र	१९६	धूमेनाव्रियते वह्निः	६९
दिव्यमात्र्याम्बरधरं	१९४	धूमोरात्रिस्तथा कथाः	२५१
दुःखमित्येव यत् कर्म	३०६	धृत्या यया धारयते	३१७
दुःखिष्ठवतुदविज्जमनाः	४५	धृष्टकेतुश्चेकितानः	३
दूरेण ह्यवरं कर्म	४१	ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति	२५५
दृष्टुं तु पाण्डवा लोकां	१	ध्यायतो विषयान् पुंसः	३५
दृष्टुं दं मानुषं क्षणं	२२०	न कर्तृत्वं न कर्माणि	९८
दृष्टुमान् स्वजनान् कथं	१२	न कर्मणामनारम्भात्	५४
देवद्विजगुरुप्राज्ञ	२९५	न कर्त्तुं विजयं कथं	१३

श्लोकारम्भाः

न च तस्मात् मनुष्येषु
न च मत्स्थानि भूतानि
न च मां तानि कर्माणि
न च शक्तीन्ववस्थात
न चेतविद्मः कतरन्नो
न च श्रेयोऽनुपश्यामि
न जायते म्रियते वा
न तदस्ति पृथग्व्या वा
न तद्भासयत सूर्या
न त मां शक्यसे द्रष्ट
न त्वेवाह जातु नासं
न द्वेष्टाकुशलं कर्म
न प्रचक्षते प्रियं प्राप्य
न बुद्धिभेद जनोत्
नभः स्पृश दीप्तमनेकवर्ण
नम पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
न मां कर्माणि लिम्पन्ति
न मां दुष्कृतिनो मृदाः
न मे पाथीक्षि कर्त्तव्य
न मे विदुः सुरगणाः
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
न वेदयशाध्ययनैः
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा

पृष्ठाङ्काः श्लोकारम्भाः

३१७	न हि कश्चित् क्षणमपि
१५६	न हि ज्ञानेन सदृशं
१५७	न हि देहभृता ग्रन्थ
१३	न हि प्रपश्यामि ममापनुदात्
२२	नाढ्यश्नान्तु योगोऽस्ति
१३	नादत्ते कस्यचित् पार्पं
२९	नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां
३२०	नान्यं गुणोभ्यः कर्त्तारं
२६९	नाय लोकोऽस्त्वयश्चक्ष
१९३	नासतो विद्यते भावः
२५	नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य
३००	नाह वेदैर्न तपसा
१०१	नाह प्रकाशः सर्वस्व
६३	निमित्तानि च पश्यामि
२०२	नियतं कुरु कर्म त्व
२१३	नियतं सङ्गरहित
७८	नियतस्य तं सङ्ग्रासः
१३३	निराशी र्थतावत्तात्मा
६२	निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
१६९	निश्चय शृणु मे तच्च
२६७	निहत्य धार्तराष्ट्राङ्गः
२१८	नेहाभिक्रमर्नाथोऽस्ति
३२४	नतं सुतो पार्थ जानन्

पृष्ठाङ्काः

५५
८९
३०७
२३
१३३
९८
१८८
२६०
८६
२७
४९
२९१
१३७
१३
५६
३१३
३०४
८०
२६८
३०४
१४
३७
१५२

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
नेनें छिन्दन्ति शस्त्राणि	३०	पूर्वाभ्यामेव तेनेव	१२४
नेव निश्चितं करोमीति	८५	पृथक्त्वनं तु यज्ज्ञान	३१२
नेव तस्य कृतिनार्यो	६०	प्रकाशं च प्रवृत्ति च	२६२
मक्षैतानि महाबाहो	२०८	प्रकृतिं पुनरु चैव	२४२
मत्तं पुष्पं फलं तीर्थ	१६५	प्रकृतिं स्वामयष्टभ्य	१५०
परं ब्रह्म परं धाम	६०१	प्रजा, विद्यमानाणि	६४
परं भूयो प्रवक्ष्यामि	२५१	पक्ष गण मुडा,	६५
परस्तस्मात् भवोऽन्यो	१४५	प्रकृत्यैव च यस्मिंश्चि	२१०
परिचायाय साधूनां	७५	प्रजापति पदा कामान्	८८
पवनः पवतामसि	१८३	प्रवृत्ता गतभावन्तु	१२५
पश मे पादं कृपाणि	१८५	पश्यान्नामि मनसावलेन	१७४
पश्यादित्यान् वसुन्	१८७	पश्यादित्यन् गन् गन्तुन्	१५
पश्यामि देशं स्तव देव देहे	१९०	पठति च गिरिति च	२८१
पश्यैतान् पाण्डुपुत्राणां	२	पश्यान्तामनां ह्येन	११०
पान्नजन्यं क्षिपिकर्णो	७	पश्यान्तामनां विगतभीः	११२
पापमेवाश्रं दक्षान्	१५	पसादे तत्कुरु खानां	१८
पार्थ नेवह ना मुव	१२२	पक्षा, शक्ति, तानां	१८८
पितामि लीकस्य चराचरस्य	२१४	प्राप्य पुण्यजातां लीकान्	१२७
पितामहस्य जगती	१६१	वन्मुरात्मात्मानस्तस्य	१०८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	१३०	बल बलवां चाह	१३१
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	२४२	बहिरन्तस्मभूतानां	२४०
पुरुषः स परः पार्थ	१५०	बहूनां जन्मनामन्ते	१३५
पुरुषमां च सुखं मां	१०९	बालि मे व्यतीतानि	८४

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
ब्रह्म यशोवत्सकाला	१०१	सच्चित्त, सर्वदुर्गाणि	३२८
ब्रह्म तां सर्वभूतानां	१०१	सच्चित्ता महत्तत्त्वाणां	१८३
बुद्धिभूता जहातोह	४२	सत्त्वर्मात्परमो	२२१
बुद्धिर्ज्ञानमयमोहः	१००	सत्त्व, परतर नान्यत्	१२०
बुद्धेर्माहृष्टं चैव	२१६	सदनुग्रहाय परमं	१८०
बुद्ध्या विगृह्या युक्तो	२२५	सनः प्रसारः सौम्यत्व	२१६
ब्रह्म नाम तथा नाम्नां	१६	सत्त्वानां सहस्रेषु	१२८
ब्रह्मणा हि प्रतिष्ठाप	१६१	सत्त्वानां भव सद्भुक्ता	१६८
ब्रह्मण्यधाय कर्माणि	१६	सत्त्वानां भव सद्भुक्ता	२२१
ब्रह्मन्तः प्रसङ्गात्मा	३२६	सन्त्यमे यदि तच्छब्द	१८१
ब्रह्मण्यक्षयिणी	३२१	सग योनिर्महद्ब्रह्म	२५२
ब्रह्मणि सं ब्रह्मसत्ति	३०	सर्वेषां जीवलोके	२००
भक्ता त्वनन्यथा शक्तौ	२०१	सत्ता तत्तमिदं सर्वं	१५५
भक्ता मासमिजानानि	२०	सत्ताध्यक्षेण प्रकृति	१५८
भवा यथादुपरतं	२५	सत्ता पञ्चनेन तवाङ्गनेद	२१०
भवान् भोग्य कर्णस्य	४	सत्ति चानन्ययोगेन	२२६
भवान्यथै हि भूतानां	१००	सत्ति सर्वाणि कर्माणि	६५
भौमदोषप्रमुखतः	१०	सत्ताविश्व मनो नो	२२३
भूतवासं स एवायं	१४९	सत्तासक्तमनाः पार्थ	१२०
भूमिरापीनलो वायु	१२८	सत्तावन मन आधत्स्व	२२६
भवा एव सत्तावादी	१६९	सत्तायः सप्त पूर्व	१०१
भक्तां यज्ञतपसां	१०५	सत्ताधीनां भृगुरहं	१८०
भोग्यस्यैव सत्तानां	२८	सत्तामानसु मां पाथं	१५९

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
महाभूतान्यहङ्कारो	२२५	यजन्ति सात्त्विकाः	२९०
मां च योऽभिचारेण	२३३	यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं	८८
मां हि पार्थ अपाचित्य	१६७	यज्ञदान तपः कर्म	३०५
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः	१३	यज्ञश्रिष्टान्तभुञ्जी	८६
मां ते व्यथा मा च	२१९	यज्ञश्रिष्टाग्निं सन्ती	५८
मात्रास्यर्थास्तु कौन्तेय	२६	यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र	५६
मानापमानयोस्तु न्यः	२६२	यज्ञे तपसि दाने च	३०१
मासुपेत्य पुनर्जन्म	१४७	यत्नो ह्यपि कौन्तेय	४७
सुक्तसङ्गोऽनहंवादी	३१४	यतन्ती योगिनश्चैनं	२७२
सूदं याचिषात्मनी यत्	२९७	यतः प्रवृत्तिं भेतानां	४०३
सत्यः सर्वद्वेषाहं	१८५	यतेन्द्रिय मनोवुद्धिः	१०४
लोघाया मोघकर्माणी	१५८	यती यतो निश्चरति	११७
यं य वापि स्मरन् भावं	१४२	यत् करीषि यदस्माभि	१६५
यं लब्ध्वा चापरं लाभं	११५	यत्तदग्रे विषमिव	३१९
यं सङ्ग्रासमिति प्राहुः	१०६	यत् कामेषुना कर्म	३१४
यं हि न व्यथयन्तेऽग्ने	२७	यत्तु क्लृप्तवदेकस्मिन्	३१६
यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य	२८८	यत् प्रत्युपकारार्थं	२९८
यः सर्वान्नानभिक्षो हः	४५	यत्र काले त्वनाष्ठतिं	१५०
यः कृदं परमं गुह्यं	३३२	यच्च योगेश्वरः कृषा	३३६
य एनं वेत्ति हस्तारं	२८	यत्रोपरमते चित्तं	११५
य एवं वेत्ति पुरुषं	३४५	यत् सांख्यः प्रापते	९४
यश्चापि सर्वभूतानां	१८८	यथाकाशस्थितो नित्यं	१५६
यथावहासार्धमसत्	२१३	यथा दौपो निवातस्थी	११४

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
यथा भदौनां बहुवी	२०५	यथा तु धर्मकामार्थान्	२१८
यथा प्रकाशयत्येकः	२७९	यथा धर्ममधर्मश्च	२१७
यथा प्रदीपं ज्वलनं	२०५	यथा स्वप्नं भयं शोकं	२१८
यथा सर्वगतं सौक्ष्मात्	२४९	यस्त्वात्मरतिरेवत्यात्	६०
यथैषांमि समिद्धोऽग्निः	८९	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	५५
यदग्रे चानुबन्धे च	३२०	यस्मात् क्षरमतीतोऽहं	२७५
यदक्षरं वेदविदी	१४५	यस्मान्नादित्ते स्त्रीको	२२९
यदा ते मोहकलिलं	४३	यस्य नाहङ्करो भावी	२१०
यदादित्यगतं तेजो	२७२	यस्य सर्वं समारम्भाः	८०
यदा भूतपृथग्भावं	२४८	यातयाम गतरसं	२९३
यदा यदा हि धर्मस्य	७५	या निशा सर्वभूतानां	५०
यदा विनियतं चित्तं	११४	यान्ति देवव्रता देवान्	१६४
यदा सत्त्वे पृष्ठङ्गे तु	३५८	यामिमां पुष्पतीं वाचं	३८
यदा संहरते चायं	४६	यावत् सजायते किञ्चित्	२४६
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	१०७	याऽदेताग्निरौक्षेऽहं	९
यदि मामप्रतिकारं	१९	यावानर्थे उदपाने	४०
यदि ह्यहं न वर्तय	६२	युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	९७
यद्वक्ष्यामीपपन्नं	३४	युक्ताहारविहारस्य	११३
यद्वक्ष्यामिभक्त्युत्थो	८१	युष्मन्नेवं सदात्मानं	११२
यद् यदा चरति श्रेष्ठः	६२	युष्मन्नेव सदात्मानं	११७
यत् यद्विभूतिं मत् सत्त्वं	१८९	युधामन्युष विक्रान्तः	३
यद्यपेते न पश्यन्ति	१५	ये चैव सात्त्विका भावाः	१३१
यद्यहंकारमाश्रित्य	३२८	ते तु धर्मास्तमिदं	२३२

श्लोकारम्भाः

पृष्ठाङ्काः श्लोकारम्भाः

पृष्ठाङ्काः

ये तु सर्वानि कर्माणि

२२५ रजनि प्रलय गत्वा

२५८

ये तत्क्षरमनिर्दृश्य

२२४ रजस्तमसाभिभूय

२५६

ये त्वेतदभ्यभूयन्ता

६६ रजो रागात्मकं विहि

२५४

येऽप्यस्य देवता भक्ताः

१६३ रजोऽहमस्मि कौन्ते य

१३०

ये ये मे यतमिदं नित्यं

६६ रागदोषविशुद्धैस्तु

४८

ये यथा मां प्रपद्यन्ते

८६ रागौ कर्मफलप्रेप्सु

३१५

ये शान्त्रविधिसुखजा

२८९ राजन् भक्त्य गन्तव्य

३२५

येषां त्वत्तगतं पापं

१३८ राजनिद्या राजगुह्य

१५

येषामर्थं काङ्क्षितं नो

१३ रुद्राणां शङ्करस्यास्मि

१०९

ये हि संस्पर्शजा भोगाः

१०१ रुद्रादिद्या वामनो यो व

२०१

योगयुक्तो विमुह्यता

८५ रूपं सदस्ये तत्तत्तुनेव

२०२

योगसंन्यस्तकर्माणि

८० लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं

१०३

योगस्थः कुरु कर्माणि

४१ तेलिङ्गने ग्रसमानः

२०६

योगिनामपि सर्वेषां

१०६ लोकेऽस्मिन् द्विविधा निजा

५४

योगो युञ्जीत सततं

११० लोभः प्रवृत्तिराम्भ

२५०

योऽस्त्वयमानानवेक्षेऽहं

१० वक्तुमर्हस्वशेषेण

१०६

यो न हृष्यति न द्वेष्टि

२३० वक्ताणि ते स्वरगाणा

२०४

योऽन्तमुखोऽन्तरारामः

१०२ वायुर्यमोऽप्रिवरुणः

२१२

यो मां पश्यति सर्वत्र

११८ वामांसि जौष्णीनि यथा

३०

यो मामजन्मनादिं च

१०० विद्या विनयसम्पन्ने

१००

यो मामेवमसंमूढो

२०६ विधिहीनमष्टष्टाष्टं

२०५

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः

११८ विविक्तमेवो लब्धाशो

२२५

यो यी यां यां तनं

१३६ विषया विनिवर्त्तन्ते

४६

श्रीकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्रीकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
विषं चन्द्रियसंयोगात्	११९	अतिविप्रतिपन्ना ते	४३
विस्तरैणात्मनो योगं	१७७	श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात्	८७
विद्याय कामान् यः	५२	श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः	६७
वीतरागभयक्रोधाः	७६	श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः	२२३
वृष्णो ना वासुदेवोऽस्मि	१७९	श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	२२८
वेदानां साधवेदाऽस्मि	१७९	श्रीतादो निन्द्रियानन्ये	८३
वेदाविनाशिन नित्य	२९	आत्र चक्षुः स्पर्शनं च	२७१
वेदाहं न मतीतानि	१२८	अश्वरान् सुहृदस्त्वैव	११
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु	१५३	सद्गुरा नरकायैव	१७
वेपथुश्च शरीरं मे	१२	संकल्पप्रभवान् कामान्	११६
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	३८	रन्तुः सतत यागौ	२२९
व्यासश्चैव वाश्वेन	५३	संनियन्धेन्द्रियग्राम	२२४
व्याजं तादा कृतवान्	३२५	सन्नाजं कर्मण्यं क्षण	९२
अक्रोतीहैव यः सीढ	१०२	सन्नासन्तु महाबाहो	९२
अनैः अक्षरपरमेत्	११६	सन्नासस्य महाबाहो	३०३
असौ दत्तपः श्रीच	३२१	न एवायं मया तदुद्य	७३
अरोऽयं दत्ताप्रीति	२७०	सन्नाः कर्मण्यविदांसः	६३
अरीरवाङ्मनीभिषत्	३०९	सखिति शत्वा प्रस	२१३
शुक्रकण्ठे गवौ ह्यो	१५२	य चोषो धार्तराष्ट्राणा	८
शुची देशे प्रतिष्ठाप्य	१११	सतत कीर्तयन्तो मां	१५९
शुभाशुभ फलं रेव	१६५	स तथा अक्षया युक्तः	१३६
शौर्यं तेजो हृतिर्दाक्ष्य	३२२	सत्कारमानपूजार्थं	२९७
अक्षया परया तप्तं	२९७	सत्त्वं रजस्तम इति	२५३
अज्ञानाननसूयश्च	३३३	सत्त्वं सुखे संजयति	२५५
अज्ञावांस्तमते ज्ञानं	८९	सत्त्वात् संजयते ज्ञानं	२५९

श्रीकारभाः

पृष्ठाङ्काः श्रीकारभाः

पृष्ठाङ्काः

सञ्जातुरुपा सर्वस्व	२९०	सर्वोपैते यज्ञविदी	८६
सदृशं चेतते स्वखाः	६७	सर्वेन्द्रियगुणाभासं	२४०
सञ्जावे साधुभावे च	३०१	सदृजं कर्म कौन्तेय	३२४
समं कायधियोयैवं	११२	सद्व्यथाः प्रजाः सृष्टा	५७
समं पश्यन् हि सर्वत्र	२४७	सद्व्ययुगपर्यन्तं	१४८
समं सर्वेषु भूतेषु	२४७	साधिभूताधिदैवं मां	१३९
समः शत्रौ च मित्रे च	२२१	सांख्ययोगी पृथग्वालाः	९३
समदुःखः सुखस्वप्नः	२६२	सिद्धिं प्राप्ती यथा	३२५
समोऽहं सर्वभूतेषु	१६६	सोदन्ति मम गात्राणि	१२
सर्गाणामादिरस्तस्य	१८४	सुखदुःखे समे कृत्वा	३६
सर्वकर्माणि मनसा	९७	सुखमात्यन्तिकं यत् तत्	११५
सर्वकर्माणि सदा	३२७	सुखं त्वोदानेन विविधं	३१९
सर्वगुणतमभूयः	३३०	सुदुर्लभमिदं रूपं	२२०
सर्वतः पाणिपादं तत्	२३९	सुहृन्मित्रार्थुन्दासोऽन	११०
सर्वहाराणि संयम्य	१४६	सेनयोद्धधो मध्ये	९
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	२५६	स्थाने हृषिकेश तव	२१०
सर्वधर्मान् परित्यज्य	३३१	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	४४
सर्वभूतस्य मामानं	११८	सग्रीनं कृत्वा वह्निर्वायान्	१०४
सर्वभूतस्थितं यो मां	११९	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	३३
सर्वभूतानि कौन्तेय	१५६	स्वभावजीन कौन्तेय	३२९
सर्वभूतेषु देनैकं	३१२	स्वयमेवात्मनात्मानं	१७५
सर्वमेतद्वत्तं मन्ये	१७५	स्वे स्वे कर्माणिभिरतः	३२२
सर्वयोनिरु कौन्तेय	२५२	दृती वा प्राससि	३६
सर्वस्य चाहं हृदि	२७४	हन्त तं कथयिष्यामि	१७७
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	८३	हृषीकेशं तदा वाक्यं	९

INTRODUCTION

The age and authorship of the *Bhagavadgītā* the relation of its philosophical teachings with the chief schools of Indian philosophy, and the system of ethical and spiritual culture inculcated in it, have all been discussed in the present writer's *Krishna and the Gītā*, and it does not seem expedient to burden this edition of the *Gītā* with a long introduction on these subjects. But as that book has been out of print for some time past, and as there is no likelihood of its being reprinted at an early date, it may be useful to reproduce here the summary of its contents given in the last of the twelve lectures comprised in it. This summary will be followed by a brief statement, expository and critical, of the contents of each chapter of the *Gītā*. This may facilitate the reading and understanding of both the annotations and the translation, from which detailed exposition as well as criticism has been purposely excluded.

Summary of the Gita Lectures

Of the twelve lectures comprised in the series, I have devoted three to Krishna, three to the schools of philosophy which more or less influence the *Gītā* system, one to the treatment of *jñāna*, two to *bhakti* and three to *karma*. In my first lecture, that on "The Origin and Growth of the Krishna Legend," I take up the following questions for discussion and answer

them to the best of my knowledge and ability :—(1) When was the battle of Kurukshetra fought ? (2) When and by whom was the *Mahābhārata*, of which the *Gītā* is a part, composed ? (3) Were Krishna and the Pāndavas mentioned in the *Mahābhārata* in all its various redactions ? (4) If not, into which of them and in what period of Indian history were they introduced ? (5) Was Krishna conceived as an incarnation of God from the beginning ? or (6) Was he deified only by a slow process of development ? Now, following the research of Orientalists, Indian and foreign, I divide the ancient literary history of our country into four periods, each comprising several centuries, namely, the Mantra, subdivided into those of the composition and compilation of the *mantras*, the Brāhmaṇa and Upanishad, the Sūtra, and the Dharmasāstra, and from the data supplied by the literature of these periods, show that the great war was fought in the second subdivision of the Mantra period, that is, sometime about the twelfth or thirteenth century before Christ. Then, as to the date and authorship of the *Mahābhārata*, I show from statements in the poem itself and from other data, that it consists of four strata belonging to different ages and composed by a host of authors, the first stratum going back to the fifth century B. C. and the last coming down to about 300 A. D. As to the date and authorship of the *Gītā*, I show by what I regard as conclusive proof, both positive and negative, that it cannot be the utterance or work of any one belonging to the period of the compilation of the *mantras*,

when the great war referred to in it was fought. On the one hand, the poem, which has had so great an influence on our later literature, finds no mention in that of the first three periods of our literary history, namely the Mantra, the Bráhmāna and Upanishad and the Sūtra. On the other hand, the writer of the *Gītā* is deeply read in and clearly mentions the literature of these periods. It belongs evidently to the early part of the Dharmasāstra period, and its date is either a little before or a little after the beginning of the Christian era. Next, in regard to our third and fourth questions, in which of the four strata of the *Mahābhārata* Krishna and the Pāndavas were introduced, I show that it is very doubtful if they were in the first stratum at all, and that even if they were there, their original characters were greatly altered in the second. According to scholars like Prof. Hopkins and Mr. R. C. Datta, the Pāndavas are mere poetic fictions and took the place of the ancient Bhāratas in some stage of the development of the epic. Lastly, in reply to the 5th and 6th questions, those relating to the deification of Krishna, I show that the Krishna of the fully developed *Mahābhārata* is a combination of the Non-aryan chief, Krishna, of the Rigveda and the Angiras Kshatriya Krishna of the *Chhândogya Upanishad*, worshipped first as a hero and demi-god, and gradually, in order to serve as a rival figure to Buddha, raised to divinity and made the centre of a Vaishnava propaganda. In no literature before the Dharmasāstra period is there any mention of an incarnate Deity, the very idea of special

incarnations being absent therefrom. It is only in the period referred to, when the necessity for a revival of the Vedic religion, enriched with new ideas and under new methods made necessary by the opposed system, was felt, that books like the *Gîtî* and the Atharvan Vaishnava *Upanishads* were written.

In the second lecture, that on "The Krishna of the *Mahábhárata* and the *Puránas*," I have given a detailed life of Krishna as it is found in the books regarded as authorities on the subject, namely the *Mahábhárata* with its great supplement, the *Harivamsa*, the *Vishnu Purána* and the *Bhágavata Purána*. This account of Krishna's doings will, besides supplying information, enable my hearers to judge how far reasonable is the claim, put forth recently by some of our eminent writers, in favour of Krishna's character as worthy of imitation, taking for granted that it is at all historical.

In my third lecture, that on "The Krishna of the *Bhagavadgîtá*," I show that the central idea of the *Gîtá*,—Krishna, the Divine Being, driving the chariot of his disciple, Arjuna, and communicating to him the highest wisdom,—is suggested to the author by the third *valli*, first chapter, of the *Kathopanishad*, which speaks of Reason as our charioteer, the body as the chariot, the senses as horses, and the objective world as the road to be travelled over, and points out the evil of following the senses and the blessedness of following Reason. I then point out that in identifying himself with the Supreme Being and speaking in his name throughout his book, the author of the *Gîtá*

only follows the teaching and example of the *rishis* of the *Upanishads*, as the germ of his doctrine of incarnation lies there, and even the form of teaching adopted by him, for instance in the colloquy between Indra and Prataardana in the *Kaushîtaki*. I then explain at some length the Hindu scriptural doctrine of the Logos,—the particular manifestation of the Universal Consciousness in relation to some individual consciousness, when the latter feels itself filled by and identified with the former and yet not exhausting or fully representing it. The Krishna offered by the *Gîtâ* for our worship is not an individual appearing in a certain time and place, but the Universal Self, whom we see as our own self, free from the limitations of time and space, in moods of deep communion. This is proved by a reference to several passages of the *Gîtâ*, specially its sixth, seventh and eleventh chapters.

In the fourth lecture, that on the "Relation of the *Gîtâ* to the Sankhya Philosophy," I try to explain, as clearly as I can, the fundamental principles of that philosophy, and then show the striking similarity of these principles to those of the Critical Philosophy of Kant. I also point out how the inconsistencies of both the systems proceed from the same misconceptions and may be, as they have actually been, shown by the same or similar arguments. I then corroborate my exposition of the Sankhya Philosophy by numerous quotations from Iśvara-Krishna's *Kārika*. Lastly, I show how deeply the teachings of the *Gîtâ* have been influenced by the Sankhya Philosophy and how it tries to reconcile the doctrines of this philosophy with its unmistakable

Vedantism. I show that in several points this attempted reconciliation is not quite successful, but is deeply suggestive and helpful to a true solution of the great problems of thought and life.

In the fifth lecture, that on "The *Gītā* and the Yoga Philosophy," after discussing Patanjali's date, which I fix as the second century B. C., I mention the points in which the Yoga Philosophy differs from the Sankhya, namely its Theism and its system of *Sādhana*. Having stated at some length the nature and grounds of the former, I take up the latter and explain the different *yogāṅgas*, both the outer (*bahṡragāṇi*) and the inner (*antarāṅgāṇi*), quoting at every step from the *Yogasūtras* and occasionally from Bhoja's commentary on them. I then go back to the *Upaniṡhaas* and show what conceptions of *yoga* prevailed at the time when Sankhya and Yoga were merely forms of *sādhana* and not systems of philosophy independent of the Vedānta. Coming to the *Bhagavadgītā*, I show how far Patanjali's *yogāṅgas* find recognition therein, and explain at some length the more correct and comprehensive system of *yoga* taught by it.

In the sixth lecture, entitled "The *Bhagavadgītā* and the Vedānta Philosophy," I at first comment at some length on the feature that distinguishes the latter as well as the *Pūrva Mīmāṃsā* from the other systems of Hindu Philosophy, namely the constant appeal which these two systems make to the authority of the Vedas. I explain, with reference to certain utterances of Āchārya Sankara, what this appeal to *śabda pramāṇa* means in the case of the Vedantists

It is to them nothing but an appeal to spiritual experience—experience that is possible to all pure-hearted and thoughtful persons. I then give a statement of the views of the two chief schools of the Vedānta Philosophy, Unqualified Monism and Qualified Monism, on such subjects as Creation, the Relation of God to Nature and Man, Liberation and the Way to it &c., and show by quotations from the *Brahma Sūtras* which of these two sets of views are favoured by them. I then point out that the *Gītā*, though agreeing in the main with the latter set of views, namely Qualified Monism, represents a distinct variety of Vedāntism which cannot be quite identified with either of the two chief schools. In its teaching of *bhakti* the *Gītā* is far in advance of the *Brahma Sūtras*, and in a sense in advance of the *Upanishads* too, which, though teaching love to the Supreme Self, do not bring out clearly and prominently the relation of man to God as of a finite person to an Infinite Person, the one enjoying the infinite love and constant care of the other.

In the seventh lecture, that on “The *Gītā* Ideal of Knowledge compared with the Western Ideal”, I at first show the error of the current view that the philosophical knowledge of religion is not essentially necessary for deep spiritual culture. I then point out the great importance which the author of the *Gītā* attaches to such knowledge. The author's view of God and his relation to Man and Nature is then set forth—a view which, I point out, is possible only to one who has attained the highest wisdom. Coming

to the question of method, I regret the absence in our philosophers of a clear one, such as can convince us. moderns, who are trained under the western system of education. I then proceed to expound at some length the Critical and Dialectical Methods identified with the names of Kant and Hegel, and indicate the fundamental features of the system of Absolute Idealism to which these methods lead. Having shown that most of the principal systems of ancient and modern philosophy, Indian and Western, belong to the first two of the three stages of thought—the Objective, Subjective and Absolute—I point out that the author of the *Bhagavadgītā*, though not clearly aware of a method such as the Dialectical had a wonderfully synthetic imagination, which prevented him from being satisfied with the halting and one-sided systems referred to, and led him to the instinctive grasp of a system of Idealism unifying apparently conflicting but really harmonious tendencies of thought and life. In this lies his chief claim to the honour which is so universally accorded to him.

In my eighth lecture, that on “The *Gītā* Ideal of *Bhakti* compared with the Vaishnava Ideal,” it is at first shewn that the philosophy of unity-in-difference expounded in the seventh lecture is the real basis not only of *bhakti* and *karma*, but also of *jñāna*. Dualism worships an unknown God, a God who is at the same time finite, as he is limited by Man and Nature. Such a God cannot command whole-hearted *bhakti*. Any feeling for any supersensuous being is not *bhakti* in the true sense ; it is only the awe, reverence and love in-

spired by the Infinite that deserves the name. On the other hand, Unqualified Monism, by denying the reality of the finite, the *sādhaka* or aspirant, makes the Infinite, the *sādhya*,—the object of aspiration,—meaningless. It leaves no room, not only for *bhakti* or *karma*, but even for *jñāna* as a *sādhana* or system of spiritual culture, for the latter, as much as the two former, implies the distinction of the *sādhya* and the *sādhaka*. After these preliminary remarks, the teaching of the *Upanishads* on cultivating love to God is expounded at some length with reference specially to the *Maitreya Brāhmaṇa* of the *Bṛihadāranyaka Upanishad* and the *Nārada-Sanatkumāra-sambāda* of the *Chhāndogyā*. It is then shown that the *Gītā* teachings on *Bhakti* closely follow the lines laid down in the *Upanishads*. The fundamental teaching of both on the subject is the direct realisation of the Infinite, the intellectual aspect of which is *jñāna* and the emotional aspect *ānanda* or *bhakti*. *Jñāna* and *bhakti* therefore are inseparably related, and all teachings that tend to separate the two and seek the one in exclusion of the other are fundamentally incorrect and injurious. It is then shown that of the two processes of realising the Infinite, the *anyāya* and the *vyatireka*, the *Gītā* follows the latter in its sixth chapter and the former in its eleventh. In its twelfth chapter it commends the worship of the *Saguna Brahman*, taught in the eleventh chapter, as making smooth the way to the *Nirguna*, and points out the difficulties in the way of those who would directly grasp the *Nirguna*. His *saguna* worship is not however the worship of images or finite gods, which, according

to him, is not the proper worship of God. In this connection the *Gītā* attitude towards deva-worship and sacrifices is explained at some length. This leads to a discussion of the later development of Vaiṣṇavism—the development heralded by the *Srimadbhāgavata* and carried on further by such works as the *Brahma Vaivarta Purāṇa* and the *Nirāda Panchaśātra* and by still more recent works like the *Bhaktirasāmrita-sindhu* and the *Chaitanya-charitāmrita*. This later Vaiṣṇava ideal of *bhakti* is expounded at some length, and its fundamental error, the substitution of mythological belief for direct realisation, is pointed out.

In my ninth lecture, entitled “The *Gītā* ideal of *Bhakti* compared with the Christian Ideal,” after some preliminary remarks on the historical connection of Christianity and certain phases of Hinduism and the importance of a reverent study of Christianity on the part of us, Hindus, I point out that unlike Krishna, Jesus is, in the main outlines of his life as recorded in the Gospel, a historical person, and that these outlines present a truly divine character which is as much a light now as when it first appeared in the history of the world. I then proceed to set forth Christ’s teachings on the love of God and man and point out their eminently practical character and the profound influence exerted by them on human history. I then pass on to the teachings of St. Paul and show how, under an imagery and phraseology very different from those employed in our sacred books, his teachings on sin, atonement, faith, work, love, crucifixion and resurrection are in deep harmony with the *Gītā* teach-

ings on *jnána*, *bhakti*, *karma*, *Brahma-nirvána* and *Brahma-samsthá*. Passing on to the teachings of St. John, the Evangelist, I touch upon his teachings on love and then give a somewhat detailed exposition of his introduction to the fourth gospel, which I extracted, but left unexplained, in my fourth lecture. I try to show that the doctrine of the Logos set forth therein is fundamentally the same as that taught in the *Upanishads* and the *Gítá* and that the Christian idea of the Triune God is no more a mystery than the Hindu idea of the Inner Self of all beings, '*Sarva-bhútántarátmá*,' who makes his one form manifold,—'*Ekam rupam bahudhá yah karoti*.'

In the tenth lecture, that on "The *Gítá* Doctrine of Karma or Work," after preliminary remarks on the relation of *jnána*, *bhakti* and *karma* and on the order of the three shatkas of the *Gítá*, I briefly sketch the history of the rise of the extreme followers of *karma* and *jnána* as parties in the religious community of ancient India. I then speak of early attempts at establishing harmony, *samuchchaya*, between these extreme tendencies and refer to and quote from the *Ísopanishad* as such an attempt. But the conflict thickened, the sects referred to grew into regular schools of philosophy, and more elaborate attempts became necessary to combat them. The *Gítá* is the most successful of these attempts. At first it grapples with the *karmakándis*, the followers of Jaimini, to whom there is no higher ideal than the life of ceremonial practices and their worldly and other-worldly results. It shows that there are higher truths than these sectaries know of

and higher motives of *karma* than they appeal to. On entering this higher sphere, however, our author feels the power of the logic of the opposite school, the Sankhya Philosophy, and is so far led away by it as to pronounce the Self as essentially inactive, a doctrine which cuts off the roots of his doctrine of *karma*. His Vedantism and his strong common sense, however, come to his rescue and he propounds the doctrine of an ever-active God and those of *nishkâma karma* and *Brahmârpana*, which constitute his refutation of the opponents of *karma*,—the Sankhyas and the Mâyâvâdî ascetics.

In the eleventh lecture, that on "The Ethical Ideal of the *Bhagavadgîtâ*," I take up again the question of the relation of *jñâna* and *karma* and show by an analysis of knowledge the unreasonableness of the doctrine of an inactive self, the fundamental error of the Sankhya. I show that knowledge in all its forms maintains itself by ceaseless activity, and that the self, both in its absolute and relative forms, is essentially active and purposive. Every moment of our life we are in the hands of an ever-active Person who, though he has no desires for himself, being eternally perfect, is inspired with an inexhaustible desire for the perfection of his creation. This leads to a discussion of the *Gîtâ* doctrine of *nishkâma karma*, desireless or disinterested work, in the course of which it is shown in what sense the *yogin* who has attained unity with God, has, and in what sense he has not, desires. It is shown that the characteristics which the *Gîtâ* gives of a *sthitaprajna* person, a person

who is established in wisdom, indicate an ideal character in which our appetites and propensities, instead of being starved or suppressed as in the ascetic scheme, undergo a process of purification and become parts of the all-comprehensive desire of union with God. God being all-in-all, the abandonment of desire for finite things means only abandoning their pursuit as objects independent of him. As parts or manifestations of him, the desire for them is a part of love to God. This leads to the exposition of the doctrine of *Brahmárpanam*, giving over all things to God, and of *karma* as *yajna*,—doing all things in the spirit of divine worship. In expounding these doctrines I feel that I have reached the greatest height of the teachings of the *Gītā*, and with a trembling hand I humbly submit my exposition to your judgment, such judgment as you may pass upon it in the light of your spiritual experiences.

My present lecture, (on “The *Gītā* System of Practical Morals”) the twelfth and last of the series, is, as you see, rather supplementary. It has enumerated a number of practical duties consistent with the ideal of conduct set forth in the previous lectures and given a brief summary of all the lectures of the series.

CHAPTER I

We now come directly to the text of the *Gītā*. Throughout the book, Sanjaya, an officer of Dhritaráshtira, the old chief of the Kurus, is represented as the speaker and the Kuru chief as the hearer. Other speakers and hearers are only introduced by

a in the course of the report he gives to the . . . of the events of the war Vyása has, for the time, given him a power which enables him to see everything taking place in the battle-field. The boon was first promised to the blind chief, but he would not accept it, as it would be most painful for him to see with his own eyes the destruction of his own relatives. So, at his own request, the boon was granted to the officer, who was to communicate to him at the end of each day what would take place in the field that day. So, at the end of the first day's battle we find Dhritaráshtṛa, in the first verse of the book, asking for the day's report. In reply, Sanjaya first introduces King Duryodhana and Áchárya Drona, the latter the teacher of military arts to the king and his brothers and cousins, and also one of the generals in his army. In verses 2-11 Duryodhana names, for the teacher's information, the chief combatants on both sides, comments on the relative strength of the two armies, led respectively by Bhíshma and Bhíma, and asks Drona and through him the other Kúru generals to keep to their respective stations at the openings of the phalanx and protect Bhíshma, who was in the centre. The enemy's aim would be to break into the phalanx and kill the commander, as that would give him the victory according to the rules of warfare in those days. So the commander must be protected at all costs. Verses 12-19 describe the sounding of their respective battle-conchs by the generals and of other musical instruments announcing the commencement of hostilities. In 20-25 Krishna, at Arjuna's request,

places his chariot between the two armies.

He might look at those with whom he was going to fight.

The sight of numerous friends and relatives

besides fills Arjuna with grief and depresses his mind.

This depression, which gives its title to the chapter, and what Arjuna says in giving expression to it, are described in the remaining verses. The hero refuses to engage in battle, and giving up his bow, to which he had already fixed an arrow, he sat down on his chariot. The arguments he adduces in favour of desisting from the war are the following :—(1) The gains which the war is intended to secure,—kingdom, comforts, pleasures etc.,—are not worth having, because those for whose sake they are desired would be killed in the course of the war. (2) Killing armed enemies might not be sinful, but killing relatives, even though they were enemies, would surely be so. (3) When a race or family is decimated by war, its female members are corrupted, and this brings on illicit and undesirable connexions with their numerous evil consequences, social and spiritual.

CHAPTER II

The second chapter is one of the longest and most important chapters of the book. It is entitled "Sāṅkhya-yoga" because its chief teaching is based on the distinction of Prakṛiti and Puruṣa,—Nature and the Self,—which is the central doctrine of the Sāṅkhya Philosophy. The term 'Nature', however, is a misleading translation of 'Prakṛiti.' 'Prakṛiti' is opposed to 'vikṛiti', modification. According to Kapila, all that

is only modification, mere 'appearance', and not the unmodified primal reality as beyond it and presents this 'appearance' as it is the sole agent of all that takes place in the world. But this agent cannot act except in relation to Purusha, the person, the self, which, not being an agent, is yet the witness of all activity. The individual self, in its ignorance, identifies itself with Prakriti, mistaking her activities as his own, and cannot realise its true nature as pure knowledge without activity. This constitutes its bondage, from which it can be liberated only by a clear knowledge and direct realisation of its distinction from Prakriti. This knowledge and realisation constitutes *sāṅkhya*, pure and simple. But the attainment of *sāṅkhya* depends upon, at any rate is facilitated by, a course of endeavour,—a certain regulation of feeling and conduct,—which is called *yoga*. *Sāṅkhya* and *yoga* were originally mere systems of culture unopposed to each other and to the teachings of the *Upanishads*, but they gradually grew into two systems of philosophy allied in their fundamental metaphysics, but the one atheistic and the other theistic, and both opposed to the *Vedānta* system. This bifurcation had perhaps begun when the *Gītā* was written, but to our author they are still unopposed to each other and to what he conceives as the true *Vedānta*. However, coming to the text of the chapter, we find, in the first ten verses, Krishna charging Arjuna with unmanliness worthy only of a low-born man and Arjuna replying that he could not think of fighting with men like Bhīṣma and Drona, who

deserved his highest reverence, and better for him to be a beggar than to enjoy bought at such a price. But Krishna's rebuke without an effect on him and he admits that extreme grief has unhinged and confounded him. He seeks light from Krishna in his perplexity. According to Sankara the real *Gītā* begins from the eleventh verse. In verses 11-30 Krishna teaches the eternality of the self. It neither is born nor dies. Birth is only the putting on, like a dress, of a fresh body, and death its putting off. The self neither kills nor is killed. Arjuna's grief at the thought of killing those he loves and reveres is unreasonable. Even if he thinks that the self really is born and dies, such an inevitable contingency does not deserve to be lamented. In verses 31-37 Krishna appeals to Arjuna's instincts as a warrior. To take part in a righteous war such as this is a Kshatriya's highest duty. It is the way to both fame and heaven. Desisting from it would lead to sin and disgrace alike. However, finding this appeal to his friend's lower motives unavailing, Krishna begins the highest appeal possible,—that to man's sense of duty for duty's sake, irrespective of pleasure or pain, gain or loss, victory or defeat, as the consequence. He has done speaking of *sāṅkhyā*, the distinction of body and soul, and now speaks of *yoga*. This begins from verse 38 and continues to the end of the chapter, in a sense up to the end of the book, for this doctrine of interested action,—*nishkāma karma*,—may be said to be the main teaching of the *Gītā*, to which its other teachings are only subsidiary. Fol-

One ceremonial teachings of the Vedas understand this doctrine nor appreciate the of life it points to. Their minds are distracted by the various worldly and other-worldly gains promised in the Vedas and they cannot steadily follow one single aim as that which is now being spoken of. To be established in *karma-yoga*, Arjuna must avoid the distraction referred to and acquire a fixed, steadied understanding,—a firm determination to be a *yogin*. The characteristics of a *sthutaprajna* person, one with a steadied understanding, are stated in verses 52-72 and are as follow :—1. He has no desire for sensuous objects, being satisfied with the supreme Self which is in him. 2. When pleasant objects are offered to him, he is not overjoyed by them ; when unpleasant things come, he feels no repulsion, anxiety or fear. 3. His detachment from worldly objects is not like that of the ascetic in whom there is a secret attachment to them ; these objects have ceased to attract him because he has seen the Supreme,—the supremely attractive. 4 His senses and organs are completely under his self's control. He lets them enjoy objects when the latter come unsought, like rivers to a full ocean ; he neither goes after them nor is repelled by them. 5 He enjoys a peace which no earthly objects can give. The condition thus described is called *Bráhmī-sthiti*, the Divine standpoint. It leads to *Bráhmanirvāna*, absorption in the Absolute, a state the nature of which will be more and more clear as we proceed

CHAPTER III

Karma-yoga, briefly taught in the last chapter, is more fully defined in this. Arjuna does not understand the harmony of *jñāna* and *karma*, knowledge and work, which Krishna teaches. If the former is superior to the latter, as Krishna has said, why not follow the one to the exclusion of the other? He has seen exclusive and one-sided devotees,—those whom Krishna has already denounced,—the followers of the Vedic ceremonial on the one hand, and on the other those of Vedantic and Sāṅkhya *gnosis*, *jñāna*, who cry down all work, *śrauta* and *smārta*, ceremonial and social, those prescribed by the Vedas and those by the law-books. The author is perhaps thinking also of the Buddhists, who had gone out of all forms of orthodox discipline, denying the very existence of God and the Vedic gods. *Samuchchya*, harmony of *jñāna* and *karma*, was yet all but unknown. It was only hinted at, not clearly taught, in the *Iśopaniṣad*. Hence Arjuna's confusion and query in the first two verses of the chapter. Krishna, in reply, denounces the one-sided *Jñānavādins*, Gnostics, as he did the one-sided *Karmavādins* in the last chapter, and shows that *jñāna* and *karma* can be harmonised. The Gnostics think they can reach their goal even without work, but that is impossible. The acquisition of knowledge is possible only to a pure-hearted man, and purity cannot be attained without work. Even when the heart has become pure and competent to acquire knowledge, the necessity of work remains. One cannot desist from

action even for a moment. Even though unwilling to act, he is led to act by the *gunas*, qualities, of Prakriti. Even when we make our organs inactive, the mind acts and thinks of objects pleasant to it. If act we must, the best thing is to act with the senses and organs always under the control of the mind, and do only such deeds as are prescribed as our duties. And duties must be done always in a spirit of sacrifice (*yajna*), that is, worship. Every action done without this spirit leads the self to the world. Sacrifice or worship, says Krishna, was created by the Lord of creatures at the very beginning of creation. Men were told by him to honour the gods by sacrifice and the gods to give men food and other objects of desire. To enjoy things given by the gods without offering them to the givers amounts to theft. Our existence, continues Krishna, is bound up with sacrifice, and vain and brutish is the life of the man who neglects sacrifice. He compares human existence to a wheel, with inseparable parts, and tries to show thereby that God, who pervades all, is ever present in sacrifice. Creatures, he says, are the product of food,—food when reduced to blood and semen, explain the commentators,—and food is the product of rain. Rain, again, is the product of sacrifice,—in what sense it is not clear. Perhaps the idea is that when we offer sacrifice to the gods of heaven, they in response send rain. However, sacrifice arises from action or duty and duty from Brahman, that is the Veda, because duty, as the orthodox think, depends on Vedic injunction. And the Veda proceeds from the Akshara, the immutable supreme

Person. Does it not follow then that the all-pervasive Brahman,—the efficient and material cause of everything,—is ever-present in sacrifice ? The argument may not convince the modern reader, specially if he is not a believer in a plurality of gods. But he may appreciate the author's attempt to prove, as against atheists, theoretical or practical, that worship, whatever its form may be, is a necessary element of normal life. But worship or no worship, why any *duty* at all,—anything that *must* be done,—for him who feels himself to be one with the Absolute Self ? Does the Absolute require anything to complete his perfection ? No, says Krishna, *no duty for him* so far as he himself is concerned. But the world is full of men who are not so united with the Absolute, who are subject to sensuous desires and act from worldly motives. If the wiseman gives up work, such men will follow him and the consequence will be serious and far-reaching. To me, the Perfect One, (says Krishna) there is nothing that is not attained and has to be attained, and yet I am acting indefatigably. And why ? Because if I cease working, everyone will follow me and the world will be destroyed. I work for the preservation of the world and for setting an example to others, and so should every wiseman do. Work is really done by the qualities of Prakriti, but people deluded by egotism think they are the real agents. The wiseman should not try to shake the beliefs of such men, but should rather lead them to act by himself discharging all his duties. But his motive should always be perfectly disinterested, and he should offer all that

he does to me. Men's duties arise from the nature they are endowed with, and they should discharge only such duties as are dictated by their respective natures and not foolishly imitate other people's actions. About the end of the chapter Krishna, in reply to Arjuna's question, "What leads man to commit sin?" ascribes all sin to the blinding power of desire and its opposite, repulsion, said to be the product of *rājas*, passion, one of the primary qualities of Prakriti. But as the self transcends all such products,—body, sense, sensorium and understanding,—Arjuna, as a great hero, is exhorted to bring all these under his subjection and destroy that great enemy of the higher life,—desire. Now, several questions will arise in the mind of the reader on reading this important chapter, the most important being (1) Is there not a contradiction in saying that God and those who feel themselves one with him have really *no duties*, but that at the same time they act for the preservation of the world and for setting an example to others? Is not acting for the sake of others *a duty* then, without doing which neither God nor man can be perfect? (2) If the real agent of all action is Prakriti, something distinct from the self, which the author regards as inactive, who is the subject of Krishna's repeated injunction—'act, act, act?' Arjuna's real self being inactive, cannot be the subject of any injunction. Neither can Arjuna's body and its environments, the products of unconscious and irresponsible Prakriti, be a subject of moral injunction. Where then does the responsibility for sin inhere? In Purusha

or in Prakriti ? Apparently *nowhere*. We shall see as we proceed if our author can give any consistent answer to these and similar questions.

CHAPTER IV

Krishna has already briefly spoken of the ideal of offering all actions to God. In this chapter he speaks of it more fully. But where is God ? To whom are we to offer our actions ? How is God related to the individual, Krishna, who speaks in his name and to Arjuna who hears Krishna ? Dramatisation apart, how is God related to the reader of the *Gita* ? If the reader has not answered these questions rightly, he will profit little by reading this book. However, at this stage he will do well to read again the brief report already given of the third lecture of *Krishna and the Gita*, and if possible the lecture itself. He will then understand what Krishna says of himself and Arjuna about the beginning of this chapter. Under the guise of a traditional history of the *yoga* doctrine the Hindu doctrine of incarnation is introduced. It is really the central doctrine of all higher religion, under whatever name it may go. Krishna says both he and Arjuna have had many previous births, but while Arjuna does not know them, he, Krishna, knows them all. Krishna knows them, not as a finite individual, but as one with the Universal in him and in all finite individuals,—“as the unborn, of an imperishable essence, as the ruler of all creatures.” His ‘birth’ therefore is not like the birth of a creature, but only a manifestation in time, space and individuality, a manifestation in which he remains established in his own

perfect nature, —‘*prakritim svám adhishtáya*’. He is manifested in all individuals : if he were not, neither our intellectual nor our ethical life would be possible. It is only the presence of the Universal in us which makes us know the world as an objective reality and distinguish *sreyah* from *preyah*, the right from the merely pleasurable. But his manifestation is not recognised by ordinary individuals. It is recognised by them, if at all, only on particular occasions indicated in verses 7 and 8 and usually only in particular individuals. Hence arises the distinction between the doctrines of general and special incarnation. The author of the *Gítá* recognises both. That the realisation of union with the Absolute is not the monopoly of the so-called “incarnations of God,” but is the heritage of all earnest aspirants, is clearly recognised in verse 10 and several other passages of the *Gítá*. Now, it is only when God has been known as the all-comprehending Self of the world and the Self of our finite selves that *karma-Brahmárpana*, offering all actions to God, becomes possible. So long as God is regarded as one of innumerable things and our self as something apart from him, *Brahmárpana* has no meaning. Egotism then reigns supreme and exultation at success and honour and depression from failure and disgrace are unavoidable. But in so far as God becomes All-in-all, egotism with its far-reaching effects gradually dies a natural death. All work then becomes God’s work, self-will appears to have no place and is merged in God’s will, and if interest in work continues, it is identical with interest in the whole world, and that

Whole is God. This is *nishkāma-karma* and this is *karma-Brahmārpana*. Much that was said of the former in the last chapter is here repeated and emphasised. *Brah-nīrpana* is illustrated in the oft-quoted verse 24 by the direction that in offering a fire-sacrifice all persons and things concerned are to be realised as Brahman. Of course fire-sacrifice is to be taken only as a type of all sacrifices, all acts of worship, all forms of service to God. The spirit in which all this is said is indeed the true spirit of worship and service. But the rationalist reformer, specially he who does not believe in the existence of the gods, or though believing in superhuman finite beings, does not think that they delight in fire-sacrifices, may object that when the motive which led the ancients to offer such sacrifices, namely the securing of sensuous gains in this and the other world, is gone,—it is condemned by our author himself,—the need for such sacrifices is gone also, gone for ever, specially as far better means of purifying the heart,—the only object for which the *Ītā* enjoins their performance,—have been discovered. However, the ideal of *karma* being stated,—the direct realisation of God as the source, object, inspirer and guide of all *karma*,—our author mentions various forms of *sādhana*, spiritual endeavour, with which he does not quite identify himself, but to which he extends his toleration as forms of sacrifice and worship, his condemnation being reserved for those only who do not perform *yajña* of any kind. However, though tolerating and even honouring various forms of worship, he extols *jñāna*, knowledge, and the realisation of God as the

highest form of worship and the goal and fulfilment of all *karma*. Incidentally he speaks of the four-fold division of castes, 'created' according to four classes of *guna* and *karma*, aptitude and duty. The respective duties of the four castes following from their different inclinations and capacities are really forms of *yajna*, spiritual endeavour and ultimately lead to the same goal as other *sádhana*s. Our author speaks of them more fully in other parts of his book, but nowhere does he speak of the division of castes as hereditary. How could he do so when he saw, in the great epic of which his book is an episode, and in Vedic literature, the low-born Ugrasravá reciting the whole epic story, with its loftiest teachings, to priestly sages in Naimisháranya. Krishna and royal sages like Praváhana and Ajátasëtru teaching the loftiest truths to born priests, and Parasuráma, Drona and Kripa, though born of Brahmanas, shining as great warriors ?

CHAPTER V

At the beginning of this chapter we find Arjuna still unconvinced of the necessity of combining *sáṅkhya* and *yoga* in the same *sádhaka*, and Krishna, though conceding that *nirēyasa*, liberation, can be attained by *sanyása*, renunciation, which the Sánkhyas teach, insists upon the superiority of *karma-yoga* to *sanyása*. The true *samuchchayavádin* will perhaps feel that our author has here conceded too much to the extreme *jñānavádin*, to whom *karma* is only a temporary means for purifying the heart, and when the heart is already purified and *jñāna* has thereby

been attained, is no more necessary. This however need not be wondered at, for inspite of our author's adherence to the *Upanishads*, according to which the self is active and there is no active principle like Prakriti distinct from it, he cannot shake off his reverence for the Sāṅkhya philosophy and for that species of Vedantism which, in a liance with this philosophy, conceives the self as inactive. Activity not being an essential characteristic of the self according to the Sankhya and this Sankhya-ridden Vedānta, our author freely admits that in the state of liberation *karma* or activity is or may be absent. In what sense then is *karma-yoga* superior to *karma-sanyāsa*? Only as a means, says our author? The end is the same for both parties, and in this sense *sāṅkhya* and *yoga* are essentially one (verses 4 and 5.) What the *sanyāsin* really wants is freedom from bondage. Now, it is not *karma* as such that binds man. It is the desire, desire for sensuous objects, which usually leads to action, that binds him to the world. When, therefore, desire is eschewed, with the attraction for and repulsion from objects which it implies, what the *sanyāsin* aims at is really achieved. The *karmayogin* is virtually a *sanyāsin* (verse 3). But his method is far better than that of the latter. As our author has already said in his third chapter, it is difficult to attain renunciation, that is the state aimed at by renunciation, without *karma-yoga*. *Karma-yoga* makes it easy (verse 6). What follows this attempt at harmonising *sāṅkhya* and *yoga* is only a repetition of what has already been said before of *nishkāma-karma* and a

somewhat detailed description of the spiritual condition to which it leads. Negatively, this state is one of quiescence. Though doing everything that a man under bondage usually does, the *yogin* feels 'I do nothing. What people call my action is merely the action of the senses and organs on objects of sense.' (verses 8 and 9). Positively, it is a consciousness of union with Brahman, a state of perfect peace and joy and of good-will to all (verses 20-25). This is *Brahma-nirvána*, the extinction, not of individual existence, but of the idea of an existence independent of God. It is the putting out, not of the ego, but of egotism. That it does not wait for death, but can be attained while living, is clear from the whole description given, specially from the 26th verse. That the Brahman with whom this union takes place is a personal God, and not an impersonal Essence, is also clear from the concluding verse of the chapter. One point we merely mention here without discussing. In verses 14 and 15 the author seems to deny moral responsibility; but we shall see further on that he admits it in xiii 19, 20 and elsewhere.

CHAPTER VI

This chapter is called the '*Abhyāsa-yoga*'. Some call it the '*Dhyāna-yoga*', a fitter and more intelligible name. '*Abhyāsa*' means constant repetition or practice. The object of the chapter is to teach the practice of *dhyāna*, realisation of God's presence in the individual self. The preceding chapters have prepared the reader for this exercise. *Sāṅkhya* has

taught him to distinguish subject from object,—in the language of the Sāṅkhya philosophy, the Puruṣa from Prakṛiti with the latter's innumerable modifications. *Karma-yoga* has shown him the way to avoiding the distractions of sensuous desires. *Brahmārpana* has given him a fixed aim and method of action, and *Brahma-nirvāṇa* has afforded him an ideal of the liberated life to be lived both here and hereafter. The culmination of all these *sādhana*s,—the fountain from which all these streams are to be fed,—is *Abhyāsa-yoga*. The first nine verses of the chapter do little more than summarise the teachings of the previous chapters. The real subject of the chapter begins from the tenth verse. Those who are familiar with Patanjali's division of *yoga* into eight *angas* or elements,—a division which perhaps chronologically followed and was derived from the teachings of the *Ītā*—will see that the *angas* are all to be found here. *Yama* and *niyama* may be said to have been taught at length in the preceding chapters and summarised in the first nine verses of this. They are incidentally mentioned in some of the following verses also, for instance in 16 and 17, where moderation is taught as regards eating, sleeping and working. Verses 11-14 speak distinctly of *āsana*, the kind of seat which the *yogi*n should occupy while practising *abhyāsa*, and the posture which his body should assume. *Prāṇāyāma* was spoken of in iv. 29 and v. 27 and is therefore omitted here. *Pratyāhāra* drawing away the senses and the mind from all sensuous objects and the utter

exclusion of all sensuous desires from the heart, is treated of in verses 24-26. These five,—*yama*, *niyama*, *āṣana*, *prāṇāyāma* and *pratyāhāra*,—are what Patanjali calls the *bahirangāṃi*, external elements, of *yoga*. The *antarangāṃi*, internal elements, are *dhāraṇā*, *dhyāna* and *samādhi*. *Dhāraṇā*, as its root-meaning implies, is actually holding the Self by the self,—the Universal by the individual, the whole by the part. It is not merely having a *notion* of God, of thinking that he is here, which is all that the ordinary Dualist aspirant can do. *Dhyāna* also is usually understood as mere thought or meditation about God ; but that is not the meaning of the term in the *Yogasāstra*, in the *Gītā* or in Patanjali for instance. In this *sāstra* the term means a deeper state of self-realisation than *dhāraṇā*, namely the endeavour to make *dhāraṇā* steady as against its lapses at the first stage of the practice. When this endeavour ceases, and the individual's feeling of unity with the Universal continues without a lapse, the state is called *samādhi*. There are no equivalents for these terms in ordinary English. Corresponding terms from English Mystic literature might be used, but they would perhaps be as unintelligible to the general reader as the Sanskrit terms. However, this state is briefly described in verses 20-23, from which we gather the following characteristics :—

1. It is a state of intense supersensuous joy.
2. When established in it, the aspirant never loses sight of the highest truth, that is his unity with God.
3. When this state is really attained, no other gain seems greater than it.
4. When one is established

in it, even the greatest calamity cannot overwhelm him. Verses 29 and 32 add two more characteristics of *yoga* as the permanent effects of the practice :—5. The *yogin* sees God in all things and all things in God. 6. He looks upon the joys and sorrows of all beings as his own. About the end of the chapter Arjuna raises a difficulty and Krishna meets it. If a man, having commenced the practice of *yoga* from faith, gives it up from want of sufficient earnestness, what will be his fate? As he has neither followed ceremonial religion nor attained success in *karma-yoga*, utter destruction seems to await him. Krishna gives the assurance that a man who does good deeds never comes to grief. The man in question is reborn as the son of a pious rich man or of a *yogin* and the effect of his pre-natal *yoga* practice leads him to practice *yoga* again, and attaining success through many lives, he at last reaches the supreme goal.

Before dealing with the seventh and succeeding chapters we may as well say a few words on the division of the *Gítá* into chapters treating of different subjects and on the three principal parts into which some commentators, perhaps following Svámin Madhusúdana Sarasvatí, divide the *Gítá*. These three parts are called the *shatkas*, the 'sixes', each part consisting of six chapters. The first *shatka* is entitled the *karma-shatka* and is supposed to treat of *karma*, work or action, the second the *bhakti-shatka* or *upásaná-shatka*, said to have reverence or worship for its subject, and the third the *jñána-shatka*, regarded as dealing with knowledge or wisdom. The Svámin goes further and

thinks that the *Gîtâ* is nothing but a commentary on the Vedantic *mahāvākya*, great saying, 'Tattvamasi'—Thou art That (*Chhândogya* vi. 7 et. sec.) The first *shatka*, by teaching the renunciation of *karma*, shows the real individual self,—*tvam*, thou, inactive and apart from the modifications of *Prakriti*. The second *shatka*, by its teachings on worship, points to the Universal Self, *tat*, that, and the third, in dealing with *jñāna*, teaches the unity, *asi*, art,—between the individual and the Universal Self. However, apart from the correctness or principle of the division, it seems to me that there is no such thing as a logical division of chapters or parts in the *Gîtâ*. As the reader has already seen, the same subject, even the same point, is treated of in more than one chapter, repetitions being most frequent, and even each single chapter has scarcely any logical unity, dealing, as it does, with several points though all more or less connected. In a book on practical religion this is scarcely a drawback, the repetitions, most varied in expression, serving to deeply impress on the mind the teaching intended rather than tire it. But our author is not without an idea of division, rather of distinction, in his mind. *Jñāna*, *bhakti* and *karma* are really distinguished by him, and he really treats of them as distinct *sādhanas*, not in different parts or chapters, but everywhere in his book, almost in every chapter of it. And the reason seems to be that though different, these elements of the spiritual life are inseparable from one another and essentially one. He knows this more clearly than many others of our ancient writers, and here lies the great value of his

work. He is anything but a sectary. Synthesis is his watchword,—the goal to which all his teachings point. He sees unity in doctrines and ideals apparently antithetical. In insisting upon this unity he often seems to contradict himself. It seems so because he does not offer us any logic, any method of reasoning, higher than the one that is current. His logic may be defective, but his wisdom, his vision of unity, is all right. The reader will please read here again what is very briefly said in the summary, already given in the first part of this Introduction, of my lecture on the ‘Intellectual Ideal of *Ītā*

As to the difficulties raised in the note on chapter iii, it should be seen that they are unavoidable in a system which recognises a moral order in the world,—its inherent ethicality—and at the same time cannot reconcile it with the current monistic and pluralistic tendencies. Such is really the system of the *Gītā*. It respects both the monistic Vedānta and the pluralistic Sāṅkhya, but knows no logical method of reconciling them. Hence its difficulty. Both Monism and Pluralism are essentially unethical. Neither the absolutely One of the Vedānta, without any inherent relation to any consciousness distinguishable from itself, nor the Puruṣas of the Sāṅkhya, atomic, alone, and having no essential connection with one another, have any ethical character properly so called. For every one of them it may be truly said, as the *Gītā* actually says, ‘*Tasya kāryam na vidyate*,’—there is nothing which he is bound to do. For them, therefore, there is neither the first nor the second difficulty. They are essentially inactive

principles and therefore not subjects of any moral injunction. It is enough for them if they can once shake off their fancied connection with Prakṛiti,—one which falsely imposes activity and duty on them. When they have attained *kaivalya*, aloneness, they no more need to think of the world,—one essentially unconscious and unpurposive. But the *Gītā* cannot think of the world in this fashion. Its Krishna, though he sometimes speaks of himself as indifferent to it,—‘*Udāsīnavadāsīnam*’—yet cannot altogether dismiss it from his mind. He must see that it is not ruined, that people do their respective duties, and for this set an example of activity, of dutifulness, before them. All this is however inconsistent with both unqualified Monism and atomistic Pluralism. It is consistent only with a system for which the one and the many, change and the unchangeable, sense and supersense, though distinct, are yet essentially related and in that sense one. As a religious teacher, the author of the *Gītā* really teaches such a system of Relativity, but as a philosopher, or rather not being a philosopher in the proper sense, he fails to establish it on a rational basis. We have seen this already to some extent, and shall see it more clearly as we proceed. As to the division of the *Gītā* into three *śatkas*, though we do not admit it as strictly logical, we accept it as a practical though rough division, and having now finished the exposition of its *karma* doctrine, proceed, in beginning what is entitled the *Upāsanaśatka*, to speak of its *bhakti* teachings and other subjects introduced into it.

CHAPTERS VII—IX

The seventh, eighth and ninth chapters, specially the 7th and the 9th, have much in common. We shall therefore take up these chapters together. The first topic discussed in them is the relation of what is called the material world to God. Our author knows very well that the true worship of the Infinite depends on a correct knowledge of this relation. The Infinite is the whole, comprehending all things. If the object of your worship is less than the Whole, if things and finite persons stand apart from him, he is not the true God—he is only a *deva*, a limited deity. However warm you may wax in your denunciation of *deva* and image worship, you are far from transcending that stage of worship, and must either endeavour to have truer notions of God or moderate your fierce iconoclasm, seeing how akin your mode of worship is to that which you treat with such contempt. However, what is the *Gîtâ*'s teaching about the relation of matter, gross or subtle, to spirit? The popular idea of their relation is that they are realities independent of each other and their connection is only a contingent one. The Sankhya philosophy, as we have already said in the course of our exposition of chapter ii, gives this Dualism a philosophical form by teaching that our sensations of colour, taste, smell, sound and touch, the sensorium (*manas*), of which these are conceived to be passing forms, our understanding (*buddhi*), which conceives ideas of things as permanent, and our egotry (*ahankâra*), which oppose these objects

to us as subjects, are all modifications of a Power, independent of spirit, which it calls 'Prakriti,' of which the nearest English equivalent is 'Nature' The author of the *Gītā*, however, whose respect for the Sankhya philosophy we have already spoken of, thinks that this Prakriti or Nature is not anything independent of spirit, but really God's *āpīrā prakriti*, lower nature, his higher nature, by which the world is supported ('*yayedam dhāryate jagat*') being that which manifests itself as the individual self ('*jīva-bhūtām*') To us, moderns, this system is intelligible only as a species of Absolute Idealism We know that sense is essentially related to intellect and a mere abstraction apart from it. Colour is only an abstract term, the concrete reality from which it is abstracted being 'I see colour' So are taste, smell, sound and touch only abstractions from our concrete experience, in which these appear as sensations essentially related to a conscious self. The conception of a substratum of these sensations is also essentially so related, and so also are our conceptions of things as permanent realities. Our egoity itself is inconceivable without an Ego, and our consciousness of ourselves as finite selves cognisant only of a part of the universe, is possible only in relation to an Infinite Self of which we are partial manifestations or reproductions. That the author of the *Gītā* has such a system of Idealism behind all his teachings, is apparent from other parts of his book also, specially the beginning of his thirteenth chapter. That he derived it from the teachings of the Upanishadic

sages, specially from those of Yājñavalkya in the *Bṛihadāraṇyaka*, Āruni in the *Chhândogya* and Indra in the *Kaushîtaki*, is also clear from the perfect familiarity with the *Upanishads* manifest in all that he says. But his method, as we have already said, is popular and not philosophical. His conceptions of the relation of matter to mind and of the finite to the Infinite are figurate and not speculative. Verses 1-12 of chapter vii and 1-6 and 16-19 of chapter ix are statements of his Idealism. Krishna as God says he is related to things as the thread to a string of gems, as a subtle essence to gross things composed of it, as the seed to the tree, as an animal germ to the creature which grows out of it, as space to air and other things in it, and so on. In the absence of metaphysical analysis disclosing the essential synthesis,—the unity as well as the distinction,—of things with thought, of matter with mind, of the individual with the Universal, such metaphors are apt to give a false idea of the true relation and lead on the one hand to a Pantheism which conceives the whole, the Absolute, as an abstract unity and sets down all distinctions of value and all grades of manifestation as illusory, and on the other to the worship of finite gods and images. Our author, however, in spite of his unspeculative, unmetaphysical method, seems to be awake to these dangers, specially to the second, and adverts to them in this and other parts of his book. As the whole is indivisibly present in every part, God is identified with the various objects of the world, specially with the most essential or glorious of them,—a point which the author delights in emphasising

whenever he has an opportunity to do so. But he is quite aware that without a clear and firm grasp of the whole, the Infinite, which is one with and at the same time distinct from the part, the worship of the part in itself is not the worship of Brahman, but of the *devas*. Now, with these ideas in his mind he divides men into the following three classes—(1) those who, because of the extreme impurity of their hearts, do not offer worship in any form. Deluded by *Máyá*, which he himself has called God's lower nature, '*apará prakṛti*', they are incapable of conceiving anything non-sensuous and so recognise no God or gods. (2) Those who recognise divinity only in particular parts or aspects of nature and worship such finite gods for gaining particular objects of desire from them. (3) Those who know the Infinite and offer their undivided heart and mind to him. Almost the whole of these three chapters is taken up with the description of the nature and destiny of these three classes of men. Verses 13-15 of chapter vii and 11 and 12 of ix speak of the first-mentioned class. It is also mentioned in other parts of the book, specially in chapter xvi. Class (2) is dealt with in verse 16 and verses 20-27 of chapter vii, verse 24 of viii and verses 20, 21 and 23-26 of ix, while the disinterested worshippers of the true God are spoken of in verses 17-19 and 28-30 of chapter vii, 6-15, 20-22, 24, and 27, 28, of viii and 10-15 and 27-34 of ix. The *sādhanas* which enable them to reach Brahman are already set forth in previous chapters. They are repeated here with special reference to the hour of death and the attainment

of final liberation. Of the second class of people, our author says that though they worship in ignorance of the real nature of God and of the true form of his worship, the worship they offer is not fruitless, and that its fruits are granted by God himself, of whom the *devas* are only parts. Their immediate destiny is translation after their death to the *deva-lokas*, the regions of the Vedic gods. There they enjoy the reward of their merit, and when by this enjoyment the amount of this merit is exhausted,—a material rather than an ethical or metaphysical conception,—they come down to the world and are reborn in forms varying according to the life they formerly lived in the world. In going to the *deva-lokas* they follow a path led by gods symbolised by such dark objects as smoke and night. After many such lives these worshippers of the gods know the supreme truth, Brahman,—*Para*, the higher,—and not *apara*, the lower,—and reach him through a path led by divine beings symbolised by bright objects like fire, day-time &c. From Brahman there is no return to the world. These ideas are taken from the *Upanishads*, specially the larger ones,—the *Uhhândogyâ*, the *Bṛihadâraṇyaka* and the *Kaushîtaki*. Both the *Deva-loka* and the *Brahma-loka*, specially the latter, admit of a spiritual interpretation, though neither the author of the *Gîtâ* nor its commentators, so far as we know them, give any such interpretation. The *Gîtâ* idea of Brahman at any rate does not permit a spatial explanation of the *Brahmaloka* or *Brahmapada*. The *Kaushîtaki* description of the '*devayâna*',—the way of the gods,—and the *Brahmaloka* is quite transparent and evidently meta-

phorical. However, one more doctrine set forth in these chapters remains to be stated. It is that of the beginning and the end of a cycle, a *kalpa*, described as the day and night respectively of Apra-Brahman, the lower Brahman or Hiranyagarbha, the first and highest emanation from Para-Brahman. This doctrine is put forth in verses 17-19 of the eighth chapter and 7-9 of the ninth. Brahmá is said to remain awake for a thousand *yugas*,—the period of *srishti* and *sthiti*, creation (lit sending forth) and conservation, and to be asleep for an equal period, that of *pralaya*, absorption, wrongly called destruction. Brahmá being identical with the world, all objects and finite subjects being his parts, his waking means their appearance from *avyakta* or *prakṛti*, the creative power of the Supreme Being, and his sleeping state means their disappearance in it. Now, a Cosmic Soul, to which all changes in nature, all ‘appearances’, are relative, seems to be a necessary conception, and this conception is found, in common with philosophical Hinduism, in philosophical Christianity in the form of the Logos doctrine. But the idea of an utter lapse of creative activity during which not a particular part or parts, a particular aspect or aspects, of the world, but the whole world is non-existent, seems to admit of no philosophical defence. The eternal and unchangeable is indeed distinct from time and change, but the former is *related* to the latter and unmeaning apart from this relation. Time and change therefore cannot cease, but are constant correlates of the eternal. On this view the Apra Brahman of Hindu philosophy and the Logos or “the only-

begotten son of God" of Christian philosophy are only the *saguna* or immanent aspect of the same God who in his aspect as eternal and immutable is *nirguna*, transcendent. The two are indeed distinct, but as they are related, the one being inconceivable without the other, they are also one. It is therefore impossible that the one should ever sleep and the other remain awake,—that there should be a Creator without a creation. We shall however return to the subject in a later chapter of the book. The subject is discussed with some fulness in my *Brahmajyñsá* (English and Bengali) and *Philosophy of Brahmanism*.

CHAPTER X

This chapter is called '*Vibhúti-yoga* and treats of the Lord's *vibhúti*s, special manifestations. The human mind rises from the special to the general, from the particular to the universal. The latter is indeed implied in the former, but it requires a good deal of reflection to make its presence explicit. And even when it is made explicit, we often love to dwell upon the particular, the special, the striking. It is this mentality which the Arjuna of our story shows in the present chapter. He has been repeatedly told in the previous chapters that God is All-in-all, that there is nothing independent of him,—standing out of him,—and this idea of God is the only sound basis of real worship. And yet he would know some of the Lord's special manifestations and contemplate him in them. This is the Puranic attitude as distinguished from the Vedantic. The author of the *Gita* has no objection to it and has a

place for it in his system. But the Puranic attitude runs the risk of forgetting the Vedantic and going against it. That is what we see in the popular worship of the country. The unity of God,—his immanence in all things,—is all but forgotten in the plurality of the practically separate deities worshipped. Before proceeding to enumerate some of God's special manifestations, therefore, our author at first sums up all that he has said before of the divine unity and immanence and of the glory of worshipping the Lord in these his supreme attributes. This he does in the first eight verses of the present chapter. In verses 9–11 he gives a miniature picture of a body of truly theistic worshippers, telling us how they enlighten one another by their spiritual experiences and rejoice in this mutual exchange of thoughts and feelings. Such spiritual fellowship, he further says, brings down divine grace and inspiration, so that the hearts of the worshippers are enlightened and their darkness removed by a bright lamp of knowledge kindled by the Lord himself. Arjuna says, in verses 12–18, that he learnt all this from the teachings of the ancient saints and sages, but is now confirmed in these truths by hearing them from the Lord's own mouth. The reader should realise the significance of the words '*Sarvam etad ritam manye yanmám vadasi Kesava.*' In the garb of a story, our author here speaks of God's self-revelation of his own nature to the worshipper as distinguished from the mere traditional knowledge of God. However, as of his general manifestation, so of his special, Arjuna would learn from the Lord himself. What he has

hitherto heard on this lofty theme has not given him full satisfaction. Accordingly the chief *vibhūti* or special manifestations of God are enumerated in verses 19—40. Here, however, the defect, we might almost say the danger, of the *Gītā* method of instruction,—saying all things in the name of God,—comes out clearly. So long as our author spoke on the generalities of pure philosophy, and of his spiritual experience as a worshipper, he was on safe ground and may be said to have spoken from insight or inspiration. But now he speaks mainly from his traditional learning, from what he has read in the ancient books or picked up from the intellectual atmosphere around him. These two classes of utterances cannot possess the same authority. The former we might verify by our own spiritual experience and accept as coming from the Lord himself. But the latter stand on quite a different footing. Some of them are open to question and some of them quite fanciful and unscientific. For instance Vishnu as an *Āditya* and Marichi as a *Marut* are fanciful and the moon is not a star at all, though she seemed to be so to our pre-scientific author. *Rāma*, whether as son of *Yamadagni* or of *Dasaratha*, is rather a mythical than a historical warrior, and *Kīrti*, *Srī*, *Vāk* etc., are not actual women, but virtues, poetically represented as *nāyīs*. But we need not multiply instances. We need not and should not expect scientific or historical accuracy in our author, who belonged to a time when science was not born, and history was indistinguishable from tradition. But with all his limitations we thankfully accept from

him the precious truth that everything that is great, glorious or beautiful in creation is a special manifestation of God and should help us in realising his presence. In the last verse of the chapter our author again reminds us that the whole world is God's manifestation, —though only a very partial one,—as was already taught even by such an ancient teacher as the author of the Purusha Sukta of the *Rigveda*, not to speak of later writers like the Upanishadic sages. God is indeed immanent in creation, but he also infinitely transcends it. It is not Pantheism, therefore, but a qualified Monism or Idealism, a doctrine of unity-in-difference, which the *Gîtâ* teaches.

CHAPTER XI

Arjuna, who represents the *jñāsi*, the inquirer, and the *upāsaka*, the worshipper, is now about to rise over all partial and inadequate forms of worship,—not only deva-worship, the worship of gods conceived as distinct persons, but also the *pratika-upāsana*, symbolical worship, of the Infinite Being—his worship as manifested in the more glorious objects of nature or in historical or pseudo-historical men. He would worship the Absolute in his undivided totality, in his really divine form,—*aisvaram rūpam*,—his form 'as the whole world. The Absolute has been described as a circle whose centre is everywhere but whose circumference is nowhere. Emerson says he is as perfect in an atom as in a universe. When our eyes are really opened, we may see him anywhere. And the particular thing or person from where the vision starts is

transformed in the course of the experience and practically lost in the whole. In our story Arjuna asks his friend and teacher, Krishna, in whom he has intellectually discovered the presence of the Absolute, to show him his world-form,—*visvarupam*. Krishna invites him to see that form, but reminding him that he cannot see it with his fleshy eyes, grants him *divyam chakshu*, spiritual sight. The granting of such sight is indeed not an event, but a process. That process has been described in the preceding chapters of the present *shatka*. We have seen that sense is inseparable from intellect and that a finite self,—a mind manifested in finite space and time,—cannot be apprehended or comprehended except as a part,—a partial differentiation or reproduction,—of an Infinite Self comprehending all space and time. The real, concrete and total object of knowledge,—even that form of knowledge which we call sensuous perception,—is not a sensuous or material world, but an all-comprehending Self or Person. We arrive at this conviction,—at the understanding of the true nature of Reality,—through a long and intricate process,—a process of thinking which corrects all *prima facie* and false notions of the nature of Reality. But Reality itself is directly present before us and can be directly apprehended without any process of reasoning. The latter is necessary only to correct and remove the erroneous ideas which hide its true nature from us. When a cloud hides the sun from our eyes, a strong wind is necessary to scatter it; when the cloud is thus removed, the eyes see it directly. Our apprehension of God as the one sole

Reality, as *Visvarupa*, the All-formed, can become a vision, a *darsanam*, in the act or state of *samádhi*. It is this vision which is described in the present chapter. The description is unique in the whole range of religious literature. We do not know and have not heard of anything similar to it in any other literature than our own. The *Upanishads* partially anticipate it and give it here and there in miniature, for instance the *Chhándogya* in vii. 25 and the *Mundaka* in II. 1. 4. The commentators speak of the latter passage as the original of which the *Gítá* description is the elaboration. The description is of course poetic, and its allegorical husk must be carefully removed before its value as a spiritual experience can be rightly estimated. There are also to be found in it the limitations, already mentioned, arising from the author's preconceptions as a believer in the Vedic mythology and the traditional lore of his time. Arjuna sees many things in the cosmic form of the Absolute which our author's preconceptions have put there. But that does not take away from the essential reality of the experience described. The description also labours under the disadvantage that it has to conform to the conditions of a vision conceived to have taken place in a battle-field. If it were the description of the *visvarupa-darsana* in a domestic circle, a social gathering or a congregation of worshippers, it would be very different from what it is. As a matter of course Arjuna is both delighted and horrified on having the vision, and at the end his horror drowns his joy and he prays Krishna to draw back his world-

form and re-assume his human form. In fact neither our own individuality nor that of our friends and relatives is merged in the beatific vision of God in all things and all things in God, but it is so dwindled and transformed in the infinite relations in which it is seen, if seen at all, that it practically disappears or becomes unrecognisable, and so in spite of the gloriousness of the vision we cannot bear it long and wish our *prima facie* view of the world restored. At any rate we cannot afford to lose our dear ones in the glory in which they are practically merged and metamorphosed beyond recognition. But if only for a few moments at a time, the vision of God as the All-in-all, as the only Absolute Reality, should be sought and experienced by all aspirants after the life divine. It corrects and gradually removes the rank egotism in which we live habitually and the irreverence with which we often treat our dearest and nearest ones. Arjuna is represented as all along aware of Krishna's divinity, and yet when he directly realised it he is described as feeling penitent of the light and disrespectful manner in which he, in his ordinary moods, had often dealt with him as a mere friend. The direct vision of God in man in our highest moments is thus calculated to deeply affect our habitual attitude towards men as "mere men" and give a right turn to our dealings with them.

The question whether God is with form, *sákára*, or without form, *nirákára*, is once for all settled when one understands and has some experience of *visvarupadarsana*. To the ordinary Dualist, who draws a sharp line of separation between matter and spirit, all

forms are *beside* God. He seeks him *behind* Nature and thus makes him limited and has never anything but an inferential knowledge of him. He always goes "from Nature to Nature's God." But to the Idealist matter is an abstraction apart from spirit. The difference of matter and mind, of sense and intellect, is not a mere distinction, not a separation, but a difference in unity, the only concrete reality being Spirit differentiating itself into innumerable forms and yet maintaining its unity. All so-called 'forms' in the world are forms *in* and in that sense of the one undivided Spirit, the Whole, the sole Reality. But though in a sense all forms are *his* forms, as is impressively and repeatedly asserted in this chapter, they are all, as finite and excluding one another, transcended by him, and so he is, in his indivisible essence and totality, formless, *nirākāra*. His attributes as *satyam*, *gnānam*, *anantam*, *ānandam*, *amṛitam*, *śāntam*, *svam*, *advaitam* and *śuddham*, are formless, *nirākāra*. All descriptions of the one, undivided Reality as having form are more or less metaphorical. It may be noticed by the careful reader of the present chapter that even when adoring the Supreme Being as Visvarupa, Arjuna speaks of him as '*Kuśṭhanam gadinam chakrinancha*' (verse 17), but the context, the mention of other attributes along with these, attributes which contradict the ascription of anything like a human body to the Supreme, shows that the 'crown', 'club' and 'quoit' spoken of are metaphorical. This will be evident if the reader marks the mention of the same implements in their usual unmetaphorical sense in verse 46, where Arjuna asks Krishna to

re-assume his human form. If the reader consults the *Vishnu* and the *Bhāgavata* Puranas, he will see that the writers of both these Vaishnava scriptures give a metaphorical explanation of the Vishnu image worshipped by their followers, with its various limbs, appendages, and insignia and hold Vishnu, the all-pervading One, to be *chinmaya*, spiritual, and formless. The passages giving this explanation are extracted, with English translation, in the seventh essay of my *Krishna and the Puranas*.

CHAPTER XII

After what we have said of the immanent and transcendent aspects of the divine nature in our notes on the eleventh chapter, the question raised at the beginning of this chapter has scarcely any meaning to us. That it has a meaning to our author seems to show that notwithstanding his synthetic mind, which instinctively sees unity where minds less rich than his see only difference, he cannot altogether shake off the influence of the ordinary logic of exclusion which is unable to reconcile unity and difference. He makes Arjuna ask his divine preceptor which of the two forms of worship,—those of the immanent and the transcendent God,—is the better one. The obscurity of the question is increased by both the teacher and the pupil identifying Krishna with the immanent Deity and speaking of the Transcendent as if he were quite a different Being from the former. This indeed is not the author's real opinion, as is evident from many other passages in his book. But that he could ever

use such language,—language implying such a sharp distinction between the two aspects of the divine nature,—seems to show that in his mind the two characters were not quite reconciled and that to him the one was perhaps lower, if not actually less true, than the other, as they are to the Mâyāvādin. If it were not so, he might say plainly that as the same Being was both immanent and transcendent, and as the two characters implied each other, Arjuna's question could not rightly arise,—that there could not be any worship of the merely Transcendent or the merely Immanent. But instead of saying this he rather speaks of the comparative difficulty of worshipping the *Avyakta*, the Unmanifested (verse 5) and admits that though the same, as a goal, is hard to reach on the part of embodied beings, it *can be* attained. The idea of an abstract unity apart from differences, of an Infinite and Eternal unrelated to the finite and the changing, is not foreign to our author. It is to be found also in other passages of his book, and in spite of much in it which is opposed to the doctrine of illusion, he often seems to be not very far from our Mâyāvādīs when he speaks of the final goal of all our spiritual endeavours. We shall scrutinise his utterances more closely when we come to deal with that subject. Here, in this chapter, in reply to the question raised, our author's verdict is clearly in favour of the worship of the Immanent, the Visvarupa. But as we have already seen, the differences of things and events exist *for the self only* because it transcends their differences. Without relation to the self maintaining its own unity

in the midst of differences they could not be differences, and without relation to differences there could not be such a thing as a Unitary Self. In themselves, as abstractions, differences,—things and events—could not be spoken of as immanent, and the self, as equally abstract in itself, could not be spoken of as transcendent. Immanence and transcendence are both relative terms and depend for their meaning on the mutual relation of the one and the many. In the same manner, thought and worship, either of the Immanent or the Transcendent, imply, the relation of the finite and the Infinite,—of finite and infinite personality,—and are impossible without the unity and difference implied in relation. The question, therefore, of the superiority or inferiority of worshipping the Immanent and the Transcendent, the *Saguna* and the *Nirguna*, is a more or less unmeaning question. When the correlation of the two aspects of the divine nature has been seen, when the abstract nature of the merely *saguna* or the merely *nirguna* has been realised, the only question that remains is whether in our act of worship it is better to *emphasise* the immanent or the transcendent side of the divine nature. As the one and the unchanging are inconceivable without relation to the many and the changing, the only question is whether to put greater or less emphasis on the former or the latter. Now, this depends on the difference of temperaments, circumstances and stages of growth and there cannot be one rule for all and for all time. The only rule that can be safely laid down for all is that the many should not be so far emphasised as to lead

to Atheism or Idolatry, and the One should not be stressed so far as to dry up worship and foster that unqualified Monism which is indistinguishable from practical Atheism

Taking for granted, then, that, as a practical theologian, the author of the *Gîtâ*, in extolling the worship of the Immanent, does not forget that the Immanent is also the Transcendent, but that in the particular case before him he chooses to emphasise the divine immanence, we may now consider his exhortations on the means of fixing our minds on the object of worship. These means he has already spoken of in the foregoing chapters. Here he simply sums them up and arranges them in an order of priority. It may seem to a superficial reader that our author, in verses 9—12, gives a higher place to work than devotional exercises. But a close reading of the verses must lead to the conclusion that this is not his meaning. Devotion to the Lord is really the goal he contemplates, but he wants to remind mere pietists and sentimentalists that this cannot be reached without *work*,—work done in the spirit of worship, '*madartham*,' for me. And this again is impossible without *samâ-karma-phalatyâga*, renunciation of the (temporal) fruits of all actions. Thus the end being spiritual union with God, the means, according to their relative priority, are 1. *Tyâga* (renunciation), 2. *Karma*, work, 3. *Dhyâna* (meditation), 4. *Jnâna*, knowledge of God, 5. *Abhyâsa*, mere practice or repetition of mental acts. From verse 13 to the end of the chapter our author gives us an excellent picture of a pious life,—a life dear to God.

The reader may compare it with the picture of the *sthitaprajña* in chapter ii and the *nishthā jñānasya yā parā* in chapter xviii. The three pictures will be found to be practically identical, though they profess to delineate ideal *karma*, *bhakti* and *jñāna* respectively. The identity proves the close relativity of the three *sādhana*s. The only defect in the picture that will be noticed by modern aspirants is perhaps the absence of *a fixed purpose*, amidst varieties of method and endeavour, *to reform and improve human society*, a purpose expressed by the biblical phrase—"establishing the kingdom of heaven on earth"

CHAPTER XIII

According to some western Indianists the real *Gītā* ends with chapter xii and the remaining six chapters are an appendix showing clear marks of another authorship. A close and unbiassed study of the distinctive characteristics of these two parts of the book inclines me to this view. There is a continuity in the first twelve chapters which is lacking in the last six. An unbroken current of inspiration,—with its necessary human limitations indeed,—seems to have dictated the previous chapters, a current which seems to stop with them. The spirit of the former is more or less prophetic, appealing to the higher emotions, setting forth lofty ideals of life, but not descending to minute details. This spirit seems to be wanting, except here and there, in the latter. The author delights in divisions and subdivisions, in elaborating the Sankhya doctrine of *gunas*, detailing the forms

assumed by each of them and enumerating the virtues and vices caused by these various forms. He even seems to lose in some degree the spirit of universal charity characterising the author of the first two *shatkas*. In chapter xvi he divides men into two classes, the divine and the demoniac, and consigns the latter to something like eternal damnation, as the preachers of sectarian religions usually do. However, though the author of this *shatka* may be a different person, he must be a close reader and a zealous admirer of the first two, and his philosophy, in its main outlines, is the same as what we find in the latter. The present chapter elaborates the unity and distinction of subject and object, of God's *pará* and *apará prakṛiti*, already spoken of in the seventh chapter. The spirit of harmony, the attempt to reconcile Sankhya Dualism with Vedantic Monism, is clearly visible in it. But, as it could not but be, the attempt is futile. the unity of Purusha and Prakriti is only mechanical and it is their duality which looms large. The author cannot get rid of the idea that the world of objects is a world quite distinct from the subject and not simply one term of a necessary relation. In verses 6 and 7 the Sankhya Prakriti, called here the field, with its twenty-four primary and some of its secondary *vikāras* or modifications, is briefly but clearly mentioned. Verses 7-11 enumerate the qualities or expressions of *jñāna*, wisdom,—the leading virtues visible in the character of a truly wiseman. Then follows a description, in verses 12-17, of *jñeyam*, the real or total object of knowledge,—the Absolute. The truly Vedantic spirit,

—the spirit of synthesis,—is to be seen here : the Absolute is defined both in its immanent and transcendent aspects. But the author seems to lose his hold of this spirit in what follows immediately. The Sankhya tendency of parcelling out reality into *Purusha* and *Prakriti* again seizes him. In verses 19–21 all activity is attributed to *Prakriti* and all experience to *Purusha*, as if there could be any activity without experience and experience could ever be divorced from activity. In some of the subsequent verses, for instance 29th and 31st, the inactivity of *Purusha* and the sole agency of *Prakriti* are emphasised. All things are indeed taught as existing in the Absolute Self, and as issuing from it, but nevertheless there is the idea, lurking in all that is said of the close relation of subject and object, that the attribution of any activity to the former would take away from its infinitude and transcendence. The self's transcendence,—its non-participation in the imperfections of the world,—is shown metaphorically by comparing it to ether (*ākāśa*) and the sun. Ether is in all things and is yet untouched by them. As the sun reveals all things, so *kshetri*, the subject, reveals all objects and is thus, by implication, distinct from them. That this distinction necessarily implies an indissoluble unity, seems to be clearly seen only by one scriptural writer, the author of the third chapter of the *Kaushītaki* Upanishad. In all others, including the sage *Yājñavalkya* and the author of the *Gīta*, the vision of unity is vague and imperfect, causing them to dream of a state of liberation in which unity and immutability will reign supreme, and

all change and plurality will vanish for ever. This dream finds expression in the last verse of this chapter and almost everywhere else in the book.

CHAPTER XIV

The strong hold of the Sankhya Dualism on our author is seen in this chapter more clearly than elsewhere. Here he explains,—so far as explanation is possible without any analysis of experience showing its radical synthesis,—the Sankhya doctrine of *Gunas*, the primary qualities of Prakriti of which all objects are forms, and their respective effects on the character and destiny of the finite self. The radical nature of the Dualism comes out in the characterisation of Prakriti, here called ‘Mahat Brahma,’ as the womb (*yoni*) and God as the seed-imparting Father (*Vija-pradah Pitá*). All forms are said to arise from this union. Very different is the truly Vedantic mode of describing creation, which is given most clearly in the beginning of the sixth chapter of the *Chhândogya* Upanishad. There the primal Being (*Sat*), one without a second, *ekamevadvitīyam*, is said to have thought, “Let me become many” and accordingly sent itself forth (*asrījat*) first as *tejas* (light), then as *ap* (water) and lastly as *annam* (food or primal matter). All things are said to have arisen from a mixture of these three *devatás* (minor deities). Whatever philosophical value may be attached to this theory,—more poetic than metaphysical,—it is unmistakably a doctrine of unity-in-difference and not an unqualified Dualism. The One becomes many and at the same time maintains

its unity. Both knowledge and activity belongs to the One and are not distributed between two principles,—(1) Purusha, who is pure knowledge without activity, and (2) Prakriti, which is active, but unconscious. The Dualism implied in this distribution is hopelessly irreconcilable with the Vedanta. This irreconcilableness of the two theories becomes even more clear than it already appears to be when the effect of the three Sankhya *gunas*,—*sattvam*, *rajas* and *tanmas*,—on Purusha is considered. These qualities are evidently derived by the Sankhya philosophers from the three original *devatás* of the *Chhândogya* we have just mentioned. Áruni's *tejas*, *ap* and *annam* are really finite cosmic selves essentially one with the Absolute Self. Being sent forth by the *íkshana*, thought or intention, of the Supreme Being, they cannot in any sense be hostile to him and defeat his purpose. As he is described in the Upanishads as *swam*, good, beneficent to his creatures, for instance in *Kena* iv. 3, *Katha* ii. 2. 8, *Kaushitaki* i and everywhere in the *Svetásvatara*, his creation must be calculated to serve their highest good. I do not say that the Upanishads always keep up this optimistic attitude. But except in the *Svetásvatara*, which was evidently composed under Sankhya influence, there is no pessimistic teaching in the Upanishads. The Sankhya, however, and the *Bhagavadgítá*, inspite of the latter's frequent mention of the divine goodness, are radically pessimistic. The *gunas*, in their root meanings, are ropes or strings which bind the finite self and obstruct its liberation and union with the Absolute. The nature of the Absolute

being quite the opposite of their character, they must all be eschewed before we can be united to him. This is evident from verses 5—20, which describe the various effects of the three *gunas* on human life, and also from the remaining verses of the chapter, which paint an ideal life favourable to union with the Supreme. All the *gunas* are bad in their effects and lead to various orders of embodied existence, high, low or middling according to the *guna* which prevails in it. But even the highest embodied life is bad enough compared with unembodied existence in union with the Absolute. *Sattvam*, the best of the *gunas*, indeed gives knowledge and happiness, but as products of Prakriti, these also are a bondage and must be eschewed like attachment and activity, the products of *rajas*, and ignorance and inactivity, those of *tamas*. *Sattvam*, as self-contained existence, existence as *sat*, Being, must not be confounded with *sattvam* as a mere quality, though the subtlest and highest quality, of Prakriti. That there is a form of knowledge and happiness transcending the limitations of Prakriti's products, is slightly hinted at in this chapter and elsewhere. In the picture of the ideal life given at the end of the chapter, almost all the virtues enumerated are negative,—forms of a stoic indifference to everything mundane. The only positive virtue inculcated is the reverential worship of God. How such worship is possible if the whole of God's world is unqualifiedly bad, is not explained. In fact this cannot be explained. An atheistic and pessimistic system can by no means be harmonised

with a theistic and optimistic one. If *bhakti* is to be cultivated, as the *Gítá* is never tired of teaching us, the world must be contemplated as *good*, good in the making, even what seems evil in it leading to ultimate good. The primary factors of it, whether called *tejas*, *ap* and *annam*, or *sattvam*, *rajas* and *tamas*, and their mixtures, must be conceived as a graduated scale of progress towards the life divine, and not as a world of illusions to be avoided. This optimistic view of the world is only slightly suggested in the *Gítá*, but nowhere finds the emphasis due to it.

The last verse of the chapter, where Krishna is made to say that he is the embodiment of the immortal and immutable Brahman, of eternal Law, and of perfect bliss, seems, at first sight, difficult of interpretation. Who really is meant by the *aham*, *I*, mentioned in the verse? Is it not the Epic and Puranic Krishna? Those who have followed us so far will have no difficulty in rightly answering the question. The Epic and Puranic Krishna only symbolises the real 'Krishna' of the *Gítá*,—him whom we are taught in the sixth chapter to realise as *our Self*, and in the eleventh chapter as the *Self of the universe*. As Sankara rightly says, '*aham*' means the *pratyagátmá*, the individual self awakened to a consciousness of itself as a centre where the Absolute reproduces or manifests himself in his perfect holiness and blissfulness.

CHAPTER XV

This chapter seems to be intended as a summary of

all that has been said in the foregoing chapters, though there is also something original in it. In the first six verses the visible world is described as a great banian tree and the way to getting rid of it and reaching the Transcendent Being is shown. The clue to the imagery is evidently taken from the first verse, sixth *Valli*, of the *Katha Upanishad*. But while the Upanishadic sage emphasises the unity of the world with its Source, the author of the *Gītā* accentuates their difference and teaches a doctrine of liberation very much like the *kaivalya* doctrine of Sankhya. The great banian tree is to be cut asunder with the weapon of non-attachment. The objective world is too stern a reality to be so cut off, and therefore what the author really means by his banian tree is perhaps the life of selfish desire which the natural man lives till he comes under the influence of the *jñāna sāstras*, which teach the reality of a transcendent world. This seems to be confirmed by the fact that the author speaks of the *chhandāmsi*, the texts of the Vedic *Samhitās* which teach various forms of interested action, as the 'leaves' of the banian tree. The ceremonial Vedas, he seems to think, only foster and encourage a life of selfish desire. The branches of the tree are said to be nourished by the *gunas*, and its secondary roots,—like the roots which grow when the branches of a real banian tree in their downward course enter the earth,—are described as leading necessarily to action,—selfish, interested action. That this life of desire and selfish action is not radically opposed to the higher life of union with God, but is really a stepping stone to,—a

preparation for,—the latter, is not clearly seen by our author, because, as we have already seen, he is under the sway of a logic of exclusion rather than one of comprehension. He therefore has no milder term for the process of transcending the lower life than *chhuttrá*, cutting asunder. That the transcendence is rather a transformation where *desire* is not really extinguished, but hallowed, and heightened by a deeper insight into the reality, a broader outlook of the true universe, he does not see or sees only imperfectly. But his own idea of the Supreme Being as '*Yatah pravruttih prasutá puráni*',—From whom this ancient stream has flowed forth,—might lead him to think of the close connection of the worldly and the spiritual life if the influence of the Sankhya Dualism did not blind him to the fact. As it is, however, his idea of the preparatory life,—that which leads to the higher,—is mostly negative. He speaks more of what to give up,—the cares and struggles of the world,—than what to embrace. Again, in the higher world we are taught to aspire after, neither the sun, the moon, nor fire does shine. What is then the light that shines there? It is indeed the light of the Self, and this our author himself would be the first to say. But what we miss in him is a firm grasp of the real significance,—the comprehensive nature,—of this light. However, speaking of passing from the lower to the higher life leads him naturally to speak, in verses 7-11, of the transmigration of the soul,—how the individual self, which he describes as an eternal part of God, carries with it to the other world both its powers of knowledge and action and

the sensorium with which it enjoys the objects of the sensuous world. But whether here or there, its true nature is hidden to those who are deluded by sense. These people are blind also to the real nature of the Power which makes the sensuous world possible. In verses 12-15 the author says the light of sun, moon and fire is really God's light; the power which supports earthly objects and digests our food is his power; the rise of knowledge and memory in us, as also their disappearance from us, are due to his presence in our understanding, and it is he who both utters the Vedanta and is at once the subject and object of Vedic knowledge. The antithetical spirit with which our author began the chapter now gives way to a spirit of synthesis. But he does not forget real distinctions, which, though not actual divisions, are distinctions all the same. In the concluding verses of the chapter, specially in verses 16-18, he propounds something like a doctrine of Trinity,—of three persons in the Godhead *Kshara*, the world of changes,—of creatures subject to life and death—is conceived as the first person. *Akshara*, the Power from which this world proceeds and which maintains its identity in the midst of changes, is the second person. Should he not have stopped here? Has he not spoken of the *Akshara* in several passages of the foregoing chapters as the Ultimate Reality? He has, for instance in viii. 3, 11-13, 20-22 and in xi. 18. But he has also, in the beginning of his twelfth chapter, indirectly given a higher place to the *Visvarupa* than the *Akshara*. And here in the present

chapter he does the same directly to his *Purushottama*. If it is a different person than the author of the first twelve chapters who does so, he only makes explicit what was implicit in the latter. He says that the Supreme Self which pervades and upholds the three worlds is the Supreme Person transcending both the *Kshara* and the *Akhsara*. Our author gives no explanations. He does not tell us how this third person in his Trinity is a necessity of thought. The commentators also throw no light on the subject. The ordinary Logic of Exclusion has indeed no explanation to give. But it seems to us that here, as elsewhere too now and then, our author's synthetic vision of truth transcends his poor logic. In the distinction of the changing and the unchanging, the effect and the cause, the one seems to exclude and limit the other. Ordinary thought does not rise over this exclusion and limitation. To it God and the world are mutually exclusive realities though it calls the one infinite and the other finite. Current philosophical thought, specially Vedantism influenced by the Sankhya, also reaches its universal,—an abstract universal,—by excluding from it the differentiations of time, space and personality. But the real Infinite,—the Concrete Universal,—cannot be so reached. It must include the finite though at the same time transcending it. It is such a Concrete Infinite and Universal that our author seems to reach in the 17th and 18th verses of this chapter. By prescribing that the Purushottama should be worshipped '*sarvabhāvena*', he seems to teach that all the different aspects of his nature,—change, not-change and the unity which transcends this distinction,—

should be duly recognised in a true and comprehensive act of worship

We have followed Sankara and his followers, Śrīdhara and Madhusūdana, in interpreting '*Kshara*' and '*Akshara*'. The distinctively Vaishnava interpretation of the terms, that given by Madhva, Rāmānuja, and Viswanāth, is very different. According to these authorities, '*kshara*' means a *badha jīva*, a self in bondage, one who *ksharāti*, falls, from his true nature, and *akshara* a *mukta jīva*, one firmly established in his essence. The '*Uttamah Purushah*', according to Visvanath, is no other than the Epic and Puranic Krishna, who is said to be higher than the Vedantist's Brahman. Leaving out this view of Krishna as peculiarly *Gaudīya*, belonging exclusively to the Bengal school of Vaishnavism and as opposed to the whole spirit of the ancient Vaishnava scriptures, we have deeply pondered over the Vaishnava interpretation of *kshara* and *akshara*, in itself an attractive one, but have found nothing in the teachings of the *Gītā* in favour of it. The interpretation of Sankara and his followers, not always acceptable, specially when it is tinged with their doctrine of illusion, seems in the present case the only one in agreement with the general views of our author.

CHAPTER XVI

In our introduction to chapter xiii, while speaking of the general spirit of the author of the *Gītā*'s third *shatka*, we said : "He even seems to lose in some degree the spirit of universal charity characterising the author of the first two *shatkas*. In chapter xvi he divides

men into two classes, the divine and the demoniac and consigns the latter to something like eternal damnation, as the preachers of sectarian religions usually do. In fact the dualistic and pessimistic spirit of the Sankhya, which our author or authors share to a certain extent, is seen at its uttermost in this chapter. A censorious tone prevails in it, one visible in the denunciatory passages of the Gospel. In the latter it is due to an imaginary duality of God and the Devil, in the former it proceeds from a similar duality of *deva* and *asura*. Is it an indirect influence of the di-theism of the *Zendavesta*,—the supposed dual reign of Ahurmazda and Ahuman over the universe? We cannot say positively. The more evident explanation is the influence of the Sankhya Dualism on the *Gîtî*. But the Vedânta, which the *Gîtî* regards with equal if not greater reverence, leaves no room for a radical dualism in the universe. There is really no real division in it there is only a distinction,—that of sense and understanding, and the consequent one of finite and Infinite, in it. And this distinction implies an ultimate unity. Both in Nature and in the ethical and spiritual life this distinction and unity leads to a conflict and final reconciliation. Our author's imaginary division of a *daurî* and an *ásurî sampat* in man, the one leading to bondage and the other to liberation, is really the distinction of sense and intellect, of finite and Infinite, in us. Sense seems to lead us astray and we are tempted to pronounce it devilish. But under the control of the understanding it is innocent and, as we have shown before in dealing with

the second and succeeding chapters of the *Gītā*, a necessary element of our nature. On the other hand, we seem hopelessly finite and imperfect, and long to be united to the Infinite, the Perfect. This leads to a struggle and finally to success, more or less. The conflict and the struggle, as well as the success, would not be possible but for the presence of the Infinite, the Perfect, in us. Hence neither the moral duality of *davī* and *ásurī* nor the natural duality of Purusha and Prakriti can be maintained. As before, so in these his later chapters, our author seems partly to see this. In his fourteenth chapter, that on the division of the *gunas*, he pronounced all the three *gunas* as instruments of bondage. Here, in the present chapter, he somewhat relaxes this uncompromising attitude and speaks of his *davī sampat* as conducive to liberation and his *ásurī* as leading to bondage. As both result from the *gunas* of Prakriti, and as the latter, according to his own admission in chapter vii, is nothing but the 'lower' nature of God himself, the two *sampats* cannot be so diametrically opposed as he describes them to be. The fact is, as I have endeavoured to make it evident in my lectures on the *Philosophy of Bráhmaism* and those on *Brahmasādhana*, that all the varieties of man's social and moral life, from the condition of the rudest savage and the most enlightened and spiritually-minded man, are necessary stages of development and are determined by his slowly growing idea of the real self. From his idea of a more or less individual self, with little or no necessary relation to others, man gradually rises to the idea of a domestic, tribal, national, international and divine self

In the same manner, from the idea of a self more or less exclusively sensuous, he rises to that of an intellectual, emotional, ethical and spiritual self. His ideas of 'good' and 'evil', of 'right' and 'wrong', vary immensely according to the particular stage of progress he may be in for the moment, and no such summary classification and hard and fast division of them as *dava* and *ásura*, as our author offers in the present chapter, or of *sáttvika*, *rájasika* or *tāmasika*, as he does in the following chapter, can be philosophically correct. And in practical life, in dealing with man's moral nature, in endeavours after raising his moral ideas and ideals, denunciation and declamation, though they have their natural places in such endeavours, according to the equipments of the teacher and the learner, are by no means the best or most effective instruments. To a confirmed sinner, specially one more or less well-informed, little or no good is done by saying that he is a devil or demon, that he is under the worst influence of *tamas*, or that he will be reborn as a hog as the consequence of his sins. The most important thing is to *touch his heart*, to awaken his dormant love and reverence by presenting to him the most attractive ideals of righteous and pious life, and then slowly, according to his growing capacity for true knowledge, to impart to him higher and higher ideas of the self, to make him understand what a great thing, both in quantity and quality, the real self is, and how its true realisation satisfies all the real demands of our nature. Our author's method is different. He draws a dark picture of the 'demoniac' life. Even a darker picture of sinful life would indeed be true. But his

remedy for delivery from,—or, to be more precise, for avoiding,—such a life is only an appeal to follow the injunctions of the *sāstras* in our practical life rather than our individual inclinations. But he knows what the *sāstras* proceed from,—our ingrained faith in supersensuous objects and the pursuits to which it leads. He calls it *śraddhā* and proceeds in his next chapter to describe its varieties and their different expressions in practical life. The question how to deal with the confirmed sinner, is not answered, but something like a theory of moral values is propounded with the help of the Sankhya categories of *sattvam*, *rajas* and *tamas*.

CHAPTER XVII

Śraddhā or faith varies according to the proportion of the *sattva guṇa* in a man. If *sattva* prevails in him, his faith is *sāttvika*, if *rajas* or *tamas* prevails, it is *rājasika* or *tāmasika*. This difference leads to the worship of different grades of supersensuous objects by man, or rather in modern language, to different conceptions of the Godhead entertained by him. Our author says that the *sāttvikas* worship the gods, the *rājasikas* the *gṛkshas* and *rākshasas*, and the *tāmasikas* the *pretas* and *bhūtas*. We may not believe in different classes of superhuman beings in these days, but nevertheless our conceptions of God differ according to our different mentalities. As I have said in the twelfth lecture of my *Krishna and the Gītā*, "The different notions of the object of worship held by men have an internal source. They are dictated by the varying quality of our soul's *śraddhā*."

—our inward choice of this or that form of character. Our theories, which we often borrow from the intellectual atmosphere around us,—are not always a true index of the idea of God we really cherish,—of the object of our heart-worship. If a man professes belief in a just, impartial and benevolent God, and yet in his practical life shows a decided preference for unjust, partial, cruel and oppressive acts, there ought to be no mistake about the nature of the deity he really worships.” Wrong notions of the object of worship sometimes lead to hurtful austerities dictated by pride, avarice or inordinate desire for sensual pleasures. These our author denounces as unscriptural and demóniac. The dominance of particular *gunas* leads also to difference in the forms of diet preferred by us, the sacrifices we offer, the disciplines we submit to and the gifts we make. Those in whom *sattva* prevails are said to be fond of juicy and cooling food leading to health, strength and long life. People under the dominance of *rajas*, we are told, like richly cooked dishes of a strong flavour causing pain and sickness, while those who are under the power of *tamas* show, it is said, a preference for rotten and stinking eatables which have stood long after being cooked and which have been partaken of by others. Of sacrifices or acts of worship, those which are prescribed by the scriptures and inspired by a dutiful and unselfish spirit, are *sáttvika*, those dictated by vanity and selfishness are *râjasika*, while those devoid of faith, unregulated by scriptural injunctions, and not accompanied with gifts and entertainments,

are *tāmasika*. Disciplines (*tapas*) are of three kinds,—(1) those relating to the body, that is to practical conduct, (2) those to speech and (3) those to mind. Honouring the gods, the twice-born, elders and wise men, purity, simplicity, chastity and charity belong to class (1); true, unhurtful, endearing and beneficial speech, and the regular study of the scriptures belong to (2) and the cultivation of a pure, calm and contented mind habituated to silent contemplation, belongs to (3). *Tapas* is again spoken of in the sense of austerities, and falls under the usual three heads,—*sāttvika*, *rājasika* and *tāmasika*,—according as they are dictated respectively by disinterestedness, selfishness and desire for doing harm to others. In the same manner, charity inspired by a sense of duty and directed to deserving persons, that practised reluctantly and from a selfish motive, and the same done in an irreverent and scornful spirit, are assigned respectively to the above classes. The concluding verses of the chapter, 23-28, explain the sacred syllables *om*, *tat sat*, used in the *Upanishads* to indicate the Supreme Being, and also give some of their secondary applications. Their introduction here seems somewhat abrupt and unaccountable. It is perhaps suggested by their being a triad or trichotomy like *sattvam*, *rajas* and *tamas*. The use of these Sankhya categories in estimating the value of various endeavours and forms of conduct is continued to the next chapter.

CHAPTER XVIII

In the beginning of this chapter the subject of

Karma is again taken up, the object apparently being to summarise the detailed teaching on the subject given in the preceding chapters. The discussion continues up to the 17th verse. The Sankhyas teach the renunciation of all interested actions. This our author wishes to call sannyása. The Yogins, with whom he identifies himself, are for doing all prescribed (*nyata*) actions,—actions enjoined in the Sástras,—for instance, *yaṇa*, *dána* and *tapas*, (sacrifice, charity and discipline), in a disinterested spirit. They aim at the renunciation, not of actions, but of their fruits,—of what the agent gains by them in an external sense. This our author would call *tyága*. *Yajna*, *dána* and *tapas* have the effect of purifying the heart of the agent, and so ought never to be given up. When actions are done in a disinterested spirit, their outward effects,—pleasant, unpleasant or mixed,—do not follow the agent in the next world. If prescribed duties are renounced through delusion (*moha*), such renunciation is called támasa. If they are renounced because they are painful, such *tyága* is *rájasa* and brings no spiritual gain to the renouncer. If any one renounces, not the actions themselves, but their fruits and the desire for fruits, his renunciation is *sáttvika*. Before applying this tri-focal test to other things, our author repeats in brief the substance of his previous teaching on the essential inactivity of the self and the impossibility of its being involved in bondage if it remembers this, its true nature. This ‘truth’ is said to be taught in the ‘*Sáṅkhya* philosophy’ by which we may understand some treatise on the

system, though it may not be any of the Sankhya text-books now extant. Sankara explains the phrase 'Sáṅkhye Kritānte' as the 'Vedānta system in which the true self devoid of all action is shown? But we miss the doctrine of an inactive self both in the Upanishads and the Vedānta Sūtras. However, the teaching of the book or books meant on 'action' is said to be this:—There are five factors (*kāranāni, hetavaḥ*) in every action. They are (1) *adhiṣṭhānam* (support), (2) the agent (as a phenomenon or assemblage of phenomena), (3) organs of sense and action, (4) attempts of different kinds and (5) the influence of the *devas* or superhuman beings. All these being products of Prakṛiti, it is only a stupid man (*durmataḥ* of immature understanding (*akṛta-buddhi*)) who can think of the transcendental (*kevala*) self as the agent of actions. He who is free from egotism, who does not think that he is the agent of any action,—such a man, even if he destroys these worlds (or these men), does not kill and is not bound (by the effect of his action). But the question arises, if the wise man is not an agent at all and does not even think himself to be so, what can be the meaning of his "destroying these worlds or these men" or enjoining him *to act* from disinterested motives? We have already noticed this difficulty in our comments on chapter iii and our concluding remarks on the first *śatka*. Our author stultifies his whole ethical teaching,—in itself valuable,—by his attempts to reconcile it with the Sankhya doctrine of an inactive self. However, to proceed with the author's application of his trichotomy to other things,

he next takes up *jñāna* (knowledge), *karma* (action) and *kartā* (the agent) and estimates their value accordingly as they are predominantly *sāttvika*, *rājasa* or *tāmasa*, which classification practically means good, middling and bad. The knowledge which sees one indivisible Reality in all things seeming to exclude one another, is *sāttvika* knowledge. That which sees only the plurality, the exclusiveness, of things, is *rājasa*. That most inadequate sort of knowledge which, not seeing the real truth of things, attaches itself to one pursuit as if it were the whole, —the only thing to be done,— is *tāmasa*. Of actions, that alone is *sāttvika* which is prescribed in the Sāstras and which is done without attachment and repulsion and any desire for outward gain. On the other hand that which is done with great effort and with egotism and a desire for its fruit, is *rājasa*. Lastly, that is *tāmasa* which is done under infatuation and without any consideration that it is unmanly or that its effects are hurtful or destructive. As to what makes a good, middling or bad agent, our author says that one who is free from attachment and egotism, endowed with zeal and perseverance and unaffected by success and failure, is a *sāttvika* agent. Again, an agent who is desirous of the fruits of action and covetous, malicious, impure in heart and conduct and swayed by joy and sorrow, is *rājasa*. Thirdly, a *tāmasa* agent is he who is unsteady, unreasonable, proud, dishonest, disrespectful to others, indolent and subject to moroseness and procrastination. The different kinds of *buddhi* (intelligence) and *dhṛiti* (power of grasping or steadily following a course of action) are then

considered. That intelligence with which one sees clearly the distinction of action and inaction, of right and wrong, of fear and fearlessness, and of bondage and liberation, is *sāttvikī buddhi*. That with which one cannot clearly see such distinctions is *rājasī*, while that which makes one mistake wrong for right and see all things in a distorted form, is *tāmasī*. As to *dhṛiti*, that with which one tightly holds or restrains the actions of the sensorium, the vital airs and the senses in the practice of *yoga*, is *sāttvikī dhṛiti*. That *dhṛiti* with which one pursues virtue, pleasure and riches, and desires the gains which they respectively bring, is *rājasī*, while that foolish *dhṛiti* which does not enable one to give up sleepiness, fear, sorrow, moroseness and vanity is *tāmasī*. In the same manner, happiness is of three kinds. The happiness which proceeds from pure self-knowledge is *sāttvika*. It may be bitter like poison at first, but is ultimately sweet like nectar. The pleasure which is yielded by the contact of the senses with their objects is *rājasa*. It seems like nectar at first, but ultimately becomes as bitter and hurtful as poison. The pleasure which arises from sleep, laziness and indifference to duty, and which both at the beginning and the end causes illusion to the self, is *tāmasa*. Now, these detailed distinctions and classifications may seem tiresome, but they show clearly the author's moral estimates and preferences and differentiate him from those Sankhya or Vedantic ascetics to whom all ethical distinctions are ultimately baseless, — the result of illusion. This will be more evident from what the author is

now going to say about the duties which proceed from man's various stations in life and the spirit in which they ought to be discharged. According to him the duties of the Bráhmaṇa, Kshatriya, Vaisya and Súdra proceed from the *gunas* attached to their various natures. The meaning seems to be that though all show a mixture of the three *gunas*, a predominance of *sattva* over *rajas* and *tamas* makes a Bráhmaṇa, that of a mixture of *sattva* and *rajas* a Kshatriya, the prevalence of *rajas* a Vaisya and of *tamas* a Súdra. The Brahmana's duties are said to be the control of the outer and inner senses, austerity, holiness, forgiveness, simplicity, knowledge, wisdom and reverence. But these are moral excellences or traits of character rather than duties (*karmāni*). The Bráhmaṇa's duties are usually said to be worship (*yajana*), the conduct of worship (*yājāna*), *adhyayana* (study) and *adhyāpanā* (teaching). The Kshatriya's duties,—more properly speaking, his moral characteristics,—are said to be valour, strength, steadiness, ability, not flinching from fighting, charity and the power of governing. His duties, which our author does not expressly mention, are the protection and administration of a state (*rājyarakṣhá* and *rājyaśásana*). Rather curiously,—is it from want of close contact and familiarity with the classes?—the author mentions only the occupations of the Vaisyas and the Sùdras, and not their moral traits or the excellences expected of them. Cultivation, the tending of cows, and trade are said to be the duties of Vaisyas and service to be that of Sùdras. As we have said in our notes on chapter iv, our author does not teach caste to be hereditary. According to him

it proceeds from a division of *guna* and *karma*. But these change by culture or want of culture. By culture a Súdra rises to be a Vaisva, a Vaisya to be a Kshatriya and a Kshatriya to be a Bráhmāna. From want of culture an opposite process of fall or degradation takes place. So, if there is anything like caste in the world, it is the very reverse of a fixed order, it is a constant process of transformation and should be treated as such in all social dealings with our fellow-beings. However, our author closes this part of the chapter by exhorting us to be devoted to the duties of our respective stations even though they may seem to involve evil. As we have already seen in the first and second chapters, a Kshatriya's duty of protecting a state may involve killing, and yet it must be done. Our activity proceeds, says the author, from God,—a significant confession though opposed to the Sankhya Philosophy and also to his own dictum in v. 14. And God pervades everything, our actions included. Therefore, by doing our duties faithfully we really worship him, and such worship leads to perfection (*siddhi*). Our author then gives us (in verses 51-66) a picture of an ideal life of wisdom,—‘*Nishthá jñánasya yá pará*’—such as leads to perfection and consequent union with Brahman. Similar pictures he has already given us in the 2nd and 12th chapters when speaking of the ideals of *karma* and *bhakti* respectively. As we have said before, whether he speaks of *karma*, *bhakti* or *jñána*, the ideal life he paints is the same, as these elements of spiritual life are closely connected and in fact different aspects of the same thing,—the finite spirit's union with the Infinite. The

present picture is, however, fuller than the two previous ones. By analysing it and neglecting its repetitions and cross-divisions, we find the following traits in the ideal character painted: (1) *Visuddhā buddhi* (pure knowledge), which means a correct idea of the relation of Nature and the finite spirit to God. (2) *Dhriti* (firm resolution), by which the heart should be purged of egotism, stubbornness, arrogance, selfish desire, anger and avarice, and the habit of abstracting the mind from outward objects formed. (3) *Dhyāna*, the practice of drawing away the mind from sensuous and finite objects and realising the presence of the Absolute. (4) *Sīmya*, equal treatment of all creatures. (5) *Parā Bhakti*, intense love for God, which brings one to a deeper and more direct knowledge of him than the merely intellectual. (6) *Brahma-maresa* (entering into God, conscious absorption in him). (7) *Brahmāpāna*, doing all actions under divine inspiration. (8) *Sānti-pāthi*, complete self-consecration to God, which involves the surrender of all forms of religion tinged by egotism and practised as meritorious acts and results in freedom from all sins. Then follow (67-73) Krishna's directions to Arjuna not to speak of this dialogue to persons incapable of understanding its purport and to communicate it only to deserving persons. This is followed by Arjuna's confession of the light and inspiration he has derived from it. In the concluding verses (74-78) Sanjaya, who began the narrative, gives vent to his feeling of mixed joy and wonder at hearing this great dialogue, embodying

the most hidden truths, and seeing the Lord's wondrous world-form. The memory of this hearing and seeing, he says, fills him with repeated transports of delight and astonishment, and has brought to him the conviction that wherever there are Krishna, the ideal of harmony, and Arjuna, the archer, there are prosperity, success, happiness and the constant, inviolable Law of Right. We have seen in this Introduction what the *Gītā* means by 'Krishna, the ideal of harmony' and 'Arjuna, the archer.' 'Sanjaya' perhaps represents the devout hearer or reader of direct dealings between God and his advanced worshippers. Such hearing or reading induces in the hearer or reader a sympathetic response to the original experiences. If such a response, for instance that which may be produced by the devout study of the *Bhagavadgītā*, results in the conviction attributed by our author to Sanjaya, the study must be pronounced to be eminently fruitful. For such conviction cannot but lead to the earnest adoption of the forms of *sādhana* or spiritual endeavour taught in the book and the direct acquisition of the experiences which result from such endeavours. May the thoughtful study of the present edition of the *Gītā* lead to such a conviction and the resulting endeavours and experiences,—is the earnest prayer of

THE EDITOR

श्रीभगवद्गीतायाम्

अर्जुनविषाद-योगो नाम प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

१ । [धृतराष्ट्र उवाच,—भा.] 'सञ्जय,' 'धर्मक्षेत्रे' देवानां प्राचीन-
आश्रयाच्च ययक्षेत्रे 'कुरुक्षेत्रे' कुरोः क्षेत्रे 'युयुत्सवः' योद्धुम् इच्छन्तः 'समवेताः'
मिलिताः 'मामकाः' मत्पुत्राः 'पाण्डवाः' पाण्डुपुत्राः 'च एव किम्' 'अकुर्वन्त'
कृतवन्तः ?

1. O Sanjaya, what have my sons and those of
Pāṇdu, assembled in the sacred plain of Kurukshetra
for the purpose of fighting, done to-day ?

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डुपानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

२ । 'राजा दुर्योधनः' 'व्यूढम्' व्यूहवन्तया अभिहितम् 'पाण्डुपानीकम्'

पाण्डवानां सैन्यं दृष्ट्वा 'तु' पादपूरणे 'तदा' 'आचार्यं' द्रोणाचार्यसमीपम्
'उपसंगम्य' गत्वा 'वचनं' वक्ष्यामि वाक्यम् 'अब्रवीत्' उवाच ।

2. King Duryodhana, having [at first] observed the Pándava army, drawn up in a phalanx, then approached [his] teacher [Drona] and said the [following] words :—

पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

३ । ['हे] 'आचार्य,' 'तव' 'धीमता' बुद्धिमता 'शिष्येण' द्रुपदपुत्रेण
दृष्टव्यमेव 'व्यूढाम्' 'पाण्डुपुत्राणाम्' एताम् 'महतीं' 'चमूम्' सेनाम् 'पश्य' ।

3. O Teacher, behold this great army of the sons of Pándu, arranged in a phalanx by your talented pupil [Dhrishtadyumna], son of Drupada.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

४ । 'अत्र' अत्रां चमूनां 'युधि' युद्धे 'भीमार्जुनसमाः' 'महेष्वासाः'
महाधनुर्धरिणः,—महान्वः इष्वासाः धनुषि येषां ते शूराः [सन्ति] । [तान्
एव नामभिर्निर्दिशति,—] 'युयुधानः' सात्यकिः 'विराटः' च महारथः • द्रुपदः
च' । [महारथलक्षणम्—“एको दशसहस्राणि योधयेद् यस्तु धन्वीनां ।
अस्त्रपात्र-प्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः” ॥]

4. Here (in this army) there are heroes bearing great bows who are equal in battle to Bhíma and Arjuna, [for instance] Yuyudhána (Sátyaki), Viráta

and the great warrior Drupada. [A *mahāratha* (lit. one with a great chariot) is defined as "one who can fight single-handed against ten thousand archers and who is proficient in military science."]

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥

५ । [किञ्च] 'धृष्टकेतुः' शिशुपालपुत्रः 'चेकितानः' नाम यादवः 'वीर्यवान्' काशीराजः 'च', 'कुन्तीभोजः' कुन्तीभोज-वशैयः 'पुरुजित्' च 'नरपुङ्गवः' नरश्रेष्ठः 'शैब्यः' शिविराजः 'च' ।

5. [Besides,] Dhrishtaketu (son of Śiśupāla), Chekitāna (a Yādava), the powerful king of Kāśī, Purujit of the family of Kuntibhoja, and that chief among men, the king of Sibi.

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

६ । 'विक्रान्तः' युधामन्युः 'च' वीर्यवान् उत्तमौजाः 'च' उभौ पाञ्चात्यौ, अर्जुनस्य चकरत्तकौ, 'सौमद्रः' सुभद्रापुत्रः अभिमन्युः 'द्रौपदेयाः' प्रतिविन्दादयः द्रौपदी-पुत्राः, 'च सर्व एव महारथाः' ।

6. The valiant Yudhāmanyu, the powerful Uttamaujas (both natives of Panchāla and keepers of Arjuna's quoit) [Abhimanyu] the son of Subhadra, and the sons of Draupadī (Pratibinda and four others), —all of them great warriors.

अस्माकं तु विशिष्टा ये ताद्विवोधं हिजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संश्रयं तान्ब्रवीमि ते ॥६॥

७ । 'ये' 'तु' पश्चान्तरे 'अस्माकम्' 'विशिष्टाः' श्रेष्ठाः 'तान्' 'निबोध' बुध्यस्व 'हिजोत्तम' चे हिजश्रेष्ठ । "मम सैन्यस्य" [ये] 'नायकाः' नेतारः 'तान्' 'संश्रयं' ते तव सन्धक् शानाथं 'ब्रवीमि' ।

7. On the other hand, take cognisance, O best of the twice born, of those who are the most distinguished among us,—the leaders of my army. I name them for your information.

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिष्ठयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

८ । [के ते —] 'भवान् भीष्मः' च 'कर्णः' च 'समितिष्ठयः' रथजयो 'कृपः' च । 'अश्वत्थामा' 'विकर्णः' दृतराष्ट्रपुत्रः 'तथा' 'सौमदत्तिः' सौमदत्तपुत्रः भूरिश्रवाः ।

8. [They are] yourself, Bhíshma, Karna, the victorious Kripa, Asvathámá, Vikarna (a son of Dhritaráshtra) and [Bhurishraváh], the son of Somadatta.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविनाः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

९ । 'मदर्थे त्यक्तजीविनाः' मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुम् अभ्यवसिताः 'नानाशस्त्रप्रहरणाः' विविधशस्त्रधारिणः 'अन्ये च बहवः शूरा' [अत्र सन्ति] ; 'सर्वे' [एव ते] 'युद्धविशारदाः' युद्धे निपुणाः ।

9. And [there are] many other heroes. [here] who are ready to lay down their lives for me, who wield various weapons and who are all skilled in fighting.

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषाम् बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥१०॥

१० । 'भीष्माभिरक्षित' सूक्तबुद्धिना भीष्मेण परिपालितम् 'अस्माकं तत्' 'बलं' सैन्यम् 'अपर्याप्तम्' एकादश-संख्यकाक्षौहिणी-परिगणितम् कार्यतः अपरिमितम् परेषां परिभवे समर्थम् । 'तु' पक्षान्तरे 'एतेषाम्' पाण्डवानाम् 'भीष्माभिरक्षितम्' चपलबुद्धिना भीमेन परिपालितम् 'इदम् बलम्' 'पर्याप्तम्' सप्तसंख्यकाक्षौहिणी मात्रम् अस्मान् अभिभवितुम् असमर्थम्,—इति आनन्द-गिरेरभिप्रेता व्याख्या । श्रीधरस्वामिनो व्याख्या तु विपरीता, 'अपर्याप्तम्' योद्धुम् असमर्थम्, 'पर्याप्तं' समर्थम् इति ।

10. That army of ours, protected by Bhíshma, is (practically) innumerable (and so able to win), but this army of theirs, led by Bhíma, is limited (and so incompetent to vanquish us.)*

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

११ । 'सर्वेषु च' 'अयनेषु' ब्यूहप्रवेशमार्गेषु 'यथाभागम्' ब्यूहद्वाररक्षक-विभागानुसारेण 'अवस्थिताः' [सन्तः] 'सर्वे एव भवन्तः' [ब्यूहमध्ये अवस्थिते] भीष्म एव अभिरक्षन्तु ।

* I follow A'nandagiri in translating this verse. The meaning given by Śrīdharaswámin is quite the reverse.

11. Stationed at all the openings of the phalanx according to the distribution [of gate-keepers] you should all protect Bhīshma [placed in its centre.]

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

‘सिंहनादं’ विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

१२। ‘तस्य’ दुष्योधनस्य ‘हर्षं’ सञ्जनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः उच्चैः सिंहनादं ‘विनय’ कृत्वा ‘शङ्खं’ ‘दध्मौ’ वादितवान् ।

12. To his (Duryodhana’s) great joy the mighty Kuru elder and grandsire gave out a loud roar and blew his conch

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

१३। ‘ततः’ शङ्खाः च भेर्यः च ‘पणव-आनक-गोमुखाः’ वाद्यविशेषाः ‘सहस्र एव’ अभि-अहन्यन्त वादिताः ; ‘सः’ शब्दः ‘तुमुलः’ महान् ‘अभवत्’ ।

13. Then all at once were sounded conches and kettle-drums, cymbals, trumpets and war-horns. That sound grew into a tremendous noise.

ततः श्रुतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

१४। ‘ततः’ श्रुतैः हयैः युक्ते ‘महति’ ‘स्यन्दने’ रथे ‘स्थितौ’ ‘माधवः’ माधवः, कृष्णपतिः, कृष्णः ‘पाण्डवः’ तृतीयः पाण्डुपुत्रः अर्जुनः ‘च’ एव दिव्यौ शङ्खौ ‘प्रदध्मतुः’ वादयामासतुः ।

14. Then Krishna and Arjuna, who were seated in a great chariot drawn by white horses, blew two beautiful conches.

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मो महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

१५ । 'हृषीकेशः' हृषीकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम् ईशः नियन्ता, कृष्णः 'पाञ्चजन्यं' नाम शङ्खः, 'धनञ्जयः' अर्जुनः 'देवदत्तं' नाम शङ्खः, 'भीमकर्मा' असाधारण बलसूचक-कर्मसम्पादकः 'वृकोदरः' भीमसेनः 'पौण्ड्रं' नाम 'महाशङ्खं दध्मो' ।

15. Hrishikēsha, (*i. e.* Krishna, the ruler of the senses,) blew a conch named Pāñchajanya, Dhananjaya (*i. e.* Arjuna) one named Devadatta, and Bhīma, the doer of terrible heroic deeds (*i. e.* such as require extraordinary strength) blew a great conch named Paundra.

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

१६ । 'कुन्तीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः' 'अनन्तविजयं' [नाम शङ्खं दध्मौ] 'नकुलः सहदेवः च' 'सुघोष मणिपुष्पकौ' [नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं तथा सहदेवः मणिपुष्पकं नाम शङ्खं दध्मौ] ।

16. King Yudhishtira son of Kuntī, blew a conch named Anantavijaya and Nakula and Sahadeva [respectively blew two conches named] Sughosha and Manipushpaka.

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

दृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥

१७।१८। [ॐ] 'पृथिवीपते सञ्जयस्य दृतराष्ट्र-सन्वोधनम्, 'परमेष्वासः' परमः श्रेष्ठः द्रुपदः धनुः यस्य सः काश्यः काशिराजः 'च महारथः शिखण्डी च दृष्टद्युम्नः विराटः च अपराजितः सात्यकिः च द्रुपदः द्रौपदेयाः च महाबाहुः सौभद्रः' 'सर्वशः' सर्व एव 'पृथक् पृथक् शङ्खान् दध्मुः' ।

17, 18. O Lord of the earth (Sanjaya's address to Dhritarāshtra), the King of Kāśī, the holder of a great bow, the great hero Śikhandī, Dhṛishtadyumna, Virāta, the unconquered Sātyakī, Drupada, the sons of Draupadī, and the mighty-armed son of Subhadra, all blew their respective conches.

स घोषी धार्तराष्ट्राणां हृदयाति व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

१९। 'सः तुमुलः' 'घोषः नादः 'नभः च पृथिवीं च' 'अभि-व्यनुनादयन्' प्रतिध्वनिभिः आपूरयन् 'धार्तराष्ट्राणां' दृतराष्ट्रपुत्राणां तत्पक्षीयाणां च 'हृदयाभि' 'व्यदारयत्' विदारितवान् ।

19. That tremendous sound, filling earth and heaven with its echo, pierced the hearts of Dhṛitārashtra's sons and their partisans.

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्प्राप्ते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ।

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महोपते ॥२०॥

२० । 'अथ' अनन्तरम् 'महोपते' धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय-सम्बोधनम् 'कपि-ध्वजः' कपिः हनुमान् ध्वजः रथकेतुस्थानीयः यस्त्र सः 'पाण्डवः' पाण्डुपुत्रः अर्जुनः 'धार्तराष्ट्रान्' 'व्यवस्थितान्' युद्धीयानि अवस्थितान् 'दृष्ट्वा' 'शस्त्रसम्प्राप्ते' परस्परं प्रति अस्त्रप्रयोगे 'प्रवृत्ते' अभिमुखे [सति] 'तदा धनुः' 'उद्यम्य' उत्थाप्य 'हृषीकेशम्' इदम् वाक्यम् आह ।

20. Then, O King of the earth (Sanjaya's address to Dhritarāshtra), having observed Dhritarāshtra's people standing in battle-array, Arjuna (who had the monkey chief Hanumat as his flag, i. e. seated where the flag is placed in a chariot), when the use of arms was about to begin, raised his bow and said these words to the ruler of the senses (Kīshna).

अर्जुनउवाच

सेनयोत्तमयो र्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कै र्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥

२१।२२ । [२१] 'अच्युत' स्वहृदयस्थित, प्रिय, 'उत्तमयोः' सेनयोः मध्ये रथं मे स्थापय यावत् एतान् अवस्थितान् योद्धुकामान् अहं निरीक्षे,—अस्मिन् 'रणसमुद्यमे' युद्धीयानि 'कैः सह मया योद्धव्यम्' [इति निरीक्षे] ।

21, 22. O Perfect One (who never falls off from his

perfect nature), place my chariot in the space between the two armies while I observe these, who stand arrayed for the battle, with whom I am to fight in this warlike preparation.

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धे युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

२३ । 'दुर्वृद्धेः' 'धार्तराष्ट्रस्य' दृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्धर्षधनस्य 'प्रियचिकीर्षवः' प्रियं कार्यं कर्तुम् इच्छन्तः 'ये अत्र युद्धे समागताः' [तान्] 'योत्स्यमानान्' युद्धार्थम् उद्यतान् 'अहं' [यावत्] 'अवेक्षे' निरीक्षे [तावत् सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय इति पूर्वश्लोकेन सह अन्वयः] ।

23. [While] I observe those who are about to engage in fighting,—who have come to the battle field desirous of doing what is pleasant to [Duryodhana] that foolish son of Dhritarāshtra.

मञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥

भीमद्रोणमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान् कुरुनिति ॥२५॥

२४।२५ । [२४] 'भारत' भरतवंशीय दृतराष्ट्र, 'गुडाकेशेन' गुडाका निद्रा तत्त्वाः ईशेन जितनिद्रेण, अनलसेन इति यावत् [अर्जुनेन] 'एवम् उक्तः' हृषीकेशः उभयोः मध्ये भीमद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च 'महीक्षिता'

भूपालानाम् [अग्रतः] 'रथोत्तमं स्थापयित्वा' [च] 'पार्थं पृथा-पुत्र, एतान् समवेतान् कुङ्कुन् पश्य' इति 'उवाच' ।

24, 25. O Bhárata (descendant of Bharata), being told so by Gudákesa (Arjuna, who had conquered sleep or indolence), Hrishíkesa, having placed that best of chariots before Bhíshma and Drona and all the rulers of the earth, said, "O son of Prithá, look at these assembled Kurus "

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥२६॥

२६ । 'तत्र पार्थ उभयोः सेनयोः अपि स्थितान्' 'पितृन् पितृस्थानोयान्' 'पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् तथा' 'सखीन्' मित्राणि 'श्वशुरान्' 'सुहृद' कृतोपकारान् 'च एव अपश्यत्' ।

26. There the son of Prithá saw standing in both the armies fathers (men as estimable as one's father), grandfathers, teachers, uncles (brothers or cousins of one's mother), brothers, sons, grandsons, friends, fathers-in-law and well-wishers.

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।

कृपया परयाऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥२७॥

२७ । 'सः' 'कौन्तेयः' कुन्तीपुत्रः अर्जुनः 'तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान्' 'समीक्ष्य' दृष्ट्वा 'परया' महत्या 'कृपया' करुणया 'ऽविष्टः' गृहीतः 'विषीदन्' विषण्णः सन् 'इदम् अब्रवीत्' ।

27. Having seen all those relatives standing [in the battle-field], the son of Kuntī (Arjuna) was filled with great compassion and with sadness spoke as follows.

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून् समुपस्थितान् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥२८॥

२८। [खे] 'कृष्ण, इमान्' 'युयुत्सून्' योद्धुम् इच्छन् 'समुपस्थितान्'
'स्वजनान्' वान्धवान् 'दृष्ट्वा मम' 'गात्राणि' अङ्गानि 'सीदन्ति' अस्सन्नानि
भवन्ति 'मुखं च परिशुष्यति'।

28. O Krishna, seeing these relatives assembled for the purpose of fighting, my limbs fail and my mouth is parched.

वेपथुश्च शरीरे मे रोमद्वर्षश्च जायते ।
गाण्डीवं संसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥२९॥

२९। 'शरीरे मे' 'वेपथुः' कम्प. 'च' 'रोमद्वर्षः' रोमाश्च; 'च' 'जायते'
भवति, 'गाण्डीवम्' तन्नाम धनुः 'हस्तात्' 'संसते' 'खलति' 'त्वक् च एव' परि-
दह्यते 'संसते' संस्पन्दते।

29. My body trembles and my hairs stand erect. Gándīva [my bow] slips from my hand and my skin burns all over.

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि वीपरीतानि च केशव ॥३०॥

३० । [च] 'केशव' प्रशस्तकेशयुक्त, विष्णौ, 'न च अवस्थातुं शक्नोमि, मनः मे' 'भ्रमति इव' चञ्चलं भवति, 'वीपरीतानि' अनिष्टसूचकानि, वामनेत्रस्तुरबा-
दौनि, शकुनादौनि 'निमित्तानि' निदर्शनानि 'च पश्यामि' ।

30. O Kesava, I cannot stand still, my mind seems to whirl round (i.e. is restless, bewildered), and I see omens foreboding evil.

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हृत्वा स्वजनमाहवे ।

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥३१॥

३१ । [च] 'कृष्ण, न च' 'आहवे युद्धे' 'स्वजनं हृत्वा श्रेयः अनुपश्यामि ।
न विजयं न च राज्यं सुखानि च काङ्क्षे' ।

31. O Krishna, I see no good in killing my relatives in battle. I wish neither victory, kingdom nor pleasures.

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगः सुखानि च ॥३२॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥३३॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।

एतावन् हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥३४॥

२२।२१।२४ । [चे] 'गोविन्द' गी-पाल, वाच्ये हन्वावने नन्दघोषपुत्ररूपेण
 किंवा गौः पृथ्वी, अस्याः पालक, 'किं' [प्रयोजनम्] 'नः' अस्माकम् 'राज्येन किं
 शीघ्रैः 'जीविनेन' जीविनेन 'वा' > 'प्रेषाम्' 'अर्थे' प्रयोजने 'नः' राज्ञः 'काङ्क्षितम्'
 अभिलषित 'भोगाः' [काङ्क्षिताः] 'सुखानि च' [काङ्क्षितानि] 'ते इमे युद्धे प्राणान्
 धनानि 'च' 'त्यक्त्वा' त्यागम् अङ्गीकृत्य 'अवस्थिताः' । [के ते ? —] 'आचार्याः
 पितरः पुत्राः तथा एव च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः तथा'
 [अन्ये च] 'सम्बन्धिनः' सम्पर्कनः कुटुम्बा । [चे] 'मधुसूदन' मधुनामक-
 दैत्यविनाशिनः, 'व्रतः' अस्मान् मारयतः 'अपि एतान् न हन्तुम् इच्छामि ।'

32-34. O Govinda, (cowherd as Krishna was at Brindāban in his childhood, or protector of the earth), of what use are a kingdom, pleasures or life to us ? They, for whose sake a kingdom, comforts and pleasures are desirable, stand [yonder] ready to sacrifice their lives and pleasures in battle, [namely] our teachers, fathers, sons, grandfathers, uncles, fathers-in-law, grandsons and other relations. O Madhusūdana (slayer of the demon Madhu), I do not wish to kill them even if they should seek to kill me.

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनादर्दन ॥३५॥

३५ । 'त्रैलोक्यराज्यस्य' स्वर्गमन्त्रपाताल राजत्वस्य 'हेतोः' तत्प्राप्त्यर्थम्
 'अपि' [एतान् न हन्तुम् इच्छामि], 'किं' 'तु' प्रश्ने 'महीकृते' महीमात्र-
 प्राप्ते ?—महीमात्रप्राप्ते न हन्तुम् इच्छामि इति न वक्तव्यम् इत्यर्थः ।
 [चे] 'जनाह्न' लोकसंहारक, 'धार्तराष्ट्रान् निहत्य' 'नः' अस्माकम् 'का प्रीतिः
 स्यात्' ?—न कापि इति भावः ।

35. Even for the sake of gaining the kingship of the three worlds (earth, heaven and the nether regions) [I do not wish to kill these] ; O Janárdana (destroyer of men,) how [should I so wish only] for [gaining] the earth ?

पापमेवाश्रयेदस्मान् हृत्वैतानाततायिनः

तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्ववान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३६॥

३६। 'एतान् 'आततायिनः' शस्त्रधारिणः शत्रून् 'हत्वा अस्मान् पापम् एव' 'आश्रयेत्' प्रविशेत् । 'तस्मात् वयं स्ववान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्त न' 'अस्मा' धर्मैतः समर्थाः । [हि] माधव, स्वजनं हि हत्वा कथं सुखिनः स्याम' ['आतान विज्जीर्णनं शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य' इति आश्रयेत् वाचस्पत्यम् । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति मनुवचनसम्बन्धे-
5।प (८।३५० धार्तराष्ट्रा अस्माकं स्वजना अतः अवध्याः' इति भावः] ।

36. We shall incur sin by killing these armed enemies. So we are not entitled to kill the sons of Dhritráshtra, our kinsmen. O Mídhava, how shall we be háppy after killing our own people ?

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभीपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मितद्रोहे च पातकम् ॥३७॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३८॥

३७।३८। [हि] 'जनार्दन, यदि अपि' 'लोभीपहतचेतसः' राज्ञालीभेन

उपहतं भ्रष्टविवेकं चेतः येषां ते 'एते' दुर्योधनादयः 'कुलक्षयकृत' कुलक्षयेश्च
जनितं 'दीपम्' 'मित्रद्वीपे' वस्युभिः सह विवादे उत्पन्नं 'च पातकं न पश्यन्ति'
[तथापि] कुलक्षयकृतं दीपं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् 'निवर्तितं'
निवर्तनकर्तव्यं कथं न श्रेयम् ?' निवृत्तौ एव बुद्धिः कर्तव्या इत्यर्थः ।

37, 38. O Janārdana, though these people, whose minds are led astray by greed, do not see the sin of destroying their family or that of fighting against their friends, why should not we, who see the evil of destroying our family, realise the duty of refraining from this sinful act ?

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्माभिभवत्युत ॥३८॥

३८ । 'कुलक्षये' 'सनातनाः' परम्पराप्राप्ताः 'कुलधर्माः' शौर्यवीर्यदान-
शीलतादयः 'प्रणश्यन्ति' । 'धर्मं नष्टे' [सति अवशिष्टे] 'कृत्स्नं' सर्वं 'कुलम्'
अधर्मः अभिवति 'उत' अपि ।

39. When a family is destroyed, i. e. greatly diminished in strength, its traditional virtues, (valour, heroism, charity &c.,) are [also] destroyed. And when its virtues perish, vice overwhelms the whole [of what remains of the] family.

अधर्माभिभवात्कुलं प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥४०॥

४० । ['हे'] 'कृष्ण' [कुलस्य] अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः 'प्रदुष्यन्ति'
दुष्टाः भवन्ति । ['हे'] 'वार्ष्णेय' यादवविशेष वृष्णिवंशज, 'स्त्रीषु दुष्टासु'

[सतीऽ] वर्णसङ्करा वर्णमिश्रणम् 'जायते' । अत्र श्लोके परवर्तिनि श्लोकत्रये च वर्णसङ्करनिन्दा अवैधयोगविषयिणी, इत्येव समीचीन सिद्धान्तः । नचेत् पाण्डुपुत्रराष्ट्रयो स्तया विवित्रवीर्यस्यापि जन्म निन्दायोग्यं स्यात्, किं पुनर्वह्मणां प्राचीन-महापुरुषाणाम् ।

40. O Krishna, when vice overwhelms [a family] the women of the family become corrupt. O descendant of Vrishni (a Yādava), when women are corrupted, there arises a mixture of castes.*

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४१॥

४१ । 'सङ्कर' कुलघ्नानां 'कुलघ्निनाशिनां' 'कुलस्य च' 'नरकाय' नरक-प्राप्तिकारणम् 'एव' [भवति] । 'हि' यत्. 'एषां पितरः' 'लुप्तपिण्डोदकक्रिया' वेधसन्तानाभावे लुप्ता. अकृता पिण्डक्रियाः श्राद्धानि, उदकक्रियाः तर्पणानि येषां ते [सन्तः नरके] 'पतन्ति' ।

41. The mixture of castes leads both the family and the destroyers of the family to hell; for [in the absence of legal descendants] their forefathers fall (into hell) owing to the omission of the rites of offering cakes and water.

* The condemnation of mixed unions in this and the three following verses refers evidently to illicit unions, and not to mixed marriages like that of Sántanu with Satyavatī or such legalised connexions as that of Vyāsa with the widows of Vichitravīrya. Otherwise the birth of the latter and those of Pāndu and Dhritarāshtra, not to speak of numerous other remarkable cases, would strangely come under the condemnation.

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शास्त्रनाः ॥४२॥

४२। 'कुलघ्नानाम् एतैः वर्णसङ्करकारकैः दोषैः' 'शास्त्रनाः' विरन्तना. 'जातिधर्माः, कुलधर्माः च' 'उत्साद्यन्ते' लुप्यन्ते ।

42. Owing to these sins of the destroyers of the family, which lead to the mixture of castes, the long-standing virtues belonging to a particular caste and those belonging to a particular family cease to exist.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनादेन ।

नरके नियतं वासी भवतीत्यनुश्रुतम् ॥४३॥

४३। [च] 'जनादेन', 'उत्सन्न-कुलधर्माणां उत्सन्ना कुलधर्मा, येषाम इति 'मनुष्याणां' 'नियतं' निश्चित 'नरके वास भवति, इति 'अनुश्रुतम्' ।

43. O Janārdana, we have heard that men whose family virtues have come to an end are sure to live in hell.

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४४॥

४४। 'अहो बत !' महत्कष्टम् ! 'वयम् महत् पापं कर्तुम्' 'व्यवसिता' चेष्टान्विताः, 'यत्' यतः 'राज्यसुखलोभेन, स्वजनं हन्तुम् उद्यता' ।

44. Oh ! we are going to commit a great sin, for we are about to kill our own people from greed of the pleasures of kingship.

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्यु स्त न्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४५॥

४५ । 'यदि शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः माम् अप्रतीकारम् अशस्त्रं' [दृष्ट्वा]
रणे 'हन्युः' हनेष्यन्ति 'तन्' हननं 'मे' मम [ज्ञातिवध-जनित-पापस्यर्थात्]
'क्षेमतरं' श्रेयस्करं 'भवेत्' ।

45. If the armed sons of Dhritarāshtra should kill me in battle [when they find me] unresisting and unarmed, that would be better for me [than my incurring the sin of killing my kinsmen.]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४६॥

४६ । 'एवम् उक्त्वा अर्जुनः' 'सङ्ख्ये' युद्धक्षेत्रे 'सशरं' 'चापं' धत्तु 'विसृज्य'
त्यक्त्वा 'शोकसंविग्नमानसः' शोकान्नेन उद्विग्नं प्रकम्पितं मानसं चित्तं यस्य सः,
तथा सन् 'रथोपस्थे' रथस्य उपरि 'उपाविशत्' उपाविवेश ।

46. Having said this in the battle-field, Arjuna, laying aside his bow and arrow, and with his mind overwhelmed with sorrow, sat down in the chariot,

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः

—:~:—

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

१ । 'तथा कृपया आविष्टम्' 'अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्' अश्रुभिः पूर्य आकुलता-
सूचके च ईक्षणे नयनं यस्य तम् 'विषीदन्तम्' विषादप्राप्तम् 'तम्' 'मधुसूदन
इदम् वाक्यम् उवाच' ।

1. To him, who was thus overwhelmed with com-
passion, whose eyes were filled with tears and
expressed a distressed state of mind and who was
full of sadness, Madhusúdana spoke these words, —

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकौर्तिकरमर्जुन ॥२॥

२ । [हे] 'अर्जुन', 'विषमे' अस्मिन् सङ्घटे 'इदम्' 'अनार्यजुष्टम्'
नीचस्वभावे. सेवितम् 'अस्वर्ग्यं' स्वर्ग-प्रतिरोधकं 'अकौर्तिकरम्' अयशस्करम्
'कश्मलम्' मोहः, युष्मात् पराङ्मुखत्वम् 'कुतः' कस्मात् ऐती 'त्वा' त्वाम्
'समुपस्थितम्' आगतम् ?

2 O Arjuna, in this critical moment whence has come to you this bewilderment (flinching from fighting) befitting a man of low character, obstructing the way to heaven and disgraceful ?

क्लैर्व्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदीर्घमयं त्यक्तोत्तिष्ठ परन्तप ॥३॥ १

२ । [हे] 'कौन्तेय', 'क्लैर्व्यं' क्लौवभावः, कातर्यं 'मा गमः' मा प्राप्नुहि, न एतत् त्वयि, 'उपपद्यते' योगः भवति । [हे] 'परन्तप,' परं शत्रुं तापयति इति, 'क्षुद्रं' क्षुद्रत्वसूचकं, सङ्कीर्णताजनितं 'हृदयदीर्घमयं' मनसः उदयम-होनतां 'त्यक्ता' [शुभाय] 'उत्तिष्ठ' ।

3. O son of Kuntī, yield not to unmanliness ; it does not befit you. O harasser of foes, give up this faint-heartedness due to narrowness of mind and arise [for battle].

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

दृषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

४ । अर्जुनः उवाच—हे 'मधुसूदन', हे 'वरिसूदन' शत्रुमर्हन्, कथम् अहम् 'पूजार्हो' पूजायोग्यो 'भीष्मम् द्रोणं च' 'संख्ये' रणे 'दृषुभिः' बाणैः 'प्रतियोत्स्यामि' ?

4 [Arjuna said,—] O Madhusúdana, O slayer

of enemies, how shall I attack in battle with arrows
Bhishma and Drona, both deserving my worship ?

गुरुनृत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपौष्ट लोके ।
हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

५ । 'महानुभावान्' महामाहात्म्यवान् 'गुरुन्' अहत्वा इह लोके
'भैक्ष्यम्' भिक्षाग्रम् 'अपि भोक्तुम् श्रेयः' । 'तु' पक्षान्तरे 'गुरुन्' हत्वा इह
एव 'रुधिरप्रदिग्धान्' रुधिरलिप्तान् गुरुवधादिसाध्वान् 'अर्थकामान्'
अर्थकामलक्ष्णान् 'भोगान्' 'भुञ्जीय' अहम् अश्रीयाम् । यदा 'अर्थकामान्'
अर्थलिप्तान् इति गुरुणा विशेषणम् "वर्ज्यं हर्म्यं कौरवैः" इति बोधवचनात् ।

5. It is better even to live on alms in this world
than to kill teachers of high character. On the other
hand if I were to kill my teachers, I should have to
enjoy pleasant things like wealth and comforts be-
smeared with blood.

न चैतद्दिग्धः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामः
तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

६ । 'न च एतत्' 'दिग्धः' जानीमः 'कतरत्' किं नाम 'नः' अप्प्राकं
'गरीयः' श्रेयः भविष्यति ;—'यत् वा' [एतान् वयं] 'जयेम यदि वा' 'नः'

अस्मान् [एते] 'जपेयुः' । 'यान् एव हत्वा न' 'जिजीविषामः' जीवितुम् इच्छामः, 'ते धार्तराष्ट्राः' 'प्रमुखे' सम्मुखे 'अवस्थिताः' । अस्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एव स्यादिति भावः ।

6. And we do not know which of the two would be a greater good to us,—that we should vanquish them or that they should vanquish us. Those,—the sons of Dhritaráshtira,—having killed whom we do not wish to live, are standing before us.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसम्बद्धचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निरुद्धं ब्रूहि तस्मै

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

७। 'कार्पण्यदोष-उपहतस्वभावः' कातरतादोषेण उपहतः अभिभूतः स्वभावः क्षत्रियप्रकृतिः यस्य स अहं 'धर्मसम्बद्धचेताः' धर्मं कर्तव्यविषये इन्विग्धमनाः [सन्] 'त्वाम् पृच्छामि' । 'यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तत् मे ब्रूहि' ; शिष्य ते अहं, 'त्वाम्' 'प्रपन्नं' शरणं गतं 'मां' 'शाधि' शिष्य ।

7. With my nature [as a warrior] overshadowed by compassion (or unmanliness) and my mind perplexed as to my duty, I ask you. Tell me what is really good. I am thy disciple. Teach me ; I take refuge in thee.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद-

यच्छोकमुच्छ्रोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपन्नमृषं

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

८ । 'यत् सम इन्द्रियाणाम्' 'उत्-शोषणम्' अतिशोषकरम्, दुर्बलकरम् 'शोकम्' 'अपनुयात्' अपनयेत्, दूरीकृत्यात् [तत्] 'नहि प्रपश्यामि' । 'भूमौ' पृथिव्याम् 'असपन्नम्' प्रतिदन्दिगून्यम् 'हृदम्' धनपूर्णम् राज्ञाम् 'अवाप्य' प्राप्य [शोकापनोदनं न स्यात्] 'सुराणाम्' अपि आविपत्यं च' [न शोकम् अपनयेत्] ।

8. I do not see that which may dispel my sadness, which is drying up (i. e. weakening) my organs. Neither an undisputed kingship on earth nor supremacy over the gods [will dispel it.]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥८॥

९ । 'परन्तपः' गुडाकेशः हृषीकेशम् एवम् उक्त्वा, न योत्स्ये इति [च] गोविन्दम्-उक्त्वा 'तूष्णीम्' निर्व्याक् 'बभूव' 'ह' पादपूरणे ।

9. Gudākesa, the harasser of foes, having said this to Hrishīkesa and [also] told Govinda 'I will not fight,' became silent.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥९॥

१० । हे 'भारत, उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तम् तम् [अर्जुनम्] 'हृषीकेशः' [तस्य ह्यास्त्रीद्वीपकं मनीभावं दृष्ट्वा] 'प्रहसन्' तम् उपहसन् 'इव इदम् वचः' उवाच ।

10. To him [as he sat] depressed between the two armies, Hrishíkesa [amused at his perplexity] said these words, mocking him as it were.

श्रीभगवान् उवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

११ । 'त्वम्' 'अशोच्यान्' शोचितुम् अशोच्यान् भीष्मद्रीणादीन् 'अन्वशोचः' शोचितवानसि,—“दृष्टुमान् स्वजनान् कृणु” इत्यादिवाक्येन, 'प्रज्ञावादान्' पण्डितोचितान् शब्दान्,—“कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीन्” 'च' 'भाषसे' कथयसि । न तु पण्डितोऽसि, यतः 'पण्डिताः' 'गतासून्' गतप्राणान् वसून् 'अगतासून्' जीवितान् 'च',—“वसुहोता वयं कथं जीविष्यामः” इति 'न अनुशोचन्ति' ।

11. You are sorrowing for persons who are not true objects of sorrow, and at the same time uttering words of wisdom. (But) wise men grieve neither for the dead nor for the living.

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

१२ । 'न तु एव अहं' 'जातु' कदाचित् 'न आसम्' न अभूवम्, आसम् एव इत्यर्थः, 'न त्वम्' [न आसी, आसी एव], 'न इमे' 'जनाधिपाः' नृपाः [न आसन्, आसन् एव] । 'न च एव सर्वे वयम् अतः परम्' 'न भविष्यामः' न पुनः देहान्तरं प्राप्स्यामः, भविष्यामः एव इत्यर्थः । अविनाशित्वात् सर्वे अशीथाः इति भावः ।

12. It is not (true) that I was not at any time and that you and these rulers of men were not ; and that all of us shall not be after this time.

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिं धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

१३। 'यथा अस्मिन् देहे देहिनः' 'कौमारं' बाल्यं 'यौवनं जरा' [भवन्ति] 'तथा देहान्तरप्राप्तिः' [च भवति], 'तत्र' देहनाशे 'धीरः' 'न मुह्यति' आत्मनः नाशं न मन्यते ।

13. As the embodied soul passes through the conditions of childhood, youth and old age in this body, so [at death] it assumes a fresh body. In this matter a wise man is not deluded [that is, he does not regard the death of the body as that of the soul.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

१४। ये 'कौन्तेय' कुन्तीनन्दन, ये 'भारत', 'मात्रास्पर्शाः' मात्रा. इन्द्रिय-वृत्तयः, तासां स्पर्शाः विषयैः सह सम्बन्धाः, ते 'तु' 'शीतोष्णसुखदुःखदाः' [भवन्ति] । ते च ['आगम अपायिनः उत्पत्ति-विनाश-प्राप्तिनः, 'अनित्याः' [च, अतः तेषाम् अनिवार्यत्वात् अस्थिरत्वात् च] 'तान्' 'तितिक्षस्व' सहस्व । धीरस्य तितिक्षा एव कर्तव्या इति भावः ।

14. O son of Kuntí, O descendant of Bharata, it is the impact of the senses with their objects which

gives cold and heat, pleasure and pain. - They come and go, and so are transient. Endure them patiently [as it behoves a wise man.]

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

१५। 'पुरुष-ऋषभः' पुरुषश्रेष्ठ, 'एते' श्रौतीणादयः 'यं' 'समदुःखसुखं' मुखदुःखे समभावापन्न 'धीरं पुरुषं' न व्यथयन्ते अभिभवन्ति, 'सः' 'अमृतत्वाय' मोक्षलाभाय 'कल्पते' योग्य. भवति ।

15. O best of men, that wise man, the same (*i. e.* self-poised) in pleasure and pain, whom these (*i. e.* cold, heat &c.) cannot overwhelm, is fit for attaining immortality (*i. e.* liberation).

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

१६। 'असतः' श्रौतीणादेः 'भावः' स्वतन्त्रा निरपेक्षा सत्ता 'न विद्यते', 'सतः' स्वतन्त्रसत्तावतः आत्मन 'अभावः' विनाशः 'न विद्यते' । 'अनयौः उभयो' सत्-असतोः द्वयो 'अपि तु' 'अन्तः' निर्णयः 'तत्त्वदर्शिभिः दृष्टः' ।

16. The unreal (*i. e.* such as cold, heat &c.) has no [independent] existence, while the real (that is, the self) has no destruction. The real nature of these two has been seen by the seers of truth.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥१७॥

१७। 'येन' [आत्मना] 'इदं सर्वं' [जगत्] 'ततं' व्याप्तं 'तत् तु अविनाशि' 'विद्धि' जानीहि । 'न कः पितृ अस्व' 'अव्ययस्व' अस्ययस्व 'विनाशं कर्तुम्' 'अहंति' समर्थः भवति । जीव-परमभावौ एकीकृत्य अखण्डम् आत्मतत्त्वं कथयति एतदादिभिः श्लोकैः ।

17. Know that [self] to be indestructible by which all this [world] is pervaded. No one can destroy that fadeless one.

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

१८। 'हे 'भारत, नित्यस्य अनाशिनः' 'अप्रमेयस्य' अपरिमेयस्य, अनन्तस्य 'शरीरिणः' देहधारिणः आत्मनः 'इमे देहाः' जीवशरीराणि [ज्ञानिभिः 'अन्तवन्तः' विनाशशीलाः इति 'उक्ताः'], 'तस्मात्' [अनर्थकं शोकं परित्यज्य 'युध्यस्व' ।

18. O descendant of Bharata, these bodies of th eternal, indestructible, infinite embodied [self] have been pronounced to be destructible [by the wise] , so [giving up your vain sorrow for their destruction], do fight.

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हृतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

१९। 'यः' 'एनम्' एतम् 'हन्तारं' 'वेत्ति' मन्यते, 'यः' च एनम् हृतं मन्यते तौ उभौ [आत्मतत्त्वं] 'न विजानीतः' [यतः तत्त्वतः] न अयं हन्ति [अकर्तृत्वात्, तथा] न हन्यते' [अकर्मात्वात्, अविनाशित्वात् च] । कठोपनिषत् १।१।१९ द्रष्टव्या ।

19. He who thinks it to be a killer and he who regards it as killed, are both ignorant [of the truth, for in reality] it neither kills nor is killed.

न जायते म्रियते वा कदाचित्
 नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

२० । [आत्मा] 'कदाचित् न जायते म्रियते वा . 'न वा अयम् [एकदा] भूत्वा 'भूयः' पुनरपि 'भविता' भविष्यति । 'अयम् अजः नित्यः' 'शाश्वतः' अपक्षयवर्जितः । तथा । 'पुराणः' विरन्तनः । 'शरीरे हन्यमाने [अपि अयं] न हन्यते' । कठोपनिषत् १।२।१८ द्रष्टव्या ।

20. [The self] is never born or dies , it neither [once] comes into being and again ceases to be It is unborn, eternal, undecaying and everlasting. Even when the body is killed, it is not killed.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

२१ । 'वे' 'पार्थ, यः एनम् अविनाशिनम् नित्यम् अजम् अव्ययम्' 'वेद' वेत्ति, 'सः' पुरुषः कथं कं घातयति कम् [वा] हन्ति' ? न कथं कमपि हन्ति घातयति वा इत्यर्थः ।

21. O son of Prithá, he who knows it to be indestructible, eternal, unborn and fadeless, how can that person kill any one or cause any one to be killed ?

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

२२ । 'यथा नरः जीर्णानि' 'वासांसि' वस्त्राणि 'विहाय' त्यक्त्वा 'अपराणि' नवानि [वस्त्राणि] गृह्णाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि शरीराणि 'संयाति' परिगृह्णाति ।

22. As man, putting off faded garments, puts on new ones, so the self, giving up worn-out bodies, assumes fresh bodies.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

२३ । 'शस्त्राणि एनं न छिन्दन्ति', 'पावकः' अग्निः 'एनं न दहति' । आपः च एनं न क्लेदयन्ति, 'मारुतः' वायुः [एनं] 'न शोषयति' ।

23. Weapons do not cut it, fire does not burn it. Water does not make it muddy, and air does not dry it up.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

२४ । 'अयम् अच्छेद्यः, अयम् अदाह्यः, अक्लेद्यः अशोष्यः एव च । अयं नित्यः, सर्वगतः' 'स्थाणुः' स्थिरसंभाव. 'अचलः' [तथा] 'सनातनः' चिरस्थायी ।

24. It cannot be cut, burnt, made muddy or dried up. It is eternal, all-pervasive, of a stable nature, and everlasting.

अथ ततोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

२५ । अयम् अव्यक्तः, अचिन्त्यः, [तथा] अविकार्यः उच्यते । तस्मात् एनम् एवम् विदित्वा न [त्वम्] शोचितुम् अर्हसि ।

25. It is said to be unmanifest (or indescribable), unthinkable and unchangeable. Therefore, knowing it as such, you ought not to grieve for it.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

२६ । 'अथ च' यद्यपि 'च एनं 'नित्यजातं' प्रातश्चरीरं जातं 'नित्यं मृतम्' प्रतिशरीरनाशं विनष्टं 'वा मन्यसे', 'तथापि [चे] महाबाहो न एनं शोचितुम् अर्हसि । 'नैवं' इति च पाठः ।

26 If you regard it as born and dead again and again, (that is, born with the birth of each body, and dead with its destruction) even then, O mighty-armed hero, you ought not to grieve for it (or grieve 'in this manner' in case the reading is 'naivam' instead of 'nainam').

जातस्य हि भ्रुवो मृत्युं भ्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

२७। 'हि यस्मात् 'जातस्य मृत्युः' 'भ्रुवः' निश्चितः, 'मृतस्य च जन्म भ्रुवम्। तस्मात्' [जन्ममरणलक्षणे] 'अपरिहार्य' अवश्यम्भाविनि 'अर्थे' विषये 'न त्वं शोषितुम् अर्हसि' ।

27. As to one born death is sure, and to one dead birth (re-birth) is sure, so over a matter which is inevitable, you ought not to grieve.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

२८। 'हे 'भारत' भरतवंशीय, 'भूतानि' शरीरादीनि द्रव्याणि 'अव्यक्तादीनि' अव्यक्तम् अनुपलब्धम् आदि प्रागुत्पत्तेरवस्था येषां तानि—अदृष्टपूर्वावस्थानि इत्यर्थः, 'व्यक्तमध्यानि' व्यक्तम् उपलब्धम् मध्यम् मध्यावस्था स्थित्यवस्था येषां तानि—दृष्ट-स्थित्यवस्थानि इत्यर्थः, 'अव्यक्तनिधनानि' अव्यक्तं निधनं लय येषां तानि—अज्ञातलयानि इत्यर्थः, 'एव', 'तत्र' एवम्भूतेषु विषयेषु 'का परि देवना' कः शोकनिमित्तः विलापः ।

28. O descendant of Bharata, objects (like the body) are unknown as to their origin, known only in their middle state (their appearance as created objects,) and [again] unknown as to their destruction. Are such objects worthy of being wept for ?

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्

आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चै नमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

२९ । 'कः चित्' [जनः] 'एनम्' आत्मानम् 'आश्चर्यवत्' अद्भुतम् इव 'पश्यति' मन्यते , 'तथा एव च अन्यः [एनम्] आश्चर्यवत् वदति' । 'अन्यः च एनम् आश्चर्यवत् शृणोति ; कः चित् च एव एनम् श्रुत्वा अपि [तस्मत्तः] न वेद' । कठः १।१।७ द्रष्टव्यः ।

29. One looks upon the self as something strange; again, one speaks of it as something strange. One hears of it as something strange, and one, even after hearing about it, does not know it (as it really is).

देही नित्यमवध्योऽयं देहो सर्वस्य भारत ।

तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

३० । 'दे' 'भारत,' सर्वस्य देहे अयं देहो 'नित्यं' सर्वदा 'अवध्यः' । 'तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि न शोचितुम् अर्हसि' ।

30. O descendant of Bharata, in the body of all persons this self is always indestructible. You should not therefore grieve for any one.

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्मार्थादि यूष्माच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

३१ । 'स्वधर्मं' क्षात्रधर्मम् 'अपि च' 'अवेक्ष्य' दृष्ट्वा 'विकम्पितुम्' विचक्षितुं, युद्धे पराङ्मुखः भवितुम्, 'न अर्हसि' । 'हि' यतः 'क्षत्रियस्य' 'धर्मार्थात्' धर्मात् अनपेक्षात्, न्याय्यात्, 'युष्मात्' अन्वत् श्रेयः न विद्यते' ।

31. Looking to your own duty too, you ought not

to shrink ; because for a Kshatriya (a warrior) there is nothing better than righteous war.

यदृच्छया क्षोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

३२ । 'क्षे' 'पार्थ' 'सुखिनः' सुभाग्याः 'क्षत्रियाः [एव] 'ईदृशं' 'यदृच्छया क्षोपपन्नम्' अप्रार्थितम् प्राप्तम् 'अपावृतम्' उन्मुक्तं 'स्वर्गद्वारम् [इव] युद्ध लभन्ते' ।

32. O son of Prithá, it is only lucky Kshatriyas who come across such a battle, one come unasked as an open door to heaven.

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

३३ । 'अथ चेत्' परन्तु यदि 'त्वम् इमं धर्म्यं' संग्रामं न करिष्यसि' 'ततः' तदा 'स्वधर्मं कीर्त्तिं च' हित्वा 'त्वत्ता' पापम् अवाप्स्यसि' ।

33. But if you do not fight this righteous battle, you would neglect your duty and lose your fame [as a warrior] and [thereby] incur sin.

अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिं मरणदतिरिच्यते ॥३४॥

३४ । 'भूतानि' जनाः 'च' 'ते' तव 'अव्ययाम्' बहुकाव्यसाधिनौम् 'अकीर्त्तिं'

कथयिष्यन्ति' । 'सम्भावितस्व' सम्मानितस्व 'च अकौर्त्तिः मरणात्' 'अति-
रिच्यते' अधिका भवति ।

34. Besides, people will speak of your ill-fame for a long time. And in the case of an honoured person, ill-fame is a greater evil than death.

भयाद् रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

३५ । 'महारथाः त्वाम् भयात् रणात्' 'उपरतं' निष्ठितं 'मंस्यन्ते'
चिन्तयिष्यन्ति । 'येषां च त्वम्' 'बहुमतः' बहुयुक्तेन सम्मानितः 'भूत्वा' अभूः,
[तेषां] 'लाघवं' लघुता 'यास्यसि' ।

35. The great warriors will think that you have desisted from fighting through fear, and you will be lowered in the estimation of those who thought highly of you.

अवाच्यवादांसि बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

३६ । 'तव' 'अहिताः' शत्रवः 'च तव सामर्थ्यं' निन्दन्तः बहून् 'अवाच्य-
वादान्' वचनायोग्यान् शब्दान् 'वदिष्यन्ति' । 'ततः' 'नु' प्रश्ने 'किं दुःखतरं'
[स्थात्] ?

36. And your enemies, speaking ill of your valour, will say many things not worthy of being said. What would be worse than that ?

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

३७। 'हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा महीम् भोक्ष्यसे' । 'तस्मात्
 चे 'कौन्तेय,' 'युद्धाय' 'कृतनिश्चयः' दृढसङ्कल्पः [सन्] 'उत्तिष्ठ' ।

37. Either you will be killed and will [thus] reach heaven ; or you will win and thus enjoy the world. Therefore, O son of Kuntī, arise with a firm resolution to fight

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभी जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

३८। 'सुखदुःखे समे कृत्वा, लाभ-अलाभी जय-अजयौ [च समौ कृत्वा]
 ततः युद्धाय' युज्यस्व' उदयुक्त भव । 'एवं' साम्येन युद्धं कुर्वन् 'न पापम्
 अवाप्स्यसि' ।

38. Looking alike on pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat, then be ready for fight. If you fight in this spirit, you will not incur sin.

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगि त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

३९। सांख्ययोगीः बौद्धिकम् असाम्प्रदायिकम् अर्थम् अहं वदति ।
 "सम्यक् ख्यायते प्रकाशते वस्तुतत्त्वम् अनयेति 'संख्या' सम्यक् ज्ञानम् ।
 तत्त्वां प्रकाशमानम् आगतत्त्वम् 'सांख्यम्' —इति श्रीभरखाभी । चे पार्थ,

‘सांख्ये’ आत्मतत्त्वविषये करणीया ‘एषा’ पूर्वोक्ता ‘बुद्धिः’ ‘ते’ तुभ्यम् अभिहिता ; ‘तु’ पञ्चाश्वरे ‘योगे’ कर्मयोगविषये ‘इमां’ परवर्त्तिषु श्लोकेषु वक्ष्याम्याम [बुद्धिं] शृणु, ‘यया बुद्ध्या युक्तः [सन्] कर्मवत्त्वम् ‘प्रहास्यसि’ विशेषेण क्लेशसि ।

39 This instruction (which has just been imparted) to you relates to Sāṅkhya * (the science of the self's true nature) , hear now this (the one about to be imparted) with reference to Yoga, * equipped with which instruction you will effectively sever the bonds of *karma* (selfish action.)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

अल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

४० । ‘इह’ अत्र कर्मयोगे ‘न’ ‘अभिक्रमनाश’ प्रारम्भस्य नाशः निष्फल-
स्त्वम अस्ति . ‘प्रत्यवायः’ पापस्पर्शः, अनिष्टप्राप्ति [च] न विद्यते । ‘अस्य
धर्मस्य’ कर्मयोगसाधनस्य ‘सु अल्पम अपि [साधकम्] महतः भयात्’ ‘त्रायते’
रक्षति ।

40. In this [practice of *karma-yoga*] the first efforts [even if they are not continued] do not prove fruitless ; and there is no harm or incurring of sin [owing to their discontinuance.] Even a little of this pious practice protects [the aspirant] from great fear.

* ‘Sāṅkhya’ and ‘Yoga’ in their original unsectarian meanings, not as names of distinct schools of Philosophy.

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

४१ । 'कुरुनन्दन,' 'इह' श्रेयोमार्गं 'व्यवसायात्मिका' ध्विरप्रज्ञा-जनिता 'एका' [एव] 'बुद्धिः' मतिः, सङ्कल्पः, 'योगमार्गम् अनुसरामि' इति [भवति पञ्चान्तरे] 'अव्यवसायिनाम् ध्विरप्रज्ञारहितानाम् 'बुद्ध्यः' मतयः, सङ्कल्पा. 'बहुशाखा.' नानाविषयिण्यः—धनविषयिण्यः, यशोविषयिण्यः, भोगविषयिण्य इति यावत्, 'अनन्ताः च' [भवन्ति] ।

41. O descendant of Kuru, in this [matter of following the path of good] there is only one single determination which proceeds from a fixed understanding [namely the determination of practising *karma-yoga*, while] the determinations of those devoid of a fixed understanding are many-branched (i. e. various, seeking many objects) and infinite in number.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

४२-४४ । 'पार्थ,' 'अविपश्चितः' अज्ञामिनः 'वेदवादरताः' नाना-
कर्माश्रय-प्रतिवृत्ति-मुक्तेषु वेदवाक्येषु अश्रुताः, 'नान्यदस्तीतिवादिनः' ईदृश-
फलभीक्ष्णः न भवन्तु श्रेयः अस्ति इति वादिनः बह्वर्थाः, 'कामात्मानः'

कामाकृष्टितचिन्ताः 'स्वर्गपराः' इच्छाकामाप्तिपरायणाः 'याम् इमाम्'
'पृथिताम्' आपातमनीरमाम् 'असु कर्षीफल-प्रदाम्' पुनर्जन्मरूप-कर्षीफल-
प्रदायिणीम् 'भोगैश्वर्यगतं प्रति' 'भोगैश्वर्ययीः प्राप्तरथं' 'क्रियाविशेष-बहुलाम्'
बहुल क्रियाविशेषीपक्षियुक्ताम् 'वाचम् प्रवदन्ति, तथा' 'अपहृतचेतसाम्'
आकृष्टचित्तानाम् 'भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्' भोगैश्वर्ययी प्रवचवतां [जनानां]
'समाधौ' ब्रह्मणि चित्तैकाग्रौ 'व्यवसायात्मिका बुद्धिं' स्थिरप्रज्ञाजनिता मतिः,
दृढसङ्कल्पः 'न विधीयते' न उत्पद्यते ।

42-44. O son of Prithá, no firm determination, proceeding from a fixed understanding, for *samádhi* (establishing the heart in God) arises in the mind of those who are attached to pleasure and power and whose hearts are carried away by the flowery speech promising re-birth as the fruit of action and inculcating various acts for the attainment of pleasure and power,—(the speech) which those fools utter who are attracted by Vedic texts, who say there is nothing else (than these texts promise), whose hearts are distracted by [low] desires and whose chief object is the attainment of heaven (the abode of Indra.)

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

४५ । ॥ अर्थः, 'वेदाः' 'त्रैगुण्यविषयाः' सत्त्वादिगुणभक्त-कर्षीफल-
प्रतिपादकाः ; [त्वं तु] 'निस्त्रैगुण्यः' कर्षीफलकामनाभूत्यः 'निर्द्वन्द्वः'
श्रीतीक्ष्ण-सुखदुःखादि-परस्परविरुद्धि-मुगन्धातीतः, 'नित्यसत्त्वस्थः' सदा सत्त्व-
गुणान्वितः, सदा स्वरूपप्रतिष्ठितः वा, 'निर्योगक्षेमः' अप्राप्तस्त्य उपार्जनं योगः,

प्राप्तस्य रक्षकं खेमः, तदरहितः, नित्यदुःखः इत्यर्थः, [तथा] 'आत्मवान्' आत्मप्रतिष्ठितः, अप्रमत्तः 'भव' ।

45. The Vedas treat of the three *gunas* (*i. e.* of things composed of the three primary qualities of nature, *sattvam*, *rajas*, and *tamas*); [but] be thou free from the three *gunas*, free from the conflicting pairs [of heat and cold, pleasure and pain &c.] ever endowed with the quality of goodness (or established in your true nature), free from the desire of acquisition and preservation and self-possessed (or watchful.)

यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लतोदके ।

तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

४६ । 'सर्व्वतः' सर्व्वत्र 'संप्लतोदके' जलप्लाविते सति 'उदपाने' बापोकूप-तडागादि-क्षुद्रजलाग्रे 'यावान्' यत्परिमाणः 'अर्थः' प्रयोजनम्, [अस्ति] 'विजानतः' विवेकवतः 'ब्राह्मणस्य' ब्रह्मविदः 'सर्व्वेषु वेदेषु' 'तावान्' तत्परिमाणः [एव अर्थः अस्ति] । सर्व्वत्र जलप्लाविते सति यथा उदपाने न किञ्चित् प्रयोजनम् अस्ति, विवेकवतः ब्रह्मविदः तथा सकामकर्म्मविषये वेदे न किञ्चित् प्रयोजनम् अस्ति, इति भावः ।

46. For an enlightened Bráhmaṇa (*i. e.* knower of Brahman) there is as much need of the Vedas as there is of small reservoirs of water when every place is flooded with water. [That is, as there is no need of small reservoirs of water when there is a widespread inundation, so there is no need of the Vedas when God is known.]

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

४७ [कर्मणि एव ते अधिकारः [अस्ति], कदाचन फलेषु ['अधिकारः' कामः] 'मा' [अस्तु] । 'मा' 'कर्मफलहेतु' कर्मफलकामो 'भूः' स्त्राः, [तथा च] 'अकर्मणि मा ते' 'सङ्गः' प्रीतिः 'अस्तु' भवतु ।

47. Action alone is your sphere, its fruit should never be desired by you. Do not make the fruit of action your motive, [but on the other hand] be not fond of inaction.

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

४८ । 'सिद्धसिद्धोः' धनं जयति इति, अर्जुननामान्तरम्, 'सङ्गं' कर्मफलकामं 'त्यक्त्वा' 'सिद्धसिद्धोः' सफलता-निष्फलता-विषये 'सम' निरपेक्षः 'भूत्वा' 'योगस्थः' ब्रह्मणि स्थितः सन् 'कर्माणि कुरु' । [ईदृशं] 'समत्वं' [एव] 'योगः उच्यते' ।

48. O Dhananjaya (a name of Arjuna, lit. conqueror of wealth), do your actions without attachment [to their fruits], indifferent to success or failure, and established in union [with God]. It is this indifference (or balanced state of the mind) which is called *yoga*.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

४८ । 'वै धनञ्जय, 'कर्म' सकामकर्म 'बुद्धियोगात्' ज्ञानयुक्त-निष्काम-
कर्मयोगात् 'दुरेण' अत्यन्तम् 'अवत्' निरुद्धम् । [अतः] बुद्धौ (ज्ञानान्वित
कर्मयोगे) 'अरब्धम्' आश्रयम् 'अन्विष्ट' अनुतिष्ठ । 'फलहेतवः' कर्मफल-
कामाः मराः 'कृपणाः' कृपायीत्याः, दोषाः ।

49. O Dhananjaya, [interested] action is by a long way inferior to wisdom (i. e. disinterested action done from true knowledge). Take refuge in wisdom Pitiable are those who desire the fruits of actions.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

५० । 'बुद्धियुक्तः' समत्वबुद्ध्या युक्तः साधकः 'इह' अस्मिन् जन्मनि एव,
कर्मयोगसाधने वा, 'उभे' सुकृत-दुष्कृते' सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं सकामं कर्म,
दुष्कृतं निरयादिप्रापकं सकामं कर्म, ते उभे 'जहाति' त्यजति । 'तस्मात्'
'योगाय' कर्मयोगाय 'युज्यस्व' उद्युक्तः भव, [यतः] 'कर्मसु' [यत्]
'कौशलं' दम्बकानाम् अपि तेषाम् मोक्षपरत्व-सम्पादन-वातुर्यम् [स एव]
'योगः' ।

50. Here (i. e. in this life or in the practice of *kar-mayoga*) one endowed with wisdom eschews both meritorious and sinful actions [done from interested motives]. So, strive for *yoga*, which is that skill in doing actions [which turns them into means of liberation].

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

५१। 'बुद्धिमुक्ताः मनोविचः कर्मजं फलं त्यक्त्वा' 'जन्मवन्धविनिर्मुक्ताः' जन्मरूपेण बन्धेन सन्धक् सुक्ताः सन्तः 'अनामयम्' आमयः रोगः, दुःखम्, तत्-
शून्यम् दुःखातीतम् 'पदम्' ब्रह्मपदं, मोक्षम् 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ।

51. Sages endowed with wisdom give up the fruits accruing from actions, and [thus] freed from the bonds of [repeated] birth, attain to the condition [of liberation] which is without sorrow.

यदा ते मोक्षकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रुतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

५२। 'यदा ते बुद्धिः' 'मोक्षकलिलं' मोक्षरूपं दुर्गमं वनम् 'व्यतितरिष्यति' सन्धक् अतिक्रमिष्यति, 'तदा' श्रुतव्यस्य 'वेदवाक्येभ्यः' श्रुतव्यस्य, 'श्रुतस्य' तेभ्यः श्रुतस्य 'च' [विषयस्य] 'निर्व्वेदं' वैराग्यं 'गन्ता असि' प्राप्स्यसि, कर्मकाण्डो-
क्तेषु भीमेषु एव उपेक्षा भविष्यति, इत्यर्थः ।

52. When your understanding will fully come out of the forest of delusion, you will become indifferent to what is heard and to be heard [from the ceremonial Vedas ; that is to the pleasures promised in them.]

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

५३। 'श्रुति-विप्रतिपन्ना' श्रुतिभिः मानाकर्माफलप्रद-वेदवाक्यैः विप्रति-
पन्ना विचिन्ता 'ते बुद्धिः' यदा निश्चला [भूत्वा] 'समाधौ' 'अवस्था' इदं तदा
'स्थास्यति तदा' [त्वम्] 'बीजम्' 'अवाप्स्यसि' प्राप्स्यसि ।

53. When your understanding, which is [now] distracted by Vedic sayings [promising various fruits of actions] will become calm and be firmly established in communion, then will you attain the state of *yoga*.

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

२ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥५४॥

५४ । [अर्जुन उवाच—] हे 'केशव' दीर्घकेशयुक्त, विष्णो, 'स्थितप्रज्ञस्य' स्थिता प्रतिष्ठिता प्रज्ञा बुद्धि यस्य सः स्थितप्रज्ञ तस्य, 'समाधिस्थस्य' समाधी स्थितस्य [जनस्य] 'का भाषा' किं लक्षणम् ? 'स्थितधीः' स्थितबुद्धिः 'किं' कथम् । 'प्रभाषेत' वाक्यप्रयोगं कुर्यात् ? 'किम् आसीत' कथं जीवन्धारणं कुर्यात् ? 'ब्रजेत किम्' कथं चलनादिकं कुर्यात् ? "सर्वत्र सम्भावनायां लिङ्" इति मधुसूदनः ।

54. [Arjuna said] O Kesava (lit. one having long hair, a name of Vishnu) what are the characteristics of a man of steady understanding, one established in communion ? How does a man of steady understanding speak, live and move ?

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनीगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोचते ॥५५॥

५५ । [श्रीभगवान् उवाच—] 'पार्थ,' 'यदा' [साधकः] 'आत्मनि
एव' स्थितान् एव 'आत्मना' परमात्मदर्शनेन 'तुष्टः' 'सर्वान्' 'मनीगतान्' मनसि
स्थितान् 'कामान्' 'प्रजहाति' परित्यजति 'तदा' [सः] 'स्थितप्रज्ञ उच्यते' ।

55. [The Lord said—] O son of Prithá, when
[the aspirant], satisfied with the vision of the [supreme]
Self in himself, entirely gives up all the [lower] desires
of his heart, he is then called 'steady in understanding.'

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

५६ । 'दुःखेषु' 'अनुद्विग्नमनाः' (अनुभितचित्तः) 'सुखेषु' 'विगतस्पृहः'
तृष्णाविरहित, 'वीतरागभयक्रोधः' वीताः अप्रगताः काम-भय-क्रोधाः यस्मात्
स. 'मुनिः' मननशीलः जनः 'स्थितधीः' स्थिरबुद्धिः 'उच्यते' ।

56. One whose mind is free from anxiety in the
midst of sufferings, who is free from desire in the midst
of pleasures, and devoid of attachment, fear and anger,
such a sage is called a man of steady understanding.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

५७ । 'यः' 'सर्वत्र' सर्वविषये 'अभिस्नेहः' अनासक्तः, 'तत्-तत् शुभा-
शुभं' 'तद्विषयकं' सुखदुःखं 'प्राप्य' [यः] 'न अभिनन्दति' न हृष्यति, 'न
द्वेष्टि' न हृष्टः भवति, 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' [एव] ।

57. He who is without attachment in all things,

who neither rejoices nor is repelled on meeting with pleasures or sufferings proceeding from these things,—his understanding is steady.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

५८ । 'यदा च' 'अयं' [साधक] 'इन्द्रियार्थेभ्यः' रूपरसादि-इन्द्रिय-विषयेभ्यः [तस्य] 'इन्द्रियाणि' 'संहरते' प्रत्याहरति, 'कूर्मः सर्वशः' अङ्गानि ह्वय, यथा कच्छपः सम्यक् रूपेण स्वाङ्गानि उपसंहरति, [तदा] 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' [एव] ।

58. And when he [the aspirant] draws away his senses from their objects, as a tortoise fully draws away its limbs, [then] his understanding is steady.

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५९॥

५९ । 'निराहारस्य' इन्द्रियैः विषयग्रहणम् अकुर्वन्तः 'देहिनः' देहवतः जनस्य [सकाशात्] 'विषयाः' रूपरसादयः 'विनिवर्त्तन्ते' विषयानुभवः निवर्त्तते इत्यर्थः, [किन्तु] 'रसवर्जम्' रसः रागः विषयाभिषासः, तदवर्जम्, विषयाभिषासः न निवर्त्तते इत्यर्थः । 'अस्य' साधकस्य 'रसः अपि' 'परं' परमात्मानं 'दृष्ट्वा' 'निवर्त्तते' नश्यति ।

59. Objects of sense turn away from a person who does not enjoy them (that is his enjoyment of them ceases) ; but his relish (i. e. lurking desire) for them

does not cease, But even his (the aspirant's) relish ceases on his seeing the Supreme.

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथोनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

६० । हे 'कौन्तेय' कुन्तीपुत्र, 'यततः' मोक्षार्थं यत्नशीलस्य 'विपश्चितः' विवेकिनः 'पुरुषस्य हि अपि' 'प्रमाथोनि' विक्षेपकराणि 'इन्द्रियाणि' [अस्य] मनः 'प्रसभं' बलात् 'हरन्ति' विषयगामिनं कुर्वन्ति ।

60. O son of Kuntī, the uncontrolled (lit. destructive, harassing) senses even of a wise man striving [after liberation] forcibly lead [his] mind astray.

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

६१ । 'युक्त' योगी 'तानि सर्वाणि' [इन्द्रियाणि] 'संयम्य' वशीकृत्य 'मत्परः' मन्त्रिष्टः [सन्] 'आसीत' । 'इन्द्रियाणि यस्य हि वशे' [सन्ति] 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' ।

61. Bringing them all under control, the *yogi* should remain intent on me. His understanding is steady who has his senses under his control.

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

६२। 'विषयान् ध्यायतः पसः' 'सङ्गः' आसक्तिः 'तेषु' 'उपजायते' उत्पद्यते। 'सङ्गात्' 'कामः' वृथा 'सञ्जायते,' 'कामात् [कुतश्चित् प्रतिहतात्] 'क्रोधः अभिजायते'।

62. If a man intently thinks of certain objects, attachment to them arises in his mind. From attachment arises desire, and from desire [when it is balked] arises anger.

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३॥

६३। 'क्रोधात्' 'सम्मोहः' अविवेक कार्याकार्यविषय-विभ्रमः 'भवति,' 'सम्मोहात्' 'स्मृतिविभ्रमः' शास्त्राचार्योपदिष्टार्थ-स्मृतेः विभ्रमः विचलनं, भ्रमः [भवति]; 'स्मृतिभ्रंशात्' 'बुद्धिनाशः' कर्तव्यबुद्धि-विलोपः [भवति], 'बुद्धि-नाशात्' [पुमान्] 'प्रणश्यति' आत्मिकजीवनं त्यजति, 'पुरुषार्थायोग्यो भवति' इति शङ्करः।

63. From anger comes delusion, and from delusion the failure of memory (that is the forgetting of high precepts); from the failure of memory follows the destruction of reason (i. e. the sense of duty) and with the loss of reason the man perishes [spiritually].

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

६४। 'रागद्वेषवियुक्तैः' आत्मवश्यैः इन्द्रियैः विषयान् 'चरन्' सुखानः

‘विषेयात्मा’ विषेयः वशवर्ती आत्मा मनः यस्य सः ‘प्रसादम्’ प्रसन्नतां, शान्तिम्, स्वास्थ्यम् (शङ्करः) ‘अधिगच्छति’ प्राप्नोति ।

64. The self-possessed person who enjoys objects with senses free from attachment and repulsion and under the control of the mind, obtains peace.

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

६५ । ‘प्रसादे’ [सति] ‘अस्य’ साधकस्य ‘सर्वदुःखानां’ ‘हानिः’ विनाशः ‘उपजायते’ भवति । ‘हि’ यतः ‘प्रसन्नचेतसः’ शान्तान्तःकरणस्य ‘बुद्धिः’ ‘आशु’ शीघ्रम् ‘परि-अवतिष्ठते’ प्रतिष्ठिता भवति ।

65. When peace comes, all his (the aspirant's) sufferings are at an end. For the understanding of one whose heart is at peace soon becomes steady.

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

६६ । ‘अयुक्तस्य’ अवशीकृतेन्द्रियस्य ‘बुद्धिः’ आत्मज्ञानम् ‘नास्ति’ ; अयुक्तस्य ‘भावना’ ध्यानशीलता ‘न च’ [अस्ति] । ‘न च’ ‘अभावयतः’ भावनाहीनस्य ‘शान्तिः’ [अस्ति], ‘अशान्तस्य’ कुतः सुखम् [भवति] ?

66. One whose senses are uncontrolled has no knowledge [of the self], and he is without the habit of meditation. An unmeditative man can have no peace ; how can one without peace be happy ?

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥

६७। 'चरताम्' विषयेषु धावताम्, अवशीकृतानाम् 'इन्द्रियाणाम्' [मध्ये] 'यत्' [इन्द्रियम्] 'मनः' 'अनुविधीयते' अनुगच्छति, 'तत्' [इन्द्रियम्] 'अस्य' मनसः, उदस्य वा 'प्रज्ञां' 'हरति' विषयविचिन्तां करोति, 'अम्भसि' जले 'वायुः' 'नावम्' नौकाम् इव, —यथा नद्याम् समुद्रे वा वायुः प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नौकां सर्व्वतः परिभ्रामयति तद्वत् ।

67. Of the uncontrolled senses that one which the mind follows, leads its reason astray, as in a river or sea the wind [leads astray] a boat [with a careless helmsman].

तस्माद् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्व्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

६८। 'तस्मात्' हे 'महाबाहो' यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्व्वशः 'निगृहीतानि' प्रज्ञावलेन आकृष्टानि, 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' ।

68. Therefore, O mighty-armed hero, his understanding is steady whose senses are fully turned away from the objects of sense.

या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

६९। 'सर्व्वभूतानां' दिव्यज्ञानविहीन-साधारण-जनाणां [पक्षे] 'या

निष्ठा' [इव], यत्र ब्रह्मनिष्ठायां प्राकृताः जनाः न किञ्चित् अपि सत्त्वं श्रेयस्कृतं वा पश्यन्ति, इत्यर्थः, 'तस्या' 'संयमौ' जितेन्द्रियः 'जागर्ति' प्रबुध्यते, तत्र परमार्थं पश्यति, इत्यर्थः । 'यस्याम्' विषयनिष्ठायां 'भूतानि' प्राकृताः पुरुषा 'जागर्ति' प्रबुध्यन्ते, श्रेयोबुद्ध्या प्रवर्तन्ते, 'पश्यतः' ज्ञानवतः मुनेः [पक्षे] 'सा निष्ठा' [इव],—तत्र सः किञ्चिदपि परमार्थं न पश्यति, इत्यर्थः ।

69. What is night to all [unenlightened] beings, therein awakes he who is self-controlled. Wherein awake [ordinary] beings, that is night to the sage who [really] sees.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामो ॥७०॥

७० । 'आप' नद्यः 'यद्वत्' यथा [नाना नदीभिः] 'आपूर्यमाणम्' पूर्यताप्राप्तम् 'अचलप्रतिष्ठम्' अचलतया अवस्थितम् 'समुद्रम् प्रविशन्ति', 'तद्वत्' तथा 'सर्वे' 'कामाः' काम्यविषयाः 'यम्' [ब्रह्मणि तृप्तिमापन्नम् पुरुषम्] 'प्रविशन्ति' भोग्यविषयरूपेण आगच्छन्ति, सः शान्तिम् आप्नोति, 'न' 'काम-कामौ' भोगकायनाशीलः [शान्तिं प्राप्नोति] ।

70. As rivers enter the sea, which is full and unmoved, so it is he into whom objects of desire enter [unsought] who obtains peace, and not he who seeks them.

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

७१ । 'यः पुमान् सर्वान् कामान्' 'विहाय' उपेक्ष्य 'निःस्पृहः' 'निर्ममः' मम इदम् इति भावनाशून्यः 'निरहङ्कारः' [च भूत्वा] 'चरति' भीमान् भुङ्क्ते, 'स शान्तिम्' अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

71. That person obtains peace who, giving up all desires, enjoy objects of sense with a mind devoid of attachment, selfishness and egotism.

एषा ब्राह्मो स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

७२ । 'इ' 'पार्थ,' एषा ब्राह्मो स्थितिः, 'एनाम्' एताम् 'प्राप्य' [साधकः] 'न' 'मुह्यति' मोहं प्राप्नोति । 'अस्याम्' 'अन्तकाले' मरणकाले 'अपि स्थित्वा' [सः] 'ब्रह्मनिर्वाणं' ब्रह्मणि लयम्, ब्रह्मयोगेन अहंकारविषीपं 'च्छति' प्राप्नोति ।

72. O son of Prithí, this is the divine standpoint ; on obtaining it [the aspirant] is freed from delusion. Established in this condition even in his last moment, one obtains absorption in Brahman.

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः

— 0 —

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

१ । [अर्जुनः उवाच,—] हे 'जनार्दन,' हे 'केशव,' 'चेत्' यदि 'कर्मणः' [सकाशात्] बुद्धिः [एव] 'ज्यायसी' श्रेष्ठा [इति] 'ते' 'मता' सम्मता, 'तत्' तदा 'किं' कथं 'मां' 'घोरे' भयानके, हिंसात्मके 'कर्मणि' 'नियोजयसि' प्रवर्तयसि ?

1. [Arjuna said,—] O Janārdana, O Kesava, if, in your opinion, wisdom is higher than work, why then do you induce me to undertake this terrible work ?

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

२ । 'व्यामिश्रेण इव' कश्चित् ज्ञानप्रशंसा कश्चित् कर्मप्रशंसा इति एवं द्वयर्थकेन सन्देहीत्पादकेन इव 'वाक्येन' [त्वम्] 'बुद्धिं मे' 'मोहयसि' आच्छादनीं करोषि इव । 'येन अहं श्रेयः आप्नुयाम् तत् एकं' [वाक्यं] 'निश्चित्य वद' ।

2. You seem to delude my understanding by words

apparently ambiguous. Tell me something sure, through which I may obtain the true good.

श्रीभगवान् उवाच

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

३। [श्रीभगवान् उवाच,—] हे 'अनघ' निष्पाप, 'अस्मिन् लोके द्विविधा' 'निष्ठा' साधनपरता [अस्ति इति] 'मया 'पुरा' पूर्वाध्याये 'उक्ता' । 'ज्ञानयोगेन' 'सांख्यानम्' आत्मानात्म-विवेकिनाम् [निष्ठा उक्ता] 'कर्मयोगेन योगिनां' [निष्ठा उक्ता] ।

3. [The Lord said,—] O sinless one, I said before [in the last chapter] that there are two kinds of pious endeavour in the world. [I indicate the endeavour] of the Sāṅkhyas by 'jñānayoga' and that of the Yogis by 'karmayoga'.

न कर्मणामनारम्भाद्यैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

४। 'कर्मणाम् अनारम्भात्' कर्मातुष्ठानेन विना [वित्तशुद्धेरभावात्] 'पुरुषः' 'नैष्कर्म्यं' कर्मशून्यतां, ज्ञानं 'न अश्रुते' न प्राप्नोति । 'न च' 'सन्न्यासनात्' कर्मत्यागात् 'एव' [सः] 'सिद्धिं' मोक्षं 'समधिगच्छति' लभते ।

4. Unless one does works [on which depends the purity of the heart] one does not gain not-work (i. e.

wisdom). Nor does one obtain success (i. e. liberation) by merely giving up work.

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

५ । 'न हि कः चित्' 'जातु' कदाचित् 'क्षणम् अपि अकर्मकृत्' [सन्] तिष्ठति । 'हि' यस्मात् 'सर्वः' [एव जनः] 'प्रकृतिजैः गुणैः' सत्त्व-रजः-तमोभिः, रागद्वेषादिभिः 'अवश' अस्वतन्त्रः [सन्] 'कर्म' कार्यते' कर्मणि प्रवर्तते ।

5. No one ever exists even for a moment without doing some work. For all are led to work under compulsion by qualities inherent in Prakriti (Nature).

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

६ । 'यः' 'विमूढात्मा' विमूढान्तःकरण 'कर्मन्द्रियाणि' वाक्पाण्यादीनि 'संयम्य' निगृह्य 'मनसा' 'इन्द्रियार्थान्' रूपरसादि-इन्द्रियविषयान् 'स्मरन्' 'आस्ते' तिष्ठति, 'स.' 'मिथ्याचारः' कपटाचारः उच्यते ।

6. That fool who, having restrained [only] his organs of action, sits contemplating the objects of sense with his mind, is called a hypocrite.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

७। हे 'अर्जुन,' यः तु 'मनसा' 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादि-ज्ञानेन्द्रियाणि 'नियम्य' ईश्वरपराणि कृत्वा 'असक्तः' फलाभिषाषरहितः [सन्] 'कर्म्मोद्भियैः' कर्म्मयोगम् 'आरभते' अनुतिष्ठति, 'सः' 'विशिष्यते' विशिष्टः भवति ।

7. O Arjuna, he who, having regulated his senses with his mind, practises *karma-yoga* with his organs of action, with a heart unattached [to its fruits,] is the superior person.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

८। 'त्वं' 'नियतम्' अवश्यकर्त्तव्यरूपेण विहितं 'कर्म्म' कुरु, 'हि' यतः 'अकर्म्मणः' सर्वकर्म्मणः अकरणात् सकाशात् 'कर्म्म' [एव] 'ज्यायः' श्रेष्ठम्, प्रशस्यतरम् । 'अकर्म्मणः' सर्वकर्म्मशून्यस्व 'ते' तव 'शरीरयात्रा' शरीररक्षा, जीवणधारणम् 'अपि' 'न प्रसिध्येत्' न भवेत् ।

8. Do your prescribed duties, for action is better than inaction. If you do not act, even the keeping up of your body (*i. e.* life itself) will be impossible.

यश्चार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥९॥

९। हे 'कौन्तेय', 'यश्चार्थात्' "यश्चः परमेश्वराराधनम्" इति उपाध्यायः, तदर्थं यत् क्रियते कर्म तद् यश्चार्थं, तस्मात् 'कर्मणः' 'अन्यत्र' अन्यविधकर्म्मणि प्रवृत्तः 'अयं लोकः' अयं कर्मकृत् 'कर्मबन्धनः' कर्म बन्धनं यस्य सः, कर्माभिः बध्यते इत्यर्थः, न तु ईश्वराराधनार्थेन कर्मणा । [अतः] 'मुक्तसङ्गः' फला-

सन्निधूयः [सन्] 'तदर्थम्' ईश्वरप्रौढ्यं 'कर्म' 'समाचर' सम्यक् अद्यादि-
पुरःसरम् आचर । "यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्य दर्थं यत् क्रियते तद्
यज्ञार्थं कर्म" इति शङ्करः ।

9. O son of Kuntí, every one who acts otherwise than in a spirit of sacrifice (*i. e.* worship) is liable to be bound [by his acts.] So act in that spirit, free from attachment.

सह्यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

१० । 'पुरा' सर्गादौ 'प्रजापति' प्राणिनां सृष्ट्वा 'सह्यज्ञाः' यज्ञसहिताः
'प्रजाः' प्राणिनः 'सृष्ट्वा' [ताः सृजम्] 'उवाच'—'अनेन' यज्ञेन 'प्रसविष्यध्वम्'
प्रसवः कृद्धिः, तां लभध्वम्, 'एष' यज्ञः 'वः' युष्माकम् 'इष्टकामधुक्' इष्टान्
कामान् दीप्तिं प्रापयति इति, अभीष्टभोगप्रदः 'असु' ।

10. In the beginning [of creation] the Lord of creatures, having created them together with sacrifice, said, 'Go on increasing by means of this, let it be the supplier of your wants.'

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

११ । 'अनेन' यज्ञेन 'देवान्' भावयतः हविर्भागैः सम्बर्धयत, 'ते देवाः'
'वः' युष्मान्, भावयन्तु' सम्बर्धयन्तु—सृष्ट्यादिना अस्तीतिपत्तिदारेण । [एवम्]
'परस्परम् भावयन्तः' [देवाः च यूयं च] 'परं श्रेयः' 'अवाप्स्यथ' प्राप्स्यथ ।

11. Honour the gods by this means, and let the gods favour you [by growing food for you through rain and such other means.] Thus helping one another you will attain the highest good.

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तेर्दत्तान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

१२। 'यज्ञभाविताः देवाः वः इष्टान् भोगान् हि दास्यन्ते' । 'यः ते दत्तान् [अन्नादीन्] एभ्यः' 'अप्रदायः' अदत्त्वा—'भुङ्क्ते सः' 'स्तेनः' चोरः 'एव' ।

12. Honoured by sacrifices, the gods will give you the objects of enjoyment you desire He who enjoys things given by them without offering them to the givers, is a thief.

यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

१३। 'यज्ञशिष्टाग्निः' यज्ञावशिष्टं ये अश्नन्ति ते 'सन्तः' साधवः 'सर्वकिल्बिषैः' सर्वपापैः 'मुच्यन्ते' । 'ये तु' 'पापाः' दुराचाराः 'आत्मकारणात्' आत्मनः भोजनार्थम् एव 'पचन्ति, ते' 'अघम्' पापम् एव 'भुञ्जते' ।

13. Those pious men who eat what remains after sacrifices, are freed from all sins. But the impious who cook only for themselves [really] eat sin (i. e. unhallowed food.)

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

१४ । 'भूतानि' प्राणिन [शुक्रशीणितरूपेण परिणतात्] 'अन्नात्' भवन्ति ; 'पर्जन्यात्' वृष्टेः 'अन्नसम्भवः' अन्नस्य उत्पत्तिः । 'पर्जन्यः यज्ञात् भवति, यज्ञः' 'कर्मसमुद्भवः' ऋत्विक्-यजमानयोः कर्मणः व्यापारात् समुद्भवः उत्पत्तिः यस्य सः, ऋत्विकादि-व्यापार-समुत्पन्नः ।

14. Creatures arise from food [when reduced to semen and blood] ; and food arises from rain. Rain arises from sacrifice, and sacrifice from action (i. e. the efforts made by the priests and the sacrificer).

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माऽक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

१५ । 'कर्म' 'ब्रह्मोद्भवं' ब्रह्म वेद, तस्मात् उद्भूतं तेन विहितत्वात्, 'विद्धि' जानीहि, 'ब्रह्म' वेद. 'अक्षर-समुद्भवम्' परब्रह्मणः निश्चितम् (बृहदारण्यके २।४।१०) [जानीहि], 'तस्मात्' 'सर्वगतं' सर्वव्यापि 'ब्रह्म' परब्रह्म सर्व- [कारणरूपेण] 'नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्' ।

15. Know that action arises from the Veda [as enjoined by it] and the Veda from the Imperishable [Supreme Being.] Therefore the all-pervading Brahman as [the cause of all] is ever present in sacrifice.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

१६। 'पार्थ', 'एवम्' [ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं] 'प्रवर्तितं' विहितं, नियतं 'चक्रं' कर्मचक्रं 'यः' 'अवायुः' पापजीवनः 'इन्द्रियारामः' इन्द्रियैः विषयेषु एव यः आरमति सुखं प्राप्नोति इति, इन्द्रियसुखरतः [पुरुषः] 'न अनुवर्त्तयति' न अनुतिष्ठति, सः 'मोघं' व्यर्थं 'जीवति' ।

16. O son of Prithā, that sinful man, taking pleasure only in sensuous objects, who does not follow the wheel thus set in motion [by God], lives in vain.

यस्मात्परतिरेव स्यादात्मदृष्टश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

१७। 'यः' मानवः 'तु' 'आत्मरतिः' आत्मनि प्रीतिमान्, 'आत्मदृष्टः' आत्मनि एव च सन्तुष्टः, 'स्यात्' 'तस्य' 'कार्यं' कर्मण्यं 'न विद्यते', विषयेषु अनासक्तत्वात् स कर्म कुर्वन् एव कर्मातीतः, न कर्मणा बध्यते इत्यर्थः ।

17. He who loves the Self, is satisfied with the Self, and rejoices in the Self, has nothing which he is bound to do.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

१८। 'न एव तस्य' 'कृतेन' कर्मणा 'इह' [जगति] 'कश्चन' 'अर्थः' पुण्यं [भवति], 'न' 'अकृतेन' अकर्मणा [कश्चित् प्रत्यवायः भवति]; 'न च सर्वभूतेषु' 'अस्य' कश्चित् 'अर्थ' व्यपाश्रयः, "प्रयोजनालम्बनम्" इति शङ्करः, "मोक्षप्राप्तौ आश्रयणीयः" इति श्रीधरः ।

18. Nothing accrues [in the form of merit or demerit] from what he here does or does not. In the world of objects or living beings, there is nothing on which he must depend for realising his object. (i. e. liberation).

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१८॥

१८ । तस्मात् 'सततं' निवृत्तं 'असक्तः' फलाकाङ्क्षा-वर्जितः [सन्] 'कार्यं' करणीयम् 'कर्म' समाचर । 'हि' यतः 'पुरुषः असक्तः' [सन्] 'कर्म' आचरन् 'परं' श्रेयः 'आप्नोति' ।

19. So always do your duties without attachment. For when a person does his duty without attachment, he obtains the highest good.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि सम्यग्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

२० । 'जनकादयः कर्मणा एव हि संसिद्धिम्' 'आस्थिता.' प्राप्ताः । 'अपि' च 'लोकसंग्रहम्' लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनम् निजदृष्टान्तेन, तम् 'एव' [प्रयोजनं] 'संपश्यन्' दृष्ट्वा [त्वं कर्म] 'कर्तुम् अर्हसि', त्वया कर्म कर्तव्यम् एव इत्यर्थः ।

20. It is by action that Janaka and others obtained success (or perfection). Besides, with a view to inducing people [to do their duties] you ought to act.

यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

२१ । 'श्रेष्ठः [जनः] यत् यत् आचरति' 'इतरः' अपरः, अश्रेष्ठः [जनः] 'तत् तत् एव' [आचरति] । 'सः' श्रेष्ठ जनः 'यत्' 'प्रमाणं कुरुते' दृष्टान्तम् प्रदर्शयति, 'लोकः तत् अनुवर्तते' ।

21. As a superior person acts, so does an inferior. What he sets up as an example, common people follow.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

२२ । हे 'पार्थ', 'त्रिषु लोकेषु' स्वर्ग-मर्त्या-रसातलेषु 'न मे किञ्चन कर्तव्यम् अस्ति', [न च किञ्चन] 'अवाप्तम् अप्राप्तम् अप्राप्तव्यम् [अस्ति, तथा] 'च' [अहं] 'कर्मणि वर्तते एव' कर्म करोमि एव ।

22. O son of Prithá, in the three worlds (i e. heaven, earth and the nether world) I have nothing that I am bound to do. And there is nothing that I have not obtained and must obtain ; and yet I am working.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

२३ । हे 'पार्थ', 'यदि हि अहं' 'अतन्द्रितः' अनलसः [सन्] 'जातु' कदाचित् 'कर्मणि न वर्तेयं' [तदा] 'मनुष्याः' 'सर्वशः' सर्वप्रकारैः, सर्वत्र 'मम' 'वर्त्त' मार्गं, दृष्टान्तम् 'अनुवर्तन्ते' अनुवर्तन् इत्यर्थः ।

23. O son of Prithá, if ever I were to cease to work untired, men would everywhere follow my example.

उत्सोदयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपह्नयामिमाः प्रजाः ॥२४॥

२४ । 'चेत्' यदि 'अहं कर्म न कुर्यां' [तदा] 'इमे लोकाः' 'उत्सोदयुः' विनश्येयुः । [किं च अहं] 'सङ्करस्य च कर्त्ता स्याम्' [अपि च] 'इमाः प्रजाः' इमान् प्राणिनः 'उपह्नयाम्' विनाशयेयम् ।

24. If I did not work, these worlds would perish, and I should be the author of the mixing of castes and should destroy these creatures.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद् विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५॥

२५ । 'चे' 'भारत' अविद्वांसः' अज्ञानिनः 'कर्मणि' 'सक्ता' अनुरक्ताः [सक्त] 'यथा' [कर्म] 'कुर्वन्ति', 'विद्वान्' ज्ञानो 'तथा' 'असक्तः' अनासक्तः 'लोकसंग्रहं' 'चिकीर्षुः' कर्तुम् इच्छु [सन् कर्म] कुर्यात् ।

25. O descendant of Bharata, as the ignorant act, attached to action [for the sake of its fruits] so should the wise act, without attachment and with a view to induce people to act.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥

२६ । “आत्मा अकर्ता” इति उपदेशेन ‘अज्ञानां’ ‘कर्मसंज्ञिनां’ कर्माणि आसक्तानां ‘बुद्धिभेदं’ “मया इदं कर्तव्यं, भोक्तव्यं च अस्य फलम्” इति बुद्धेः भेदनं चाखनं “न जनयेत् न उत्पादयेत् । [परन्तु] विद्वान् ‘युक्तः’ अनासक्तः [सन्] ‘सर्वकर्माणि समाचरन्’ [तेषु तान्] ‘जोषयेत्’ तान् कर्माणि कारयेत् इत्यर्थः । “बुद्धिविषाखने कृते सति कर्मसु अज्ञानिष्ठतेः ज्ञानस्य च अनुत्पत्तेः तेषाम् उभयसंश्रयः स्यात् इति भावः”—श्रीधरः ।

26. One should not unsettle the intellect of ignorant people attached to action. [On the contrary] the wise should, by performing all actions [remaining all the while] unattached, persuade the former to do them.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥२७॥

२७ । ‘कर्माणि’ ‘सर्वशः’ सर्वतः ‘प्रकृतेः गुणैः’ प्रकृतेः विकारेः इन्द्रियैः [एव] ‘क्रियमाणानि’ [भवन्ति] । [किन्तु] ‘अहङ्कार-विमूढात्मा’ अहंकारेण आच्छन्नबुद्धिः [जनः] ‘अहं’ [तेषां] ‘कर्ता इति’ ‘मन्यते’ ।

27. All actions are being done by the *gunas* (i. e. powers or qualities) of Nature. [But] one deluded by egotism thinks I am [their] agent.

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

२८ । ‘तु’ किन्तु हि ‘महाबाही,’ ‘गुणकर्मविभागयोः’—“न अहं

गुणात्मकः” इति गुणेशः आत्मनः विभागः, “न मे कर्माणि” इति कर्मात्मनः आत्मनः विभागः, तयोः विभागयोः ‘तत्त्ववित्’ ‘गुणाः गुणेषु’ ‘वर्तन्ते’ प्रवर्तन्ते, क्रिया कुर्वन्ति, न भवन्, ‘इति मत्वा’ ‘न सज्जते’ कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति ।

28. But, O mighty-armed hero, he who really knows the [self's] distinction from *gunas* and *karma*, does not indulge in egotism (*i. e.* does not regard either as his own) knowing that [in all actions only] *gunas* act on *gunas* (*i. e.* the organs act on the objects.)

प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानक्तत्त्वविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

२९ । ‘प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः’ प्रकृतेः गुणैः सम्यक् बोद्धिताः [जनाः] ‘गुण-कर्मसु’ गुणैः कृतेषु कर्मसु ‘सज्जन्ते’ आत्मीयबुद्धिं कुर्वन्ति । ‘कृत्स्नवित्’ सम्यक्दर्शी ‘तान्’ ‘प्रकृत्स्नविदः’ असम्यक्दर्शिनः ‘मन्दान्’ अल्पप्रज्ञान् ‘न विचालयेत्’ कर्मप्रज्ञातः न प्रयावयेत् ।

29. Those who are deluded by the qualities of Nature, regard the actions done by these qualities as their own actions. One having perfect knowledge should not unsettle those foolish persons of imperfect knowledge.

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याऽध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

३० । ‘मयि सर्वाणि कर्माणि’ ‘संन्यस्य’ समर्थः ‘निराशी’ निष्काशः

‘निर्भीमः’ न इदं कर्म मम, परन्तु ईश्वरस्य एव, इति भावयुक्तः, ‘विगतज्वरः’ त्यक्तशोकः ‘भूष्णः’ ‘अध्यात्मचेतसा’ विवेकबुद्ध्या—“कवै ईश्वराय श्रुत्यवत् करीमि इति मनया बुद्ध्या” (शङ्करः) ‘युधस्व’ युद्धं कुरु ।

30. Offering all actions to me, becoming unattached, selfless and free from sorrow, fight with a heart resting in the [supreme] Self.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अज्ञावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेषां कर्मभिः ॥३१॥

३१ । [महाकवे] ‘अज्ञावन्तः’ [मयि] ‘अनसूयन्तः’ असूयां दोषदृष्टिम् अकुर्वन्तः ‘ये मानवाः इदं मे मतम् अनुतिष्ठन्ति ते अपि कर्मभिः मुच्यन्ते’ ।

31. Those who, having trust [in me] and cherishing no ill feeling [against me] follow this teaching of mine, are freed from actions (i. e. their binding power).

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

३२ । ‘ये तु एतत् मे मतम्’ ‘अभ्यसूयन्तः’ निन्दन्त ‘न अनुतिष्ठन्ति’, ‘सर्वज्ञानविमूढान् तान्’ ‘अचेतसः’ अविवेकिनः ‘नष्टान्’ “विनाशं गतान्” (शङ्करः), “सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्” (मधुसूदनः) ‘विद्धि’ जानीहि ।

32. But those who, finding fault with this teaching of mine, do not follow it, know those foolish men, devoid of all knowledge, to be lost.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

३३ । 'ज्ञानवान् अपि' 'स्वस्याः प्रकृतेः' स्वकौयस्य स्वभावस्य 'सदृशम्' अनुकूलं कर्म 'चेष्टते' करोति । 'भूतानि' प्राणिनः 'प्रकृतिं' स्वभावम् 'यान्ति' अनुगच्छन्ति, 'निग्रहः' शासनं "मम बान्धवस्य वा" (शङ्कर.) 'किं करिष्यति' ? निवर्त्तयितुं न शक्नोति इत्यर्थः ।

33. Even wise men act according to their character. All creatures follow their respective nature ; what will coercion do ?

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

३४ । 'इन्द्रियस्य' 'अर्थे' विषये, रूपरसादी 'इन्द्रियस्य' चक्षुरादे 'रागद्वेषौ' अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः, इत्येवं 'व्यवस्थितौ' प्रकृत्या नियतौ । [तथापि] 'तयोः, वशं न आगच्छेत्', 'हि' यतः 'तौ' रागद्वेषौ 'अस्य' सुसुक्ष्मौ पुरुषस्य 'परिपन्थिनौ' प्रतिपक्षौ ।

34. On the part of each sense, attraction and repulsion are established [by Nature—attraction to the pleasant, repulsion from the unpleasant.] [Yet] one should not yield to them, for they are his enemies (i. e. obstructions to his liberation.)

श्रेयान् स्वधर्मी विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

१५ । 'सु-अनुष्ठितात्' 'परधर्मात्' निज-गुण-विरूपात् कर्मणः 'विशुद्धः' किञ्चित् अङ्गहीनः [अपि] 'स्वधर्माः' निज-गुणानुरूपं कर्म श्रेयान् । 'स्वधर्मा' निज गुणोचित कर्मणि [प्रवर्तमानस्य] 'निधनं' मरणम् [अपि] 'श्रेयः,' [पक्षान्तरे] 'परधर्मः' 'निज-गुणविरुद्धं-कर्म' 'भयावहः' दुर्गतिप्रापकः ।

35. One's own duty, even if imperfectly done, is better than another's duty well discharged. Even death in the performance of one's own duty is desirable, [but] another's duty is dreadful (*i. e.* leads to fearful consequences.)

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाण्यं बलादिव नियोजितः ॥३६॥

३६ । [अर्जुन उवाच—] 'अथ' विषयान्तरम् उक्त्यापयति, 'वाण्यं' छविवंशजात, —छविः यादवविशेषः, [पापं कर्तुम्] 'अनिच्छन् अपि अयं पुरुष केन' 'प्रयुक्तः' बालितः, 'बलात् इव नियोजितः' [सन्] 'पापं चरति' पापकर्म आचरति ?

36. [Arjuna said,—] Now, O descendant of Vrishni, by whom or what is a man, even when unwilling to do so, led to commit sin, constrained, as it were, by force.

श्रीभगवान् उवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

३७। [श्रीभगवान् उवाच,—] ‘रजीगुणसमुद्भवः’ ‘महाशनः’ महत्
अशनं यस्य, दुष्पूरः इत्यर्थः ‘महापाप्मा’ महापापकारकः—“कामेन प्रेरितो
जन्तुः पापं करोति” (शङ्करः)—असुखः ‘एषः कामः एषः क्रीधः’ ‘एनम्’
एतम् ‘इह’ अत्र, पापकरविविधे, संसारे वा (शङ्करः) ‘वैरिणम् विधि’।
“काष्ठात् क्रीधीभिजायते” (२।६२) इति कामक्रीधीरैक्यम् उक्तम्।

37. [The Lord said,—] This desire (or attrac-
tion) this anger (or repulsion), which arises out of
the quality of *rajas* (*i. e.* natural attraction) and which
is insatiable and a great source of sin,—know this to be
the enemy in this matter (or in this world).

धूमेनाऽव्रियते वज्रिर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोत्खेनावृतो गर्भस्तथा तेन दमावृतम् ॥३८॥

३८। ‘यथा वज्रि धूमेन’ ‘आव्रियते’ आच्छाद्यते, [यथा] ‘आदर्शः’
दर्पणः ‘मलेन’ [आव्रियते], ‘यथा’ [च] ‘गर्भः’ भ्रूयः ‘उत्खेन’ जरायुणा
‘आवृतः’ ‘तथा’ ‘इदं’ ज्ञानं ‘तेन’ कामेन ‘आवृतम्’।

38. As fire is covered by smoke, as a looking glass
by dirt, as a foetus by the uterus, so is this (*i. e.*
wisdom) clouded by it (*i. e.* desire.)

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनी नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

३९। ‘ज्ञे’ ‘कौन्तेय, ज्ञानिनः नित्यवैरिणा एतेन’ ‘दुष्पूरेण’ दुःखेन पूरणम्

निर्व्वापणम् यस्य इति दुष्पूर. तेन, दुर्निवारेण 'एतेन कामरूपेण' अनलेन ज्ञानम् आवृतम् ।

39. O son of Kuntī, wisdom is clouded by this fire of desire difficult to be extinguished, the constant enemy of the wise.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

४० । 'इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः अस्य' 'अधिष्ठानम्' आश्रयः, उपाय 'उच्यते',—इन्द्रियाणां दर्शनश्रवणादिभिः मनसः सङ्कल्पेन, बुद्धेः अश्रवसायेन कामस्य आविर्भावः भवति, इत्यर्थः । 'एतैः' उपायभूतैः इन्द्रियादिभिः 'एषः' कामः 'ज्ञानम् आवृत्य' 'देहिनम्' देहधारिणम् आत्मानम् 'विमोहयति' ।

40. The senses, the sensorium and the understanding are said to be its instruments. Having clouded wisdom by means of them, it deludes the embodied self.

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

४१ । 'तस्मात्', चे 'भरतर्षभ, त्वम्' 'आदौ' पूर्वम् 'इन्द्रियाणि' 'नियम्य' वशीकृत्य 'एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं पाप्मानं' [कामं] 'प्रजहि' घातय । "ज्ञान शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनजनम्" इति श्रीधरः ।

41. Therefore, O chief of the descendants of Bharata, having first brought the senses under your control, kill this source of sin, the destroyer of know-

ledge [acquired through instruction] and wisdom [gained through insight.]

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

४२ । [शूबदेहात्] 'इन्द्रियाणि' [तेषां सूक्ष्मत्वात् विषय-प्रकाशकत्वात् च] 'पराणि' श्रेष्ठाणि, 'इन्द्रियेभ्यः' [सङ्क्षयविकल्पात्मकं] 'मनः' 'परं' श्रेष्ठम्, 'मनसः तु' [निश्चयात्मिका] 'बुद्धिः' 'परा' श्रेष्ठा [इति पङ्क्तिताः] 'आहुः' । 'यः तु बुद्धेः' 'परतः' अतीतः, तत्-साक्षिरूपेण अवस्थितः, 'सः' [एव आत्मा] ।

42. [The wise] say that the senses are higher [than the gross body], the sensorium higher than the senses, and the understanding higher than the sensorium. One who is beyond the understanding is he [the self.]

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

४३ । 'चे' 'महाबाहो', एवं बुद्धेः परं [आत्मानं] 'बुद्ध्वा' 'आत्मानम्' मनः 'आत्मना' निश्चयात्मिकया बुद्ध्या 'संस्तभ्य' निश्चलं कृत्वा 'दुरासदं' दुःखिन आसदः प्राप्तिः स्वरूपनिरूपणं यस्य तं दुर्निर्णयं 'कामरूपं शत्रुं जहि' ।

43 Thus, O mighty-armed hero, knowing him who is beyond the understanding and subduing your mind by your understanding, slay the enemy in the form of desire, whose nature is difficult to comprehend.

कर्मब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थऽध्यायः

—:—:—

श्रीभगवान् उवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्षाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

१ । [श्रीभगवान् उवाच,—] ‘अहम् इदम्’ ‘अव्ययम्’ ‘अक्षयम्’, ‘अक्षय-
फलत्वात् [कर्म-] ‘योगम्’ ‘विवस्वते’ आदिष्वयं ‘प्रोक्तवान्’ कथितवान् ।
‘विवस्वान्’ सूर्यः [स्तुपुत्राय] ‘मनवे प्राह’, ‘मनुः’ [निजपुत्राय] ‘इक्ष्वाकवे’
‘अब्रवीत्’ ।

१. [The Lord said,—] I expounded this fadeless
[doctrine of *karma*-] *yoga* to the Sun-god. The Sun-god
declared it to Manu, and Manu communicated it to
Ikshváku,

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालिनेह महता योगो नष्टः परम्परे ॥२॥

२ । ‘इ’ ‘परम्परे’, श्रुतापन, ‘एवं’ ‘परम्पराप्राप्तम्’ गुह्यविषयपरम्परया
आगतं ‘योगं राजर्षयः’ ‘विदुः’ जानन्ति च । [परन्तु] ‘महता’ दीर्घेण
‘कालिने’ ‘इह’ [लोके] ‘सः’ [योगः] ‘नष्टः’ विशिष्ट-सम्प्रदायः जातः ।

2. O harasser of enemies, thus handed down from one to another, this *yoga* doctrine became known to the royal sages. [But] in course of a long period of time it was lost in this world,

स एवाऽयं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

३ । 'सः एव अयं पुरातनः योगः मया' 'ते' तुभ्यम् 'अद्य प्रोक्तः', [त्वम्] 'मे' मम 'भक्त असि, सखा च' [असि] 'इति' [हेतोः], 'हि' यतः [च] 'एतत्' 'उत्तमं रहस्यम्' प्रतिगीष्यम्, अतः अभक्ताय अवक्तव्यम् इति भावः ।

3. I have to-day communicated this ancient [system of] *yoga* to you, as you are my devotee, and friend, and as it is a great secret [incommunicable to the impious.]

अर्जुन उवाच

अपरं भवती जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतत् विजानोयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

४ । [अर्जुन उवाच,—] 'भवतः जन्म' 'अपरम्' अस्मांशोऽयं, 'विवस्वतः जन्म' 'परं' प्राक्कालीनम् । [तस्मात्] 'त्वम्' 'आदौ [विवस्वते योगं] प्रोक्तवान् इति एतत् कथं 'विजानीयम्' ज्ञातुं शक्नुयाम् ?

4. [Arjuna said,—] Your birth took place later, [whereas] the Sun-god's birth was earlier. So, how

can I think that you first expounded [the *yoga* doctrine to the Sun-god ?]

श्रीभगवान् उवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ॥५॥

५ । [श्रीभगवान् उवाच,—] हे 'अर्जुन' 'मे तव च बहूनि जन्मानि' 'व्यतीतानि' अतिक्रान्तानि । हे 'परन्तप, अहं' तानि सर्वाणि 'वेद' वेप्सि, 'न त्वं [तानि]' 'वेत्स्य' जानीषे ।

5. [The Lord said,] O Arjuna, many births of mine and yours are already past. I know them all, but you know them not, O tormentor of foes

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

६ । 'अजः' जन्मरहितः, 'अव्ययात्मा' अनश्वरस्वभावः, 'भूतानाम' ईश्वरः नियन्ता 'सन् अपि', 'स्वा' स्वक्रीयां 'प्रकृतिं' स्वभावं, पूर्णत्वम् 'अधिष्ठाय' स्वीकृत्य, "तस्यां स्थित्वा, न तत् प्रच्युत्य" इति उपाध्यायः, 'आत्ममायया' निज-अनिर्वचनीय-शक्त्या 'सम्भवामि' "देहवानिदमभवामि, जात इव...न परमार्थतो लोकवत्" इति शङ्करः ।

6. Though unborn, of an imperishable essence, and the ruler of all creatures, I, remaining established in my own [perfect] nature, am born through my *Māyā* (i. e. power of producing illusions).

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

७। हे 'भारत, यदा यदा हि धर्मस्य' 'ग्लानिः' हानिः 'भवति' [तथा] 'अधर्मस्य' 'अभ्युत्थानम्' आधिक्यं [च भवति], 'तदा अहम् आत्मानम्' 'सृजामि' देशे काले च "प्रकटयामि" (उपाध्यायः) ।

7. O descendant of Bhārata, whenever there is a decay of righteousness and an ascendancy of unrighteousness, I put myself forth (i. e. manifest myself in time and space).

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

८। 'साधूनां' 'परित्राणाय' रक्षणाय 'दुष्कृतां' पापकारिणां 'च विनाशाय,' [तथा] 'धर्मसंस्थापनाय' धर्मस्य दृढीकरणाय 'युगे युगे' प्रति युगम्, 'संभवामि' "प्रकटः भवामि" (उपाध्यायः) ।

8. For the protection of the virtuous, the destruction of the vicious, and the establishment of righteousness, I am born (i. e. I manifest myself) in every age.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

९। हे 'अर्जुन,' 'यः मे' 'दिव्यम्' अप्राकृतम् 'जन्म कर्म' च एवं 'तत्त्वतः'

यथावत् वेत्ति,' 'सः देहं त्यक्त्वा पुनः जन्म न' 'एति' प्राप्नोति, 'माम्' [एव] 'एति' आगच्छति ।

9. O Arjuna, he who thus rightly understands my supernatural birth and activity, is not born again after giving up his body, but comes to me (*i. e.* attains union with me.)

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

१० । 'वीतरागभयक्रोधाः' रागभयक्रोध वर्जिताः 'मन्मयाः' मदैकचित्ताः 'मामुपाश्रिताः' मां शरणं गताः 'ज्ञानतपसा' ज्ञानसाधनेन 'पूताः' शुद्धीभूताः 'बहवः' [साधकाः] 'मद्भावम्' मद्गुणत्वम्, मीक्षम् 'आगताः' प्राप्ताः ।

10. Freed from attachment, fear and anger, with hearts wholly given to me, taking refuge in me and purified by the pursuit of wisdom, many [aspirants] have attained my nature.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

११ । 'ये' 'पार्थ,' 'ये' 'यथा' येन प्रकारेण, सकामतया निष्कामतया वा, 'मां' 'प्रपद्यन्ते' भजन्ति 'ताम्' अहम् 'तथा' तदपेक्षितफलदानेन 'भजामि' अनु-
गृह्णामि । 'मनुष्याः' 'सर्वशः' सर्वप्रकारैः 'मम' 'वर्त्मानम्' भजनमार्गम् 'अनुवर्तन्ते'
अनुसरन्ति ।

11. O son of Prithá, I favour men according to the way in which they worship me. Men follow my way in all forms.

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

१२। 'कर्मणां सिद्धिं' कर्मफलं 'काङ्क्षन्तः' अभिलषन्तः [जनाः] 'इह' [लोके] 'देवताः' 'यजन्तः' भजन्ति । 'क्षि' यस्मात् 'मानुषे लोके' 'कर्मजा' 'सिद्धिः' कर्मजं फलं 'शीघ्रम् भवति' [न तु ज्ञानफलं, ज्ञानस्य दुष्प्राप्यत्वात्] ।

12. Those who wish for the fruits of action here, worship the *devas*, for in the world of men actions soon bear fruits.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वाकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

१३। कर्मवैविध्यप्रदर्शनार्थं चातुर्वर्ण्यं कथयति । 'गुणकर्मविभागशः' सत्त्वरजस्तमः इति गुणविभागैः, यजन-राज्यरक्षा वाणिज्य-सेवादि-कर्मविभागैः 'मया' 'चातुर्वर्ण्यं' चत्वारः वर्णाः एव, इति स्वार्थे षष् प्रत्ययः, 'सृष्टम्' । 'तस्य' चातुर्वर्ण्यस्य 'कर्तारम्' सृष्टारम् 'अपि माम्' [परमार्थतः] 'अव्ययम्' अकर्तारम् [च एव] 'विद्धि' ।

13. The fourfold order of castes has been created by me according to the division of qualities and duties. Though its Creator, know me to be [really] unchangeable and a non-agent.

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

१४। 'कर्माणि मां न' 'लिम्पन्ति' आसक्तं कुर्वन्ति, 'न मे कर्मफले स्पृहा' [अस्ति]। 'यः माम्' 'इति' एव, अनासक्त, निस्पृहम् 'अभिजानाति, सः कर्मभिः न बध्यते' ।

14. Actions do not make me attached [to them], nor have I any desire for the fruits of actions. He who knows me as such is not bound by actions.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

१५। 'एवं ज्ञात्वा' आसक्तिराहित्येन कृतं कर्म बन्धकं न भवति इति मत्वा 'पूर्वैः' जनकादिभिः 'सुमुक्षुभिः' मीक्षार्थिभिः 'अपि कर्म कृतम्'। 'तस्मात् त्वम् पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म एव कुरु' ।

15. Knowing this, even those ancients who desired liberation, did actions. Therefore do thou the actions done of yore by the ancients.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

१६। 'किं [परमार्थतः] कर्म किं [वा] अकर्म' 'अत्र' अस्मिन् विषये 'कवयः' पण्डिताः 'अपि' 'मोहिताः' अज्ञाः, निर्बयासमर्थाः। 'तत्'

तस्मात् 'ते' तुभ्यं 'कर्म' कर्माकर्मात्तत्त्वं 'प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अगृभात्' 'मोक्षप्राप्ते' मुक्तः भविष्यति ।

16 What [really] is action and what is inaction,— in this matter even learned men are deluded. So I will explain to you [the philosophy of] action, by knowing which you will be free from evil.

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गृह्णता कर्मणो गतिः ॥१७॥

१७। 'कर्मणः' शास्त्रविहितस्य 'हि आप,' 'विकर्मणः' शास्त्रप्रतिषिद्धस्य व्यापारस्य 'च [तत्त्वम्] बोद्धव्यम्, 'अकर्मणः' तुष्यान्भावस्य 'च [तत्त्वम्] बोद्धव्यम् [यत्] 'कर्मणः' [विकर्मणः, अकर्मणः च] 'गतिः' तत्त्वम् 'गृह्णता' दुर्ग्रथा ।

17. [The philosophy] of action [prescribed by scripture], of prohibited action, and of inaction is to be understood, [as] the real nature of action [and of the other two] is very difficult to ascertain.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

१८। 'यः' 'कर्मणि' ईश्वरापेक्षे निष्कामकर्मणि 'अकर्म' कर्माभावं, तादृशकर्मण, वत्त्वकत्वाभावात्, 'पश्येत्,' 'अकर्मणि' दुःखबुद्ध्या विहित-कर्म-अकरणे च 'यः कर्म [पश्येत्], तादृश अकरणस्य प्रत्यवायीत्-पादकत्वेन वत्त्व-चेतुत्वात् च, 'सः मनुष्येषु बुद्धिमान्,' 'युक्तः' योगीः 'कृत्स्नकर्मकृत्' वस्तुतः सर्वकर्मकर्ता ।

18. He who sees non-activity in action, and activity in inaction, is wise among men, united [to God] and the [real] agent of all actions.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१८॥

१८ । 'यस्य सर्वे' 'समारम्भाः' कर्माणि 'काम-सङ्कल्प-वर्जिताः' तृष्णा-हङ्कार-रहिताः, 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मता मोक्षानि कर्माणि यस्य, 'तम्' 'बुधाः' ज्ञानिनः [परमार्थतः] 'पण्डितम् आहुः ।

19. He whose actions are all freed from desire and egotism, whose actions are [as it were] burnt by the fire of wisdom,—him the wise call a [real] sage.

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यदृष्टो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्ताऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥२०॥

२० । 'सः' 'कर्मफलासङ्गं' कर्माणि तत् फले च आसक्तिं 'त्यक्त्वा' 'नित्यदृष्टः' आत्मानन्देन सदा समुष्टः 'निराश्रयः' योगक्षेम-निरपेक्षः [सन्] 'कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि' [परमार्थतः] 'किञ्चित् एव न करोति' ।

20. Having given up attachment to action and its fruit, and being always satisfied [with the self] and not dependent [on anything], he, though engaged in action, [really] does nothing.

निराश्रयैतच्चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

२१। 'निराशीः' निर्गताः आश्रयः कामनाः यक्षात्, गतव्याः 'यत्-
विताङ्गा' यत् नियतं वित्तम् आत्मा शरीरं च यस्य 'त्यक्तसर्व-परिग्रहः' त्यक्ताः
सर्वे परिग्रहाः भोगीपकरणानि येन, 'शरीरं' शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं, 'केवलं'
कर्तृत्वाभिमानवर्जितं 'कर्म कुर्वन् अपि' 'किञ्चिद्' पापं 'न आप्नोति'।

21. One who is freed from desire, whose mind and body are under his control, and who has given up [his attachment to] all objects of enjoyment, does not incur sin even if he does without egotism actions necessary for the maintenance of his body.

यदृच्छालाभसन्तुष्टो हन्तातोतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निवध्यते ॥२२॥

२२। 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' अप्रार्थितः अयत्नतः लाभः यदृच्छालाभः, तेन
सन्तुष्टः, 'हन्तातोतः' शोतोष्णादि-सहनशीलः, 'विमत्सरः' निर्वैरबुद्धिः, 'सिद्धौ
असिद्धौ च' 'समः' हर्षविषादरहितः [जनः कर्म] 'कृत्वा अपि' 'न निवध्यते'
बन्ध न प्राप्नोति ।

22, One who is satisfied with what comes unsought, who is not subject to the pairs of opposites. [like heat and cold, pleasure and pain &c.] who is free from hostile feelings, and unaffected by success and failure, is not fettered [by the fruits of action] even though he acts.

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यन्नायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

२२ । 'गतसङ्गस्य' निष्कामस्य, 'मुक्तस्य' अभिमानादिरहितस्य, 'ज्ञाना-
वस्थितचेतसः' ज्ञाने अवस्थितं चेतः, चित्तं यस्य तस्य, 'यज्ञायाचरत' यज्ञाय
पूजार्थम् आचरतः कुर्वतः [जनस्य] 'कर्म' 'समय' अर्थेण सह, सवासनं,
निःश्रेष्ठं 'प्रविलीयते' विनश्यति, अकर्म्मभावम् आपद्यते ।

23. The action of him who is without desire, who is free [from egotism &c.] whose heart is established in wisdom, and who acts from a spirit of worship, entirely melts away (i. e. loses the binding power of selfish actions)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

२४ । 'ब्रह्मार्पणम्' अर्पयते हविरादि अनेन इति अर्पणं जुष्टादि, तत् ब्रह्म
एव, 'ब्रह्म हविः' अर्पमाणं हविः पृतादिकं, तत् अपि ब्रह्म, 'ब्रह्माग्नौ' अग्नि,
अपि ब्रह्म, तस्मिन् 'ब्रह्मणा' ब्रह्मरूप कर्त्री 'हुतं' होमः क्रियते,—[एवं]
'ब्रह्मकर्मसमाधिना' ब्रह्मरूप-कर्मणि समाधिः चित्तैकाग्र्यस्य 'तेन' यज्ञ-
साधकेन 'ब्रह्मैव गन्तव्यम्' ब्रह्म एव प्राप्तव्यम्, न तु स्वर्गादि अश्रेष्ठं फलान्तरम्
इत्यर्थः ।

24. 'The ladle with which clarified butter is poured is Brahman, the butter [to be poured] is Brahman, into Brahman as fire the sacrifice is offered by Brahman [as the sacrificer]'—he who [by means of such monistic conceptions] fixes his mind on Brahman as action, verily attains [union with] Brahman.

देवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥२५॥

२५ । 'अपरे' केचित् 'योगिनः' कर्मयोगिणः 'देवम्' इन्द्रादिषु देवेषु अर्पितं 'यज्ञम्' 'परि-उपासते' अहया अनुतिष्ठन्ति । 'अपरे' अन्ये, ज्ञान-योगिनः, 'ब्रह्माग्नौ' ब्रह्मरूपे अग्नौ यज्ञेन एव [उपायेन] 'यज्ञम्' 'उपजुहति' प्रतिक्षिपन्ति, "यज्ञादि सर्वकर्मणि प्रविष्टापयन्ति" इति श्रौधरः ।

25 Some devotees offer sacrifice to the gods. Others, by means of sacrifice itself, offer up sacrifice into the fire of Brahman, [in the way indicated in the last verse.]

श्रोत्रादीनोन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

२६ । 'अन्ये' नैष्ठिकाः ब्रह्मचारिणः 'श्रोत्रादीनि' इन्द्रियाणि 'संयमाग्निषु' जुहति' इन्द्रियसंयमं कुर्वन्ति इत्यर्थः । 'अन्ये' गृहस्थाः 'शब्दादीन्' विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुहति' "श्रोत्रादिभिः अविरुद्ध-विषयग्रहणं हीनं मत्सङ्गं" इति शङ्करः ।

26. Some offer up hearing and the other senses into the fire of restraint. Others offer up sound and other objects into the fire of the senses (i. e. regard the enjoyment of unprohibited objects as sacrifice.)

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगात्मौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

२७। 'अपरे' ध्याननिष्ठाः 'ज्ञानदीपिते' ज्ञानेन प्रज्वलिते 'आत्मसंयम-योगायौ' आत्मनि मनसः संयमः एव योगः, स एव अपि, तस्मिन् 'सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुहति',—[आत्मसंयतेन] "मनसा इन्द्रियाणां प्राणानाञ्च विरुद्धगति-निवारणाय प्रयतन्ते" इति उपाध्यायः। 'इन्द्रिय-कर्माणि' ज्ञानेन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां अवयवदर्शनादीनि, कर्मान्द्रियाणां वाक्-पाण्यादीनां वचनग्रहणादीनि, 'प्राणकर्माणि' प्राणपानादीनां श्वास-प्रश्वासादीनि।

27. Others offer up into the fire of self-restraint, lighted by wisdom, all the functions of the senses and those of the vital airs.

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

२८। 'तथा अपरे' 'संशितव्रताः' तीक्ष्णव्रतधारिणः 'यतयः' प्रयत्नशीलाः साधकाः 'द्रव्ययज्ञाः' द्रव्यदानम् एव यज्ञः येषां ते, 'तपोयज्ञाः' कर्ष्ण-चान्द्रायणादि तपः एव यज्ञः येषां ते, 'योगयज्ञाः' योगः चित्तवृत्तिनिरोधरूपः समाधिः एव यज्ञः येषां ते, 'स्वाध्याय-ज्ञानयज्ञाः च' स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाः च—स्वाध्यायः वेदपाठः एव यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, वस्तुतत्त्वोपलब्धिः एव यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाः—['भवन्ति' इति ऊह्येन क्रियापदेन सर्वेषां कर्तृपदाणाम् अन्वयः] ।

28. And some earnest aspirants of rigid vows become sacrificers of things, some perform sacrifice in the form of practising austerities, some in that of *yoga*, (*i. e.* restraining the actions of their mind and concen-

trating it in the self), some in the form of studying the Vedas and some in that of acquiring knowledge.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणोऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ।

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥१८॥

२९ । ‘अपरे प्राणायामपरायणा’ ‘अपाने’ अधोवायी ‘प्राणम्’ उर्ध्वायुं ‘जुह्वति’ क्षिपन्ति, वाह्यतः श्वासम् आनीय अन्तर्धारयन्ति, पूरकम् एतत् । ‘तथा प्राणे अपानं जुह्वति’, रचकम् एतत् । [तथा] ‘प्राणापानगती’ श्वास-प्रश्वासक्रिये ‘रुद्धा’ निरुध्य [कुम्भकं कुर्वन्ति] । ‘अपरे’ ‘नियताहाराः’ नियत परिमितः आहार येषाम्, आहारसङ्कोचमभ्यस्यन्तः, ‘प्राणान्’ ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रियरूपान् ‘प्राणेषु’ [परिच्छीण विरुद्धगतिषु] ‘जुह्वति’ । “तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं विरुद्धभाव-परिहारपूर्वकम् आत्मनि एकभावापन्नतारूपं ह्येवं भावयन्तीत्यर्थः” इति उपाध्यायः । “श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः” इति पातञ्जल-सूत्रम् २।४९ । “श्वासप्रश्वाससहयोगिन्यात्मचिन्ता परमात्म-चिन्ता वा तयोरीयमिह स्वभावती गतिच्छेदं साधयति, स एव प्राणायामः” इति उपाध्यायः । ‘प्राणायामः’ प्राणवायूनां संयमः इति धात्वर्थः ।

29. Others, those who are devoted to the restraint of the vital airs, offer up the out-going breath into the in-going (*i. e.* draw in air and prevent its going out) and the in-going into the out-going, [thus practising the processes called *pūraka* and *rechaka* respectively] and (the reverse process) restraining the flow of them both [practise the process of *kumbhaka*.] Others, regulating (*i. e.* curtailing) their diet, offer up their

senses into the vital airs (*i. e.* check the unlawful course of the senses by means of the vital airs weakened by curtailed diet)

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ।

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥३०॥

नायं लोकोऽस्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

३०, ३१ । 'एते सर्वे अपि यज्ञविदः 'यज्ञक्षयित-कल्मषा' यज्ञे. नाशित पापाः 'यज्ञशिष्टामृतभुज.' यज्ञावशिष्टम् अमृततुल्यम् अन्नम् भुञ्जते ये ते 'सनातनम्' निखं 'ब्रह्म' 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । हे 'कुरुसत्तम' कुरुष्णां साधुतम, 'अयं' सर्वप्राणिसाधारणः 'लोक' [अपि] 'अयज्ञस्य' यज्ञविहीनस्य 'न अस्ति' तेन न प्राप्यते, 'कुतः' केन प्रकारेण 'अन्य.' विशिष्टसाधनसाध्य परलोकः [तेन प्राप्यते ?]

30,31. All these, who know [the real nature of] sacrifice, and whose sins are wiped out by sacrifice, partake of the nectar (*i. e.* food comparable to nectar) left after the sacrifice, and attain [union with] the eternal Brahman. O chief among the pious Kurus, [even] this world is not for him who does not perform sacrifice, how can the other world [be obtained by him ?]

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

२२। 'एवं बहुविधा यज्ञाः' 'ब्रह्मणः' वेदस्य 'मुखे' द्वारे 'वितताः' विस्तृताः । सन्ति । वेदद्वारेण उच्यन्ते इत्यर्थः । 'तान् सर्वान्' 'कर्मजान्' कायिक-वाचिक मानस कर्माद्भवान्, अतः कर्मातीतस्य आत्मनः संस्पर्शरहितान् 'विद्धि', 'एवं ज्ञात्वा' । 'ससारवन्धनात्' । 'विमोक्षामे' मुक्तः भविष्यसि ।

32. Sacrifice of many such varieties are taught in the Vedas. Know them all to be born of action [and so unrelated to the self, which is above action.] By knowing this you will be freed [from the bonds of the world.]

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परन्तप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

३३। 'श्रे' 'परन्तप', 'द्रव्यमयात्' द्रव्यसाधनसाध्यात् 'यज्ञात्' ज्ञानयज्ञः श्रेयान् । 'श्रे' 'पार्थ', 'सर्वम्' 'अखिलं' निरवशेषं 'कर्म' ज्ञाने 'परिसमाप्यते' पर्यवस्यति, पूर्णं भवति ।

33. O harasser of foes, sacrifice consisting in [the acquisition of] wisdom is higher than sacrifice consisting in the offering of things. O son of Prithá, all actions, without exception, ends (i. e. is fulfilled) in wisdom.

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

३४। 'प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' [च] 'तत्' ज्ञानम् 'विद्धि' प्राप्नुहि । 'तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः' 'ते' तुभ्यं 'ज्ञानम् उपदेक्ष्यामि' ।

34. Acquire it by obeisance, inquiry and service [to the wise.] Wisemen who have seen the ultimate truth will impart wisdom to you.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषाणि द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

३५ । 'यत् ज्ञात्वा न पुनः एवं मोहं यास्यसि, [ज्ञे] पाण्डव' । 'येन [ज्ञानेन] अशेषाणि भूतानि' [आदौ] 'आत्मनि' प्रत्यगात्मनि, जीवात्मनि, द्रक्ष्यसि 'अथो' अनन्तरम् 'मयि' परमात्मनि [द्रक्ष्यसि] ।

35. On acquiring which, O son of Pándu, you will no more be subject to such delusion, and by means of which you will [first] see all things in the [individual] self and then in me [the universal Self.]

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनेव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

३६ । 'चेत्' यदि [त्व] 'सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः अपि असि' [तथापि] 'ज्ञानप्लवेन' ज्ञानरूपपीतेन 'एव सर्वं' 'वृजिनं' पापं, पापरूप-अथैवं 'सन्तरिष्यसि' सम्यक् तरिष्यसि ।

36. If you are even the greatest of all sinners, you will surely cross [the ocean of] all sins through the boat of wisdom.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥३७॥

३७ । 'ऐ 'अर्जुन,' 'यथा' 'समिद्धः' प्रदीप्तः 'अग्निः' 'एधांसि' काष्ठानि 'भस्मसात् कुरुते, तथा ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते', तेषां वन्धकत्व विनाशयति इत्यर्थः ।

37. O Arjuna, as a blazing fire reduces pieces of wood to ashes, so the fire of wisdom reduces all actions to ashes (*i. e.* destroys their binding power.)

न हि ज्ञानेन सृष्टं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

३८ । 'ज्ञानेन सृष्टं पवित्रम् [किञ्चित् अपि] न हि इह विद्यते' । योग-संसिद्धः' कर्मयोगेन योग्यतां प्राप्तः [जनः] 'कालेन' यथासमयं स्वयम् [एव] 'तत्' ज्ञानम् 'आत्मनि' [अन्तःकरणे] 'विन्दति' लभते ।

38. There is nothing here so holy as wisdom. One who attains success in *yoga* (*i. e.* practice of disinterested actions) himself finds it [revealed] in his mind in due time.

अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

३९ । 'अज्ञावान्' 'तत्परः' एकनिष्ठः. 'संयतेन्द्रियः' [जनः] ज्ञानं लभते' । 'ज्ञानं लब्ध्वा' [सः] 'अचिरेण' शीघ्रं 'परां शान्तिम्' 'अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

39. One who is reverent and steady, and has his senses under his control, acquires wisdom. Having acquired wisdom he soon obtains the supreme peace.

अज्ञश्चाश्रद्धवानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

४० । 'अज्ञ. च' 'अश्रद्धवानः' श्रद्धाविहीनः 'च' 'संशयात्मा' संशयाक्रान्त-
विन्तः [च] 'विनश्यति' स्वार्थात् भ्रष्टति । 'संशयात्मन' 'अयं लोक' धन-
जनादिः 'न अस्ति,' 'पर.' 'परलोक' 'न', 'सुख' [च] न [अस्ति] ।

40. The ignorant, the irreverent and the sceptical are ruined. For the sceptic there is neither this world, nor the next, nor happiness.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवध्नन्ति धनञ्जय ॥४१॥

४१ । 'चे' 'धनञ्जय,' 'योगसंन्यस्तकर्माणं' योगेन कर्मयोगेन संन्यस्तानि
परमेश्वरे समर्पितानि कर्माणि यस्य तम्. 'ज्ञानसंछिन्नसंशय' ज्ञानेन संछिन्नः
दूरोभूतः संशयः यस्य तम् 'आत्मवन्तम्' अप्रमत्तं 'कर्माणि न निवध्नन्ति' ।

41. O Dhananjaya, actions do not bind him who surrenders his deed to God by *yoga* (i. e. does them as his servant), whose doubts are removed by knowledge, and who is self-possessed.

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानामिनाऽऽत्मनः ।

क्वित्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भाग्य ॥४२॥

४२ । 'तस्मात् [हे] भारत, 'ज्ञानामिना' ज्ञानरूपेण खड्गेन 'एनम्' एतम् 'अज्ञान-सम्भूतम् हृत्स्थम् संशयं क्वित्वा योगम्' 'आतिष्ठ आश्रय, [तथा] युद्धाय 'उत्तिष्ठ ।

42 Therefore, O descendant of Bharata, cutting off with the sword of wisdom this doubt in your mind, born of ignorance, embrace [the ideal of] *yoga* and get up [to fight]

संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

—:~:—

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

१ । [अर्जुनः उवाच,—] हे 'कृष्ण,' [त्वम् एकदा] 'कर्मणां' 'संन्यासं' त्यागं 'पुनः' 'योगं' कर्मयोग 'च' 'शंससि' कथयसि । 'एतयो' [मध्ये] 'यत् एकं श्रेयः तत् मे सुनिश्चितं ब्रूहि' ।

1. [Arjuna said,—] O Krishna, you [sometimes] speak of the renunciation of action, and then again of *yoga* [through action]. Tell me for sure the one which is the better [path] of these two.

श्रीभगवान् उवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

२ । [भगवान् उवाच,—] 'संन्यासः' कर्मणां परित्यागः 'कर्मयोगः' ईश्वरे फलार्पणं कृत्वा कर्मास्तुष्टानम् 'च उभौ' 'निःश्रेयसकरो' नीक्ष्यप्रदौ ।

‘तु’ परन्तु ‘तयोः [मध्ये] कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः [एव]’ ‘विशिष्यते’ श्रेष्ठः भवति ।

2. [The Lord said,—] Renunciation and *karma-yoga* (i. e. doing actions in a spirit of service to God) are both means of liberation. But of the two *karma-yoga* is the better [path].

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्वन्द्वा हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥

३ । ज्ञे ‘महाबाहो,’ ‘यः [कर्मफलं] न द्वेष्टि, न [च] काङ्क्षति’ ‘सः’ ‘नित्यसंन्यासी’ नित्यं कर्मातुष्ठानकाले अपि संन्यासी इति एव ‘ज्ञेयः’ । ‘हि’ यतः, ‘निर्वन्द्वा’ रागद्वेषादिद्वन्द्वशून्य [जनः] ‘सुखम्’ अनायासेन ‘बन्धात् प्रमुच्यते’ ।

3. O mighty-armed hero, he who neither hates nor desires [the fruits of action] must be regarded as ever a *sannyāsīn* (one who has renounced action). For, one who is free from the pairs of opposites [like desire and hatred, pleasure and pain] is easily liberated from bondage.

सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयो विन्दते फलम् ॥४॥

४ । ‘बालाः’ अज्ञाः [एव] ‘सांख्ययोगी’ सांख्य ज्ञानं, योगः कर्म -

योगी तौ 'पृथक् प्रवदन्ति, न [तु] पण्डिताः' [एवं वदन्ति] । तत्र चेत्तुः,—
[अनयोः] 'एकम् अपि' 'आस्थितः' सम्यक् आश्रितवान् 'उभयोः फलम्'
मीक्षन् इत्यर्थः, 'विन्दते' प्राप्नोति ।

4. [Only] the ignorant, not the wise, say that Sāṅkhya (i. e. the pursuit of wisdom) and Yoga (i. e. disinterested action) are different [paths]. [Really] he who fully adopts the one, obtains the fruit (i. e. liberation) of both.

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तदयोगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

५ । 'सांख्यैः' ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः 'यत् स्थानम्' यत् पदम्, मीक्षन् इत्यर्थः 'प्राप्यते, तत्' 'योगैः' कर्मयोगिभिः 'अपि' 'गम्यते' प्राप्यते । 'यः सांख्यं च योगं च [एकफलत्वेन] एकं पश्यति, सः [एव सम्यक्] पश्यति' ।

5. The place (i. e. condition) which is attained by the Sāṅkhyas is attained also by the Yogins. He [alone] sees [rightly] who looks upon the Sāṅkhya and the Yoga as one.

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

६ । 'चे' 'महाबाहो', 'अयोगतः' कर्मयोगं विना 'संन्यासः तु' 'दुःखम् आप्नुम्' दुःखेन प्राप्यः इत्यर्थः, "दुःखश्चेत्तुरप्यस्यः" इति शीघ्रः । 'योगयुक्तः मुनिः' 'न चिरेण' अचिरेण 'ब्रह्म' 'अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

6. O mighty-armed hero, it is difficult to attain renunciation without [*karma-*] *yoga*. A sage who has adopted *yoga* attains Brahman without delay.

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

७। 'योगयुक्तो' 'विशुद्धात्मा' निर्मलान्तःकरण 'विजितात्मा' स्ववशीकृत-
देह. 'जितेन्द्रियः' 'सर्वभूतात्मभूतात्मा' "सर्वेषां भूतानाम् आत्मभूत. आत्मा-
कारतां प्राप्त आत्मा यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा, प्रेक्षा ज्ञानेन च एकतां प्राप्त"
इति उपाध्याय. [साधकः कर्म] 'कुर्वन् अपि' 'न लिप्यते' कर्मभि न
बध्यते ।

7. He who is established in *yoga*, who is pure-
hearted, with his body and senses under his control,
and who feels unity with the self of all creatures, is
not bound even if he does actions.

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मग्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् निमिषन् निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

८। 'युक्तः' समाहितचित्तः 'तत्त्ववित्' परमार्थदर्शी 'पश्यन् शृण्वन्
स्पृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन्' 'विसृजन्' मलत्यागं कुर्वन्
'गृह्णन्' 'निमिषन्' नेत्रोन्मीलनं कुर्वन् 'निमिषन्' नेत्रनिमोहनं कुर्वन् 'अपि'

एतेषु व्यापारेषु 'इन्द्रियाणि' 'इन्द्रियार्थेषु' इन्द्रियविषयेषु 'वर्तन्ते' प्रवर्तन्ते, क्रियन्ते 'इति' धारयन् निश्चिन्वन् [अहं] 'किञ्चित् एव न करोमि' इति 'मन्यते' मन्यते ।

8-9. Though seeing, hearing, touching, smelling, eating, speaking, going, sleeping, breathing, passing stools, holding, opening and closing the eyes, the seer, established in *yoga*, knowing that [in all these matters] the senses [and organs] act on objects of sense, thinks,—“I do nothing at all.”

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥१०॥

१० । 'यः ब्रह्मणि कर्माणि' 'आधाय' समर्थे [कर्मफलं] सङ्गं त्यक्त्वा [कर्माणि] करोति, सः पापेन' 'न लिप्यते' न संवध्यते, 'अभ्रसा पद्मपत्रम् इव' यथा पद्मपत्रम् अभ्रसि स्थितम् अपि तेन अभ्रसा न लिप्यते तद्वत् ।

10. He who does actions, offering them to Brahman and giving up attachment [to their fruits] is not touched by sin, as a lotus leaf is not affected by the water [which stands upon it].

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

११ । 'योगिनः' 'सङ्गं' कर्मफलवासक्तिं 'त्यक्त्वा' 'आत्मशुद्धये' चित्तशुद्धयं

‘कायेन मनसा बुद्ध्या’ ‘केवले.’ ममताशून्यैः ‘इन्द्रियैः’ ‘अपि’ च ‘कर्णं कुर्वन्ति’ ।

11. *Yogins* do their actions with their body, sensorium, understanding and senses devoid of egotism, giving up attachment [to the fruits of action] and for the purpose of purifying the heart.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

१२। ‘युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा’ ‘नैष्ठिकीं’ आश्रयती, निष्ठायां भवाम् इति शङ्करः, ‘शान्तिम् आप्नोति’ । [पञ्चान्तरे] ‘अयुक्तः’ ‘कामकारेण’ कामतः कर्मकरणेन ‘फले सक्तः’ [सन्] ‘निबध्यते’ नितरां बन्धं प्राप्नोति ।

12. The *yogin*, giving up the fruits of action, attains everlasting peace, [while] one without *yoga*, doing actions from desire [and thus] becoming attached to their fruits, is tightly bound.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥१३॥

१३। ‘वशी’ जितवित्तं ‘देही’ देहवान् जनः ‘मनसा सर्वकर्माणि’ ‘संन्यस्य’ त्यक्त्वा, ईश्वराय समर्प्य, [अतः परमार्थतः] ‘न एव [कर्म] कुर्वन् न कारयन्’ ‘नवद्वारे’ नेत्रादि नवेन्द्रिययुक्ते ‘पुरे’ पुरवद् देहे ‘सुखम्’ सुखेन ‘आस्ते’ तिष्ठति । ‘नवद्वारे’—“नेत्रे-नासिके कर्णौ मुखश्चेति सप्त शिरो गतानि-अधीगते इ’ पायूपस्थरूपे इत्येवं नवद्वाराणि यस्मिन् पुरे” इति श्रीधरः ।

13. The self-controlled embodied person renouncing all actions with his mind [*i. e.* offering them to God and thus really] doing nothing and causing others to do nothing, rests happy in the city with nine gates (*i. e.* the body with the two eyes, two ears, two nostrils, the mouth and the organs of excretion and generation).

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

१४ । 'प्रभु' ईश्वरः 'लोकस्य कर्तृत्वं कर्माणि' [तथा च] 'कर्मफल-संयोगं' कर्माणां सह तत्फलस्य संयोगं 'न सृजति' । 'तु' परन्तु 'स्वभावः' "अविद्यालक्षणा प्रकृतिः माया" इति शङ्कर, "जीवस्य स्वभावः अविद्याः" इति श्रीधरः, 'प्रवर्तते' कर्तृत्वादिकं सृजति । सांख्यमतमेतत्, सांख्यप्रभावितं मायावादश्च । भूमिकायां विचारो द्रष्टव्यः ।

14. The Lord does not create either man's activity or actions or the connection of action with its fruit. It is Nature that acts [in this matter].

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

१५ । 'विभुः' सर्वव्यापी परमेश्वरः 'कस्यचित् पापं' 'सुकृतं' पुण्यं 'च' च 'न आदत्ते' न गृह्णाति, यतः तत् प्रकृत्या एव क्रियते, न तु पुरुषेण । 'अज्ञानेन' प्रकृतिपुरुषाविवेकेन 'ज्ञानम् आहतं तेन' [चेतुना] 'जन्तवः' 'मुह्यन्ति' कुर्मः कारयामः इति एवं सीदं गच्छन्ति ।

15. The Lord (lit. the all-pervading One) does not take into account either the evil deeds or good deeds of any one. Wisdom is enveloped by ignorance ; hence creatures are deluded [into regarding themselves as agents].

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् ॥१६॥

१६। 'तु' पक्षान्तरे 'आत्मनः ज्ञानेन येषां तत् अज्ञानं नाशितं तेषाम् आदित्यवत् [उज्ज्वलं] ज्ञानं तत् 'परम्' परमात्मानम् 'प्रकाशयति' ।

16. On the other hand, the sunlike [bright] wisdom of those whose ignorance of the self has been dispelled by knowledge, reveals [to them] the Supreme [Spirit].

तद्वुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यप्नुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्घृतकल्मषाः ॥१७॥

१७। 'तद्वुद्ध्यः' तस्मिन् परमात्मनि एव निष्ठायात्मिका बुद्धिः येषां, 'तदात्मानः' तस्मिन् एव आत्मा चित्तं येषां, 'तन्निष्ठाः' तस्मिन् एव निष्ठा अभिनिवेशः येषां, 'तत्परायणाः' तत् एव परम् अयनम् आश्रयः इति निर्णयः येषां, 'ज्ञाननिर्घृतकल्मषाः' ज्ञानेन निर्द्भूत मिरस्तं कल्मषं पापं येषां ते 'अप्नुनरावृत्तिं' 'अप्नुनर्देहग्रहणं, मोक्षं' गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

17. Those who have grasped it (i. e. the Supreme Spirit) by their reason, whose hearts are attached to it, who are devoted to it, who have realised it as their su-

preme goal, and whose impurity has been wiped away by wisdom, obtain liberation (lit. not coming again to the world).

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

१८। 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि' 'शुनि' कुङ्कुरे 'श्वपाके' सुनः पचात भक्षयति इति श्वपाकः चण्डालः तस्मिन्, 'च एव पण्डिताः समदर्शिनः' [भवन्ति] । गुणतारतम्येऽपि चेत्तन्मांशे समदर्शनं सम्भवति, न तु पक्ष्यत्वविकाशक्रमे ।

18. Upon the Bráhmāna endowed with learning and modesty, the cow, the elephant, the dog and the dog-eater (i. e. the Chandála) wisemen look impartially (i. e. in so far as the divine essence is in all of them, not ignoring the degrees of its manifestation).

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

१९। 'येषां मनः साम्ये स्थितं तैः इह एव' 'सर्गः' संसारभावः. 'जितः' विरक्तः । 'हि' यतः 'ब्रह्म निर्दोषं समं [च]', 'तस्मात् ते' 'ब्रह्मणि [एव] स्थिताः' ब्रह्मभावं प्राप्ताः ।

19. The world (i. e. worldliness) has been conquered even here by those whose minds are established in impartiality. As Brahman is sinless and impartial, therefore they are established in Brahman (i. e. possessed of Brahmic attributes).

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्बुद्धो ब्रह्मविदु ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

२० । 'ब्रह्मविदु स्थिरबुद्धिः' 'असंभूदः' मोहवर्जितः [तथा] 'ब्रह्मणि स्थितः' [सन्] 'प्रियं' प्रौतिकरं विषयं 'प्राप्य' न 'प्रहृष्येत्' अतीवहर्षवान् भवेत्, 'अप्रियम्' अप्रौतिकरं विषय 'च' प्राप्य न 'उद्विजेत्' अतीव विषण्णः भवेत् ।

20. The knower of Brahman, with a steady understanding, free from delusion, and established in Brahman, should not be overpleased with pleasant objects and over-displeased with unpleasant objects.

बाह्यस्पर्शसंज्ञात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

२१ । 'बाह्यस्पर्शेषु' बाह्येन्द्रियैः स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः, तेषु, बाह्येन्द्रिय-विषयेषु 'असंज्ञात्मा' अनासक्तचित्त जनः, 'आत्मनि' आत्मोपलब्धौ 'यत् सुखम्' [अनुभूयते, तत्] 'विन्दति' लभते । 'सः' 'ब्रह्मयोगयुक्तात्मा' ब्रह्मयोगेन समाहितचित्तः [सन्] 'अक्षयं सुखम्' 'अश्नुते' भुङ्क्ते ।

21. He whose heart is unattached to external objects obtains the joy which is to be found in the Self. He, with his mind steadied by communion with Brahman, enjoys everlasting bliss.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

२२। ये 'जीमेषः,' 'ये हि' 'संस्पर्शजः' विषयेभ्यः ज्ञाताः 'भीमाः' सुखानि 'ते' 'दुःखमीनयः' दुःखस्य कारणभूताः 'श्व,' [तथा] 'आद्यन्तवन्ध.' उत्पत्तिविषयधर्माः, अनित्याः। 'तेषु' 'बुधः' विवेकी 'न रमते' न प्रीतिम् अनुभवति।

22. O son of Kuntī, those pleasures which are derived from external objects are really sources of pain and of a transient nature. A wise man is not attracted by them.

शक्नोतीहैव यः सीढं प्राक् शरीरविमोक्षणात्।

कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

२३। 'यः' इह एव 'शरीरविमोक्षणात् प्राक्' प्राक्देहपातात्, जीवन् एव, 'कामक्रोधोद्वेगं' वेगं अन्ध करणक्षीभं 'सीढं' सहित्, प्रतिरोधं 'शक्नोति', 'सः' 'युक्तः' योगी, 'स. सुखी नरः'।

23. He who can resist even here, before liberation from his body, the impulse proceeding from desire and anger, is a *yogin*, a happy man.

योऽन्तः सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

२४। 'यः' 'अन्तःसुखः' अन्तर् आत्मनि एव सुखं यत्न, 'अन्तरारामः' आत्मनि एव आराधः आस्थिः, आनन्दः बल, 'तथा यः' अन्तःज्योतिः' आत्मा एव ज्योतिः ज्ञानप्रकाशः बल,—"अन्तर्द्दृष्टा साक्षात् अनुभूतं तत्त्वं वेगं" इति

उपाध्यायः, 'सः योगी' 'ब्रह्मभूतः' ब्रह्मभावापन्नः, "ब्रह्मणा सह एकत्वम् आपन्नः" इति उपाध्यायः, [सन्] 'ब्रह्मनिर्व्याणम्' ब्रह्मणि अहङ्कारविश्वं, "ब्रह्मणि निर्व्याणं लयम्" इति ओधरः "ब्रह्मणि निष्ठ"तिं मोक्षम् इह जीवन् एव" इति शङ्कर, 'अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

24. He who finds his happiness, his rest and his light within (*i. e.* in the self alone), that *yogin*, becoming Brahman (*i. e.* attaining the character of Brahman), obtains [the] extinction [of his egotism] in Brahman.

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

ह्रिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

२५ । 'क्षीणकल्मषाः' विगतपापा 'ह्रिन्नद्वैधा' संशयमुक्ताः, 'यतात्मानः' संयतचित्ता, 'सर्वभूतहिते रताः' 'मृषयः' सम्यग्दर्शिन 'ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते' ।

25. Those sages whose sins are wiped away, whose doubts are gone, whose minds are controlled, and who are engaged in doing good to all creatures, obtain [spiritual] extinction [or absorption] in Brahman.

कामक्रीधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

२६ । 'कामक्रीधवियुक्तानां' 'यतचेतसां' संयतचित्तानां 'विदितात्मनां'

ज्ञातास्तत्त्वज्ञानां 'यतीनां' साधकानाम् 'अभितः' उभयतः, जीवतां स्वतन्त्राच्च, न देहाग्रे एव, 'ब्रह्मनिर्व्याघं वर्तते' ।

26. There is absorption in Brahman on both sides [of life, not simply after death] for those aspirants who are freed from desire and anger, whose minds are controlled, and who know the Self

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुष्वैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानी समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

२७, २८ । 'यः मोक्षपरायण मुनि बाह्यान् 'स्पर्शान्' विषयान् 'बहिः' चिन्ताबहिर्भूतान् 'कृत्वा', 'चक्षुः' दृष्टिं 'च' 'भ्रुवोः' अन्तरे' भ्रूमध्ये [स्थापयित्वा], "अत्यन्तं नेत्रयोर्निर्मोलने निद्रया मनी लीयते, उन्मोलने च बहिः प्रसरति, तदुभयदोषपरिहारार्थम् अर्धनिर्मोलनेन भ्रूमध्ये दृष्टिं निधाय" इति श्रीधर, 'नासाभ्यन्तरचारिणौ' उच्छ्वास-निश्वासरूपेण नासिकयोः अभ्यन्तरे चरन्तौ 'प्राणापानी' [उर्द्धाधीगतिरोधेन] 'समौ कृत्वा' कुम्भकं कृत्वा 'यतेन्द्रियमनो-बुद्धिः' [अतः] विगतेच्छाभयक्रोधः । [संवृतः], 'स. सदा मुक्तः एव' ।

27, 28. The sage whose goal is liberation, and who, having turned out [from his mind the thought of] external objects, fixed his vision between the two eye-brows [in order to avoid both distraction and sleepiness] and equalised [by the process of *kumbhaka*] the

in-going and out-going breaths passing through the nostrils, has controlled his senses, sensorium and understanding and [thus] got rid of desire, fear and anger, is always free.

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

२९ । [एवम्भूत साधकः] 'यज्ञतपसां भोक्तारं' यज्ञानां तपसां च सारग्रहीतारं, 'सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां' 'सुहृदं' प्रत्युपकार-निरपेक्षतया उपकारिणं 'मां ज्ञात्वा शान्तिम्' 'मृच्छति' प्राप्नोति ।

29. [The aspirant described above] having known me as the recipient of sacrifices and austerities [in their inmost essence], the great ruler of all worlds, and the disinterested friend of all creatures, obtains peace.

अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः

—:~:—

श्रीभगवान् उवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

१ । 'यः कर्मफलम् 'अनाश्रित' अनपेक्षपाणः [सन्] 'कार्यं' करणीयं 'कर्म' करोति, सः [एव] संन्यासी च योगी च, न [तु] 'निरग्निः' अग्नि-साध्यकर्मत्वागौ, 'न च' 'अक्रियः' अनपिसाध्यकर्मत्वागौ [वस्तुतः संन्यासी योगी वा] ।

1. He who does what his duty is, without desiring its fruit, is [alone a true] *sannyāsin* (a renouncer) and [a true] *yogin*, and not he who gives up fire-sacrifices and actions [not requiring fire].

यं संन्यासमिति प्रादुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

२ । 'पाण्डव, [सुतयः] यं संन्यासम् इति प्राहुः तं योगम् एव' 'विद्धि' जानीहि, यत उभयत्र त्वागः एव वस्तुतः, वृथात्वागस्तु त्वागसारः, योगः च

त्वागात्मकः, 'हि' इतः 'न कश्चित्' 'असंन्यस्तसङ्कल्पः' अत्यक्तप्रज्ञाभिलाषः
'योगी' 'भवति' भवितुम् अर्हति । "ते ह सा पुत्रेष्वप्यायास वित्तैष्वप्यायास
लीलैष्वप्यायास व्युष्यायास भिक्षावर्यं चरन्ति" इति वृहदारण्यकसूतिः
(४।४।१२) ।

2. O son of Pāndu, what [the scriptures] call *sannyāsa* (e. g. *Bṛihadāraṇyaka* IV. 4. 22.), know that to be really *yoga* [as renunciation is the thing intended in both, and the renunciation of desire is the essence of renunciation. *Yoga*, again, consists in giving up desire] for one who has not given up desire cannot be a *yogin*.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

३ । 'योगम्' ज्ञानयोगम् 'आरुरुक्षी.' आरीढुम् प्राप्तुम् इच्छतः 'कर्म'
'कारणम्' साधनम् 'उच्यते' । 'तस्य योगारूढस्य' 'शमः' विक्षेपककर्मत्यागः
'एव' 'कारणम्' ज्ञानपरिपाके सहायः 'उच्यते' ।

3. For one who aspires to rise to *yoga*, action is said to be a help. For the person who has risen to *yoga*, cessation of [distracting] action is said to be the help.

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

४ । 'यदा' [साधकः] 'न इन्द्रियार्थेषु न [च] कर्मसु' 'अनुषज्यते'

आसक्तिं करोति 'तदा' [एषः] 'सर्वसंकल्पत्यागी' सर्वाभिजायसंन्यासी 'योगारूढः' उच्यते ।

4. When [an aspirant] is no more attached to actions and the objects of the senses, then such a renouncer of all desires is said to have risen to *yoga*.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मेव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

५ । 'आत्मना' विवेकयुक्तेन मनसा 'आत्मानम्' जीवम् 'उद्धरेत्' ऊर्ध्वं गमेत्, 'न आत्मानम्' 'अवसादयेत्' अधोनयेत् । 'हि' यतः 'आत्मा एव आत्मनः बन्धुः, आत्मा एव आत्मनः रिपुः' ।

5. One should lift up the self with the self and should not lower it ; for the self alone is the friend of the self and also its enemy.

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मेवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

६ । 'येन आत्मना एव आत्मा' 'जितः' वशीकृतः 'तस्य आत्मा आत्मनः बन्धुः' । 'तु' पक्षान्तरे 'अनात्मनः' अजितात्मनः 'आत्मा एव' 'शत्रुवत्' बाह्यशत्रुः इव 'शत्रुत्वे वर्तेत' अनिष्टम् आचरेत् ।

6. In the case of him who has brought his self under control, the self is the friend of the self. On the other hand, in the case of one whose self is uncontrolled,

it is the self which does harm like an [external] enemy.

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

श्रीतीक्ष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

७ । 'जितात्मनः प्रशान्तस्य आत्मा श्रीतीक्ष्ण-सुखदुःखेषु तथा माना-
पमानयोः' 'परम्' अर्थात् 'समाहितः' योगयुक्तः [भवति] इति उपाध्याय-
सम्प्रदाया व्याख्या । श्रीधरस्तु—“जित आत्मा येन तस्य प्रशान्तस्य रागादि-
रहितस्यैव परं केवलम् आत्मा श्रीतीक्ष्णादिषु सवस्वपि समाहित आत्मनिष्ठो
भवति नान्यत्स ।”

7. The self of the self-controlled man remains perfectly in *yoga* [even] in the midst of heat and cold, pleasure and pain and also in honour and disgrace. Or, it is *only* the self of the self-controlled man [and not that of any other] that remains &c.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

८ । 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा' ज्ञानम् उपदेशिकं, विज्ञानम् अपरीक्षातुल्यं,
ताभ्यां तृप्तः निराकाङ्क्षः आत्मा विजितेन्द्रियः, 'कूटस्थः' विषयसन्निधौ अपि
विकारशून्यः, गिरिशृङ्गस्थः इति धात्वर्थः, 'विजितेन्द्रियः' 'समलोष्टाश्मकाञ्चनः'
भीम्यविषयेषु आसक्तिशून्यत्वात् मृत्पिण्ड-पाषाण-सुवर्णेषु समभावापन्नः 'योगी'
'युक्तः' समाहितः इति उच्यते ।

8. The aspirant (*yogin*) who is satisfied with know-

ledge [acquired through instruction] and wisdom [gained from direct intuition], who is unshaken [in the midst of temptations], who has brought his senses under his control, and to whom [because of his un-attachment to objects of enjoyment] a lump of earth, a stone, and gold are of the same value, is said to be established in *yoga*.

सुहृन् मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेषवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥८॥

९ । 'सुहृन्मित्रार्युदासीन-मध्यस्थ-द्वेष वन्धुषु' सुहृत् प्रत्युपकारम् अनपेक्ष्य उपकर्त्ता, मित्रं स्नेहवशेन उपकारकः, अरिः शत्रु, उदासीनः विवद-मानानाम् उभयोः अपि उपेक्षक, मध्यस्थः विवदमानानाम् उभयोः अपि हितैषी, द्वेषः अप्रिय, वन्धुः सम्बन्धेन उपकर्त्ता, एतेषु, [तथा] 'साधुषु अपि च' 'पापेषु' दुराचारेषु 'समबुद्धिः' रागद्वेषशून्य [साधकः एव] 'विशिष्यते' सर्वतः उत्कृष्टः भवति ।

9. [The aspirant] who is of the same mind to the disinterested well-wisher, the loving friend, the enemy, the indifferent on-looker, the well-wishing mediator, the despised one, the beneficent relative, and to the virtuous and the sinful, is superior to all.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

१० । अस्मासमीगवर्चनम् आरभ्यते । 'योगी एकाकी' 'रहसि' एकाकी

‘स्थितः’ ‘यतचित्तात्मः’ संयत-मनोदेहः ‘निराग्रौः’ निराकाङ्क्षः [तथा] ‘अपरिवृद्धः’ द्रव्यादि-वृद्धावेष्टन-शून्य [सन्] ‘सततम्’ अहरहः ‘आत्मानं’ ‘युञ्जीत’ परमात्मनि समाहितं कुर्यात् ।

10. Seated alone in a solitary place, with his mind and body at rest, with no desire [for external objects] and without [many external] appendages, the *yogin* should, day after day, fix his self [in the supreme Self].

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

११, १२। ‘शुचौ’ शुद्धे ‘देशे’ स्थाने ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘स्थिरम्’ अचलं ‘नात्युच्छ्रितं’ न अतीव उच्चं ‘नातिनीचं’ चेलाजिनकुशोत्तरं’ चेलं वस्त्रम्, अजिनं व्याघ्रादिचर्म, चेलाजिने कुशेभ्यः उत्तरे उपरितने यस्य तत्—कुशानाम् उपरि चर्म, तदुपरि वस्त्रम् आस्तौर्य इत्यर्थः, ‘आसनं प्रतिष्ठाप्य, तच्च आसने उपविश्य मनः एकाग्रं कृत्वा’ ‘यतचित्तेन्द्रियक्रियः’ संयता चित्तस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रिया यस्य [तथाभूतः सन्] ‘आत्मविशुद्धये’ अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थम् ‘योगं’ ‘युञ्ज्यात्’ अभ्यसेत् ।

11, 12. Having placed one's seat in a clean spot,—a seat immovable, neither too high nor too low, and composed of cloth, skin and *kusa* grass put one above the other,—and having seated oneself there and concentrating one's mind and controlling its movements

and those of the senses, one should practise *yoga* with the object of purifying one's heart.

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मतपरः ॥१४॥

१३, १४ । 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इन्द्रियसंयमादि-साधनशौच. 'प्रशान्तात्मा' 'विगतभीः' शङ्कातीतः [साधकः] 'कायशिरोग्रीवं' शरीरमध्यभाग-मस्तक-कण्ठं 'समम्' अवक्रमं 'अचलं' [च] धारयन् कुर्वन्, 'स्थिरः' [भूत्वा] 'स्वं नासिकाग्रं' 'संप्रेक्ष्य' दृष्ट्वा [दृक्] अर्धनिमोक्षितनेत्रः भूत्वा इति भावः, 'दिशः च' [दूतस्ततः] अनवलोकयन् अपश्यन्, 'मनः संयम्य' मच्चित्तः मतपरः [सन्] 'युक्तः' योगनिरतः, समाहितः 'आसीत्' वर्तते ।

13, 14. [The aspirant], established in the practices [of controlling his senses, &c.] proper to a *Brahmachārin*, serene-hearted, free from fear, having held erect and unmoved his body, (its middle part), head and neck, becoming motionless, looking [as it were] at the tip of his nose (*i. e.* with his eyes half-closed) and not looking around, controlling his mind, with his heart given to me and aiming only at [union with] me, should remain [seated] in the state of *yoga*.

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

१५ । 'यञ्जन्' उक्तप्रकारेण 'सदा आत्मानं' युञ्जन् समाहितं कुर्वन्

‘नियतमानसः’ संयतमनाः ‘योगी’ ‘निर्व्याणपरमां’ निर्व्याणं परं प्राप्यं यस्यां तां,
“मोक्षपर्यवसायिणीम्” इति मधुसूदनः, ‘मत्संस्थां’ मयि स्थितिरूपां ‘शान्तिम्’
‘अधिगच्छति’ प्राप्नोति ।

15. Thus constantly placing his self in the state of *yoga*, the *yogin*, with his mind controlled, attains the peace which consists in abiding in me and which ends in absorption in me.

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

१६। ‘अर्जुन, न’ ‘अति-अश्नतः’ अत्यन्तम् अधिकं भुञ्जानस्य ‘तु’
‘न च’ ‘एकान्तम्’ अत्यन्तम् ‘अनश्नतः’ अभुञ्जानस्य, ‘न च’ ‘अतिस्वप्नशीलस्य’
अतिनिद्राशीलस्य, ‘जाग्रतः’ अतिमात्र निद्राहीनस्य ‘न एव च’ योगः ‘अस्ति’ ।

16. O Arjuna, neither one who eats too much, nor one who eats too little, neither an over-sleepy person, nor an over-waking person can have *yoga*.

युक्तहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

१७। ‘युक्तहारविहारस्य’ परिमिताहारगतिशीलस्य, ‘कर्मसु’ ‘युक्तचेष्टस्य’
परिमित-अमशीलस्य, ‘युक्तस्वप्नावबोधस्य’ परिमितनिद्राजागरणशीलस्य दुःखहा
कर्मक्षयकृत् ‘योगः भवति’ ।

17. It is only he who eats and walks moderately,

labours moderately at his work, and sleeps and wakes moderately, who can have the *yoga* that destroys pain.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

१८। 'यदा' [साधकस्य] 'चित्तम्' 'विनियतं' विशेषेण निरुद्धं [सत्] 'आत्मनि एव' 'अवतिष्ठते' निश्चलं भवति, [यदा च स.] 'सर्वकामेभ्यः' दृष्टा-दृष्ट-काम्यविषयेभ्यः 'निःस्पृहः' तृष्णाशून्यः [भवति] 'तदा' [सः] 'युक्त' प्राप्त योगः 'इति उच्यते' ।

18. When the mind [of the aspirant], fully restrained, rests entirely in the self, [and when he becomes] free from desire [for all objects of desire, he] is said to be established in *yoga*.

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा श्रुता ।

योगिनी यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

१९। 'यथा' 'निवातस्थः' वातशून्यदेशे स्थित. 'दीपः' 'न इङ्गते' न चञ्चति, 'आत्मनः योगं युञ्जतः' आत्मविषयं योगम् अभ्यस्यतः 'यतचित्तस्य' संयतात्मनःकरस्थस्य 'योगिनः' 'सा' [एव] 'उपमा' 'श्रुता' चिन्तिता, कथिता । अभ्यस्यतं तच्चित्तं तद्वतिष्ठति इत्यर्थः ।

19. As a lamp placed in a windless spot does not flicker,—that is regarded as the similitude of a *yogin* of restrained mind practising self-communion.

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विषयेचेतसा ॥२३॥

२० २१ । अथ योगलक्षणं कथयति साहचर्यिभिः स्त्रीकैः । 'यत्र' यस्मिन् अवस्थाविशेषे 'योगसेवया' योगातुष्ठानेन 'निरुद्धं' विषयेभ्यः सन्धक् आकृष्टं 'चित्तम्' 'उपरमते' स्थितं भवति, 'यत्र च' 'आत्मना' शुद्धेन मनसा 'आत्मानम्' पश्यन् आत्मनि एव तुष्यति, 'न तु विषयेषु, 'यत् बुद्धिग्राह्यम् अतीन्द्रियम् अत्यन्तं सुखं तत् यत्र' 'वेत्ति' अनुभवति, 'यच्च च' 'अयं [साधकः] स्थितः' [सन्] 'तत्त्वतः' आत्मस्वरूपात् 'न एव' 'चलति' विच्युतः भवति, 'यं च लब्ध्वा' अपरं लाभं ततः अधिकं न मन्यते, यस्मिन् स्थितः' [सन्] 'गुरुणा' महता, "गुरुवत्-पुत्रवियोगादिरूपेण" (उपाध्याय.) 'दुःखेन अपि' 'न विचाल्यते' न अभिभूयते, 'तम्' 'दुःखसंयोगवियोगं' दुःख-स्पर्श-शून्यम् [अवस्थाविशेषं] 'योगसंज्ञकं' योगशब्दवाच्यं 'विद्यात्' जानीयात् । 'स.' [योग.] 'निश्चयेन' दृढतया, 'अनिर्विषयेचेतसा' निर्वर्तदहितेन, शैथिल्यशून्येन चेतसा चित्तेन 'योक्तव्यः' अभ्यसनीयः ।

20-23. [That condition] in which the mind, fully drawn away from external objects by the practice of *yoga*, is at rest, in which, seeing the self by the self,

one is satisfied with the self, in which one feels that intense joy, transcending sense, which reason [alone] can experience, in which, being established, he [the aspirant] does not move away from his real nature, gaining which one does not think any other gain to be greater than it, in which, being established therein, one is not overwhelmed even by a great calamity,—one should know that condition, free from the touch of pain, to be what is called *yoga*. It is to be practised with firmness and with a heart free from indifference.

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

२४, २५ । ‘सङ्कल्पप्रभवान्’ विषयाभिनिवेश-जातान्—“सङ्कल्पो दुष्टेऽपि विषयेषु शोभनत्वादिदर्शनेन शोभनाध्यासः” इति मधुसूदनः,—‘सर्वान् कामान्’ ‘अशेषतः’ निःशेषेण ‘त्यक्त्वा, मनसा एव’ ‘इन्द्रियग्रामम्’ इन्द्रियसमूहं ‘समन्ततः’ सर्वव्याप्त्या विषयात् ‘विनियम्य’ सम्यक् निगृह्य, ‘धृतिगृहीतया’ धैर्ययुक्तया ‘बुद्ध्या’ ‘शनैः शनैः’ अभ्यासक्रमेण ‘उपरमेत्’ स्थिरः विषयनिवृत्तः भवेत् । ‘मनः’ ‘आत्मसंस्थं’ आत्मनि स्थितं ‘कृत्वा’ [आत्मनः अन्यत्] ‘न किञ्चित् अपि चिन्तयेत्’ ।

24, 25. Giving up without exception all desires arising from attention to external objects, and fully drawing away, with the mind, the senses from all sides, one should slowly become quiescent with patient deter-

nination. Fixing the mind in the self, one should not think of anything [else].

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

२६ । 'चञ्चलम् अस्थिरं मनः' 'यत, यतः' यं यं विषयं प्रति 'निश्चरति' गच्छति, 'तत ततः' तस्मात् तस्मात् विषयात् 'एतत्' 'नियम्य' निरुद्ध, प्रत्याहृत्य, आत्मनि एव 'वशं नयेत्' स्थिरं कुर्यात् ।

26. Towards whatever objects the restless and insteady mind goes, drawing it from all of them one should fix it in the self.

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

२७ । 'उत्तमं सुखम्' 'एनम्' एत 'प्रशान्तमनसं' हि 'शान्तरजसं' विक्षेपा-
क-रजोगुणशून्यम् 'अकल्मषं' पापवर्जितम् 'ब्रह्मभूतम्' ब्रह्मभावप्राप्तं 'योगिनं'
स्वयमेव] 'उपैति' आगच्छति ।

27. The highest bliss comes [of itself] to this *yogi* whose mind is at profound rest, in whom *rajas* Nature's distracting quality) is destroyed, who is inless and has become possessed of the divine nature.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

२८ । 'एवम्' 'आत्मानं' मनः, 'सदा' 'युञ्जन्' समाहितं कुर्वन् 'विगत-

कल्पयः' विनष्टपापः 'योगो' 'सुखेन' अनायासेन 'ब्रह्मसंस्पर्शं' ब्रह्मानुभवकूपम् 'अत्यन्तं' निरतिशयं 'सुखम्' 'अमृते' प्राप्नोति ।

28. Thus always fixing his mind [in God], the *yogin*, freed from sin, easily attains the supreme bliss of touching (*i. e.* directly realising) Brahman.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

२९ । इदानीं योगसाधनस्य स्थायिफलं दर्शयति पञ्चभिः श्लोकैः । 'योग-युक्तात्मा' योगेन समाहितचित्तः 'सर्वत्र समदर्शनः' [साधकः] 'आत्मानम्' 'सर्वभूतस्थम्' सर्वभूतेषु अवस्थितम् 'सर्वभूतानि च आत्मनि' [अवस्थितानि] 'ईक्षते' पश्यति ।

29. [The permanent effect of practising *yoga* is described in this and the four following verses. The aspirant] whose mind has been united [to God] and who sees unity everywhere, beholds the self as existing in all things and all things as existing in the self,

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

३० । 'यः मां सर्वत्र पश्यति, मयि च सर्वं पश्यति तस्य अहं न' 'प्रणश्यामि' अदृश्यः भवामि, 'सः च मे न' 'प्रणश्यति' अदृश्यः भवति, "ऊपादृष्टा तं विधीक्यानुगृह्णामि" इति श्रीधरः ।

30. He who sees me in all things and all things

in me,—I am never invisible to him, and he is never invisible to me (*i. e.* ever a recipient of my grace.)

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

३१ । 'यः' 'एकत्वमास्थित' अभेदम् आश्रितः 'सर्वभूतस्थितं' मां भजति, स योगी 'सर्वथा वर्त्तमानः अपि' सर्ववस्थायां स्थितः अपि, "भगवदाज्ञावशाद् यां काचिदवस्थां स्वीकृत्य विद्यमानोऽपि" इति उपाध्यायः, 'मयि वर्तते' ।

31. The *yogin* who worships me as existing in all things, with a consciousness of unity, abideth in me, in whatever condition he may be.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

३२ । 'चे' 'अर्जुन, यः' 'सर्वत्र' सर्वप्राणिषु 'सुखं वा दुःखम्' 'आत्मौपम्येन' स्वसादृश्येन 'समं पश्यति,'—“यथा मम सुखं प्रियं दुःखञ्चाप्रियं तथाऽन्येषामप्येति सर्वत्र समं पश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वाञ्छति, न तु कस्यापि दुःखम्” इति औपरः—‘स. योगी’ ‘परम.’ सर्वयोगिनां मध्ये श्रेष्ठः ‘मतः’ अभिमतः ।

32. O Arjuna, he who looks impartially upon the joys and sorrows of all beings as if they were his own, is regarded as the best of all *yogins*.

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

३३ । [अर्जुनः उवाच,—] हे 'मधुसूदन,' 'साम्येन' समत्वसौधनेन 'य-
अयं योगः त्वया प्रोक्तः' [मनसः] 'वञ्चलत्वात् अहम् एतत्स्य' 'स्थिरा' दीर्घ-
कालां 'स्थिति' न पश्यामि ।

33. [Arjuna said,—] O Madhusúdana, the *yoga*
by means of equanimity, which you teach,—I do not see
that it can last long, owing to the restlessness [of the
mind].

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

३४ । हे 'कृष्ण, मनः हि चञ्चलं', 'प्रमाथि' देहेन्द्रिय क्षीभकरं 'बलवत्'
'दृढं' दुर्निरीधं । 'अहं' तस्य निरोधं वायोः [निरोधम्] इव सुदुष्करं मन्ये ।

34. O Krishna, the mind is restless, causing trouble
[to the body and senses], strong and hard to curb.
I regard its restraint to be as difficult as that of the
wind.

श्रीभगवान् उवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

३५ । [भगवान् उवाच,—] हे 'महाबाहो, मनः दुर्निग्रहं' 'चलं' चञ्चलम्
[एतत्] 'असंशयम् [एव]' । 'तु' किन्तु, हे 'कौन्तेय', 'अभ्यासेन' समान-
प्रत्ययस्य आहुतया, 'वैराग्येण' विषयवैतृष्याग्नेन 'च' [तत् मनः] 'गृह्यते'
नियहीतुं शक्यते ।

35. [The Lord said,—] O mighty-armed hero, the mind is undoubtedly restless and hard to curb. But, O son of Kuntí, it can be restrained by constant repetition [of the same thought] and by indifference [to external objects]

असंयतात्मना योगो दुर्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तमुपायतः ॥३६॥

३६ । 'असंयतात्मना' अवशीकृतचित्तेन जनेन 'योगः' 'दुष्प्राप' दुर्लभः, 'इति मे 'मतिः' अभिमत । 'तु' 'वश्यात्मना' संयतचित्तेन 'उपायत' यथोक्तेन उपायेन 'यतता' प्रयत्नं कुर्वता साधकेन [योगः] 'अवाप्त' प्राप्त 'शक्यः' ।

36. My opinion is that it is difficult for a man of uncontrolled mind to attain *yoga*, but it is attainable by a self-controlled person endeavouring [to attain it] through the [aforesaid] means.

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

३७ । [अर्जुनः उवाच,—] 'कृष्ण,' 'श्रद्धयोपेतः' श्रद्धया युक्तः [परन्तु] 'अयतिः' अप्रयत्नवान् [कश्चित् जनः प्रथमं योगे प्रवृत्तः सन्, तत्परं यत्नैश्चित्तेन] 'योगात् चलितमानसः' [सञ्जातः] 'योगसंसिद्धिम् अप्राप्य कां गतिं गच्छति' ?

37. [Arjuna said,—] O Krishna, [if] a man, endowed with faith [but] not with earnest endeavour [at first engages in, but afterwards lets] his mind swerve from, *yoga*, what condition does he,—not having attained success in *yoga*,—come to ?

कच्चिन्मोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

३८। श्री 'महाबाहो,' [स.] 'अप्रतिष्ठः' असिद्धः जनः 'ब्रह्मणः पथि' ब्रह्मप्राप्तिपथं 'विमूढः' ह्यज्ञानः [तथा] 'उभयविभ्रष्टः' कर्ममार्गात् योग-मार्गात् च विच्युतः [सन्] 'कचित्' किं 'न नश्यति' 'छिन्नाभ्रम् इव' यथा पूर्ववत् मेवात् विच्छिद्यः मेघान्तरम् आगतः मेघः मध्ये विच्छेद्यते तद्वत् ?

38. O mighty-armed hero, does not this unsuccessful man, perplexed as to the way to Brahman, and deviating from both [the *karma* and the *yoga* paths] perish like a cloud separated [from the mass of which it formed a part] ?

एतं मे संशयं कृणु क्लृप्तमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य क्लृप्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

३९। श्री 'कृणु, एतत् मे संशयम्' [त्वम्] 'अशेषतः' निःशेषेण 'क्लृप्तम्' अक्षेपि' लब्ध्वा एव संशयः निरसनीयः इत्यर्थः। 'हि' यतः 'अस्य संशयस्य' त्वत् अन्यः क्लृप्ता न 'उपपद्यते' सम्भवति ।

39. O Krishna, you should completely remove this doubt of mine, as no one else than you can remove it.

श्रीभगवान् उवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

४० । [भगवान् उवाच,—] 'पार्थ, न एष दृष्ट [लोके] न' 'अमुष्' परलौके तस्य विनाश विद्यते । 'हि' यतः, 'हे' 'तात' प्रिय, 'न' कश्चित् [अपि] 'कल्याणकृत्' शुभकारी जनः 'दुर्गतिं गच्छति' ।

40. O son of Prithā, there is no ruin for him either here or hereafter ; for, O dear, no one who does good deeds comes to grief.

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

४१ । 'योगभ्रष्टः' पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य [तत्र] 'शाश्वतीः समाः' बह्वन् संवत्सरान् 'उषित्वा' वाससुखम् अनुभूय [तत्परं] 'शुचीनां' शुद्धानां 'श्रीमतां' धनिनां 'गेहे' गृहे 'अभिजायते' जन्म लभते ।

41. Going to the regions of the righteous and living there for many years, the man who has fallen from *yoga* is born [again] in a house of pure-hearted rich men.

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतच्च दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

४२ । 'अथवा' [सः] 'धीमतां' ज्ञानिनां 'योगिनाम् एव कुले' 'भवति' जायते । '[इह] लोके यत् ईदृशं जन्म, एतत् हि [पूर्वम् अपेक्ष्य] 'दुर्लभतरम्' ।

42 Or he is re-born in a house of wise *yogins*. Such birth in the world is surely more difficult to obtain [than the former].

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥

४३ । 'हे 'कुरुनन्दन,' 'तत्र' परजन्मनि [सः] 'पौर्वदैहिक' पूर्वदैहभवं 'बुद्धिसंयोगं' बुद्ध्या योगयत्ना योगफलान् च संयोगं संस्पर्शं लभते, 'ततः' पूर्वजन्मकृतात् साधनात् 'च' 'भूय' अधिकतरं 'संसिद्धौ' सिद्धिनिमित्तं 'यतते' यत्नं करोति ।

43. There, O descendant of Kuru, he gains connection with the *yogic* tendency and experience he had in his former life, and strives after success more earnestly than he did in that life.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तने ॥४४॥

४४ । 'अवशः अपि' कुतश्चित् अन्तरायात् अनिच्छन् अपि 'सः तेन

पूर्वाभ्यासेन एव 'जियते' योगमार्गं आकृष्यते । योगस्य जिज्ञासुः अपि [सः] 'शब्दब्रह्म' वेदं, वेदोक्तकर्माफलम् 'अतिवर्त्तते' अतिक्रामति, ततोऽधिकं फलं प्राप्नोति ।

44. Even though not inclined to exert himself [owing to certain obstacles], he is drawn by that former habit [towards *yoga*]. Even when he has become an inquirer after *yoga*, he goes beyond the Vedas (*i. e.* the fruits of performing Vedic rites).

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगो संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

४५ । 'तु' पक्षान्तरे 'प्रयत्नात्' सम्यक् यत्नेन सह यतमानः साधनशील-
'योगी' 'संशुद्धकिल्बिष' विगतपापः [तथा] 'अनेकजन्म-संसिद्ध' अनेकेषु
जन्मसु सच्चित्तेन योगफलेन सिद्धिं प्राप्त [सन्] 'ततः परां गतिं याति' ।

45. On the other hand, the *yogin* who strives with great care, is purged of his sins, and gaining success [through *yogic* experience gained] in many lives, at last attains the supreme goal.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥४६॥

४६ । 'योगी तपस्विभ्यः' 'अधिकः', श्रेष्ठः, 'ज्ञानिभ्यः' अपि अधिकः,
'कर्मिभ्यः' च अधिकः 'मतः' समाभिमतः, तस्मात् [हि] 'अर्जुन,
योगी भव ।

46. According to me a *yogin* is superior to those who practise austerities, superior to the learned, and superior to those who perform [prescribed] actions. Therefore be a *yogin*, O Arjuna.

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

४७। 'सर्वेषां योगिनाम् अपि' [मध्ये] 'य. अज्ञावान् [सन्] 'मद्गतेन' मयि समाहितेन 'अन्तरात्मना' अन्तःकरणेन 'मां भजते, सः युक्ततमो मे मतः' ।

47. And among all the *yogins*, he who worships me reverently and with his heart devoted to me, is in my opinion the best *yogin*.

ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः

—:—:—

श्रीभगवान् उवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

१ । [श्रीभगवान् उवाच,—] ‘हे पार्थ, मयि आसक्तमनाः’ [तथा] ‘मदाश्रय’ मदेकशरणः [सन्] ‘योगं’ ‘युञ्जन्’ अभ्यस्यन् ‘यथा माम्’ असंशयं समग्रं [च] ज्ञास्यसि, तत् शृणु ।

1. [The Lord said,—] O son of Prithá, hear how you will know me fully and without doubt after practising *yoga* with your heart devoted to me and with the consciousness that I am the only refuge.

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

२ । [अहं] ‘ते’ सुभ्यः ‘सविज्ञानम्’ असुभयसहितम् [शास्त्रीयं] ‘इदं’ ज्ञानम् ‘अशेषेण’ साकल्येन ‘वक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा’ ‘इह’ अत्र विषये ‘भूयः’ अधिकम् ‘अन्यत् ज्ञातव्यं’ ‘न अवशिष्यते’ अवशिष्टं न तिष्ठति ।

2. I will impart to you in full this [scriptural]

knowledge, accompanied with direct consciousness, after knowing which there remains nothing more to be known on the subject.

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन् मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

३। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्' 'सिद्धये' योगसिद्धिर्लाभाय 'यतति' यत्नं करोति। 'यततां' यत्नं कुर्वतां 'सिद्धानां अपि कश्चित् मां' 'तत्त्वतः' यथावत् 'वेत्ति' जानाति ।

3. Scarcely one among thousands of men strives after success [in *yoga* *], Even among those who strive with success scarcely one knows me as I really am.

भूमिरायोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतोयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

४। प्रतिज्ञातम् ईश्वरतत्त्वः । 'क्षेपत' कथयति भूमिरिति दाभ्याम् । 'भूमिः' आपः अनलः वायुः खं सबः बुद्धिः अहङ्कारः एव च इति इयं मे अष्टधा 'भिन्ना' विभक्ता 'प्रकृतिः' । 'प्रकृतिः' इति शुद्ध सांख्यम्, 'मे प्रकृतिः' इति सांख्येन सह वेदान्तस्य समन्वयः ।

4. [The promised knowledge is given briefly in

* Which is of various kinds, including such as have little to do with right knowledge.

this and the following verse,—] Earth, water, fire, air, ether, the sensorium, the understanding and egoity, —this is my nature diversified into eight forms.

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

५ । 'महाबाहो, इय [प्रकृति.] अपरा एव' [पराप्रकृतेरधीनत्वात्], 'त' पक्षान्तरे 'इत' अस्या 'परा मे अन्यां' 'जीवभूतां' जीवस्वरूपां 'प्रकृतिं' 'विद्धि' जानीहि, 'यया [चेतनया प्रकृत्या] इदं [विषयरूपं] जगत् धार्यते' ।

5. This is [my] lower [nature], know, on the other side, my higher nature, different from this, of the form of the individual self, by which this [objective] world is supported.

एतदयोनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

६ । 'सर्वाणि भूतानि' 'एतदयोनीनि' एताभ्यां कारणाभ्यां जातानि इति 'उपधारय' बुध्यस्व । 'अहम्' [एव] 'कृत्स्नस्य' सर्वस्य 'जगतः' 'प्रभवः' जगत्, 'तथा' 'प्रलयः' संहर्ता ।

6 Know that all things proceed from this twofold cause. I [in my twofold nature] am the Creator and Destroyer of the whole world.

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

७। 'धनञ्जय', 'मत्तः' मत्सकाशात् परतरं न किञ्चित् अस्ति । 'सर्वम् इदं मयि' 'प्रोतं' ग्रथितं, 'सूत्रे मणिगणाः इव' यथा सूत्रे मणिसमूहाः ग्रथिताः तिष्ठन्ति ।

7. O Dhananjaya, there is nothing higher than I.
I. All this is strung in me as gems in a thread.

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

८। ईश्वरस्य सर्वसारत्वं प्रपञ्चयति त्रिभिः स्लोकैः । 'हे 'कौन्तेय,' 'अहम् अप्सु' 'रसः' तरलत्वम्, 'शशिसूर्ययोः प्रभा', 'सर्ववेदेषु' 'प्रणवः' ओंकारः, 'खे' आकाशे 'शब्दः,' [तथा] 'नृषु' पुरुषेषु पौरुषम् 'अस्मि' ।

8. O Son of Kuntī, I exist as fluidity in water, light in sun and moon, the syllable 'Om' in the all Vedas, sound in ether and manhood in men.

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजसास्मि विभावसी ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपसास्मि तपस्विषु ॥९॥

९। 'पृथिव्यां च [अहं] पुण्यः गन्धः', 'विभावसी' अपी [च] 'तेजः' अस्मि । [अहं] 'सर्वभूतेषु जीवनं तपस्विषु च तपः अस्मि' ।

9. And I exist in earth as pure smell, and in fire

as heat. I exist as life in all creatures and as austerity in practisers of austerities.

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

१० । 'पार्थ, मां सर्वभूतानां' 'सनातन' नित्यं 'वीजं विद्धि' । 'अहं बुद्धिमतां बुद्धिः [तथा] तेजस्विनां तेज अस्मि' ।

10. O son of Prithá, know me as the everlasting seed of all things. I am the intelligence of the intelligent and the power of the powerful.

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

११ । 'भरतर्षभ' भरतवंशीयानां श्रेष्ठ, 'अहं बलवतां च कामराग-विवर्जितं बलं [तथा] भूतेषु धर्माविरुद्धः कामः अस्मि' ।

11. O chief of the descendants of Bharata, I am the strength, free from desire and attachment, of the strong, and desire, [unopposed to virtue, in [all] creatures.

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

१२ । 'ये च एव' 'सात्त्विकाः' सत्त्वगुणजाताः 'भावाः' पदार्थाः, 'ये'

‘राजसाः’ रजोगुणजाताः ‘तामसाः’ तमोगुणजाताः ‘स’ ‘भावाः’ पदार्थाः
 ‘ताम् सत्तः [जातान्] एव इति विश्वि’ ; ‘तु’ किन्तु ‘तेषु षड् न’ [वर्त्ते]
 नाहं तदधीनः इत्यर्थं, ‘ते [एव मदधीनाः सन्त] मयि [वर्त्तन्ते] । गुणत्रय-
 विभागः चतुर्होत्राध्याये द्रष्टव्यः ।

12 Know that those things that proceed from [the qualities of] *sattva*, (luminosity), *rajas* (passion) and *tamas* (*inertia*), really proceed from me , but I am not in them (i. e. not subject to them), they are in me (i. e. dependent on me). [The three primal qualities are treated of in chapter XIV].

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

१३। ‘एभिः’ ‘त्रिभि’ त्रिविधैः ‘गुणमयैः’ सत्त्वादिगुणविकारैः ‘भावैः’
 पदार्थैः ‘मोहितम् इदं सर्वं’ जगत् ‘एभ्यः पर’ एभिः अस्पृष्टम् । अतः एव ।
 ‘अव्ययम्’ निर्विकारं ‘मां न अभिजानाति’ ।

13. Deluded by these three [kinds of] things consisting of the qualities [of nature], this whole world knows me not as transcending them [and so] immutable.

देवी श्लेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

१४। ‘मम एवा देवी गुणमयी माया’ ‘दुरत्यया’ दुःखिनः अत्यन्तं अति-

क्रमेण यस्या सा, दुस्तरा । 'वे माम् एव' 'प्रपद्यन्ते' शरण्यत्वेन आवाप्तिः, 'भजन्ति, 'ते एतां मायां' 'तरन्ति' अतिक्रामन्ति ।

14 This divine *māyā* (illusive power) {of mine, consisting of the qualities [of nature], is difficult to get rid of. Those who take refuge in me are freed from it.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

१५ । 'मायया अपहृतज्ञाना, मूढा' [तथा] 'आसुरं भावम् आश्रिता' असुरसदृशस्वभावं प्राप्ता 'नराधमाः' 'दुष्कृतिन' पापकारिणः 'मां न प्रपद्यन्ते' । आसुरः भावः षोडशाध्याये वर्णितः ।

15 Fools, who have been robbed of their wisdom by *Māyā*, and sinners, the worst of men, who have assumed the demoniac character, do not take refuge in me.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

१६ । 'वे 'अर्जुन', 'वे 'भरतर्षभ', 'चतुर्विधाः' 'सुकृतिनः' पुण्यकर्मिणः 'जनाः मां भजन्ते' । के ते इति वदति,—(१) 'आर्तः' रोगादिना पीडितः, (२) 'जिज्ञासुः' ज्ञानेच्छुः, (३) 'अर्थार्थी' धनकामः (४) 'ज्ञानी' तत्त्ववित् 'च' ।

16. O Arjuna, O chief of the descendants of

Bharata, four kinds of virtuous people worship me, the sufferer, the seeker of knowledge, the seeker of wealth and the wiseman (i. e. he who knows the Absolute).

० तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

१७। 'तेषां' [मध्ये] 'नित्ययुक्तः' सदा मग्नियुक्तः 'एकभक्तिः' एकस्मिन् मयि एव भक्तिः यस्य सः 'विशिष्यते' श्रेष्ठः भवति । 'अहं ज्ञानिनः' 'अत्यर्थम' अत्यन्तम् 'प्रियः हि, सः च मम प्रियः' ।

17. Of them, the wiseman, who is ever in the state of *yoga* and devoted to the One only, is the best. Verily I am exceedingly dear to the wiseman and he too is dear to me.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

१८। 'एते सर्व एव' 'उदाराः' महात्माः, 'ज्ञानी तु' 'आत्मा एव' परमात्मना सह एकः 'इति' [मे] 'मतम्' निश्चयः । 'हि' यतः 'सः' 'युक्तात्मा' समाहितचित्तः [सन्] 'अनुत्तमां' न विद्यते उत्तमा यस्याः ताम्, सर्वोत्तमां 'गतिं' माम् 'आस्थितः' आश्रितवान् ।

18. All these indeed are great, but I regard the wiseman as really [one with] the self ; for, with his mind under his control, he has taken to me as the highest goal.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

१९ । 'बहूनां जन्मनामन्ते' बहुजन्माज्जित-पूज्यफलिन 'वासुदेवः' जगति वसति इति, किंवा जगत् अस्मिन् वसति इति, सर्वगतं ब्रह्म [एव] 'सर्व' चराचरम् 'इति' [दृष्ट्या] 'ज्ञानवान् मां' 'प्रपद्यते' शरणं गच्छति ; [यः एवं सर्वज्ञानं मां प्रतिपद्यते] 'सः' महात्मा सुदुर्लभः ।

19. At the end of many births (*i. e.* through merit acquired in many lives) the wiseman, [having realised the truth] that Vāsudeva (the all-pervading One) is all-in-all, takes refuge in me. Such a high-souled man is very hard to find.

कामैस्तेस्तेऽहं तन्नानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

२० । 'तेः तं' पुत्र-पशु-भोगादि-विषयः 'कामैः' हृतज्ञानाः [जनाः] 'तं तं' तत्-तत्-देवताराधनाविषयं 'नियमम्' 'आस्थाय' स्वीकृत्य 'स्वया प्रकृत्या' 'नियताः' बाधिताः [सन्तः] 'अन्यदेवताः' सद्गतिरिक्ताः देवताः 'प्रपद्यन्ते' भजन्ते ।

20. People robbed of their wisdom by those desires (*i. e.* desires for sons, beasts, pleasures &c.) and adopting those rules (*i. e.* rules regulating the worship of minor deities), worship other deities, led by their respective natures.

यो यो यां यां तनूं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामिव विदधाम्यहम् ॥२१॥

२१ । 'यः यः भक्तः' 'यां यां' 'तनूं' विग्रहवतीं देवतां 'श्रद्धया' अर्चितुम् इच्छति, तस्य तस्य [भक्तस्य] 'ताम्' तद्देवताविषयाम् 'अचलां' भक्तिम् 'अहम् एव' 'विदधामि' अर्पयामि ।

21. When any devotee wishes to worship any embodied deity with reverence, it is I who give his unshaken reverence for that deity.

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

२२ । 'सः' तथा श्रद्धया युक्तः तस्याः 'राधनम्' पूजनम् 'ईहते' करोति, 'ततः' तस्मात् राधनात् तस्माः देवतायाः वा 'मया एव विहितान् कामान् च लभते' ।

22. Endowed with that reverence, he performs the worship of that deity and receives therefrom the desired object as ordained by me.

अन्तवत् फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

२३ । 'तेषाम्' 'अल्पमेधसाम्' अल्पप्रज्ञानां 'तत् फलम्' 'अन्तवत्' विनाशितुं भवति । 'देवयजः' देवोपासकाः 'देवान्' 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति, 'मद्भक्ताः' माम् अपि यान्ति ।

23. The fruit gained by those men of small intelli-

gence is perishable The worshippers of the gods obtain [union with] the gods, while my worshippers attain [union with] me

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्ती ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

२४ । 'अबुद्धयः' अविवेकिनः 'मम' 'अव्यय' निर्विकारम् 'परम्' 'अनुत्तमं' सर्वोत्तमं 'भावं' स्वरूपम् 'अजानन्ति' 'अव्यक्तम्' अप्रकाशं, प्रपञ्चातीतं 'मां' 'व्यक्तिमापन्नं' प्रकाशं गतं, मनुष्यादिससीमभावं प्राप्तं मन्यन्ते ।

24. People without understanding, not knowing my higher, immutable and transcendent nature, think of me, who am unmanifest, as possessed of a manifest [i.e. perceptible and limited] nature,

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

२५ । 'योगमायासमावृतः' "योगी गुणानां युक्तिघटनं सेव माया योगमाया" इति शङ्करः, "योगः सृज्यप्रतीनां सम्मेलनं स एव माया प्रकट-भावापन्ना प्रकृतिः" इति उपाध्यायः,—'तथा समावृतः' [सन्] 'अहं सर्वस्य [सकाशे] 'प्रकाशः न' [भवामि] । 'अहं' मूढः लोकः माम् अजम् अव्ययम् [इति] न जानाति ।

25. Being veiled by my creative and illusive power, I am not manifest to all. This deluded world knows me not as unborn and immutable.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

१६। 'अर्जुन, अहं' इत्यतीतानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि 'वेद' जानामि, 'मां तु कःचन न जानाति' ।

26. O Arjuna, I know all things, past, present, and future ; but no one knows me.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥२७॥

२७। 'इच्छाद्वेषसमुत्थेन' इच्छाद्वेषजातेन 'द्वन्द्वमोहेन' श्रौतीष्यादि-परस्परविरुद्ध-युगल-निमित्तेन विवेकभ्रमेन 'सर्वभूतानि' 'सम्मोहं' मूढतां 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति ।

27. O descendant of Bharata, O tormentor of foes, at the time of their birth all creatures are affected by the delusion caused by the pair of opposites (heat and cold, pleasure and pain &c.) and arising from desire and aversion.

येषां त्वन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

२८। 'येषां पुण्यकर्मणां जनानां तु पापम्' 'अन्तर्गतं' गतं, 'द्वन्द्वमोह-निर्मुक्ताः' ते दृढव्रताः [सन्तः] मां भजन्ते' ।

28. But those righteous men whose sins have come to an end, are freed from the delusion caused by the pair of opposites and they worship me with firm determination.

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२८॥

२८ । 'ये माम् आश्रित्य' 'जरामरणमोक्षाय' जरामरणयोः मुक्तिर्वाभयं 'यतन्ति' यत्नं कुर्वन्ति 'ते तत् ब्रह्म,' 'कृत्स्नम्' सर्वम् 'अध्यात्मम्' आत्मविषयं तत्त्वम्, 'अखिलं' समस्तं 'कर्म च' 'विदुः' जानन्ति ।

29 Those who, depending on me, endeavour after liberation from old age and death, come [gradually] to know Brahman, all things pertaining to the self, and all actions.

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

३० । 'ये' 'युक्तचेतसः' समाहितचित्ताः [जनाः] 'साधिभूताधिदैवम्' अधिभूतेन अधिदैवेन च सह, 'साधियज्ञं च' अधियज्ञेन च सह 'मां विदुः' 'ते' 'प्रयाणकाले' मरणसमये 'अपि मां' 'विदुः' न विस्मरन्ति इत्यर्थः । अधिभूतादिशब्दा उत्तराध्यायारम्भे व्याख्याताः ।

30. Those men of controlled minds who know me with *adhibhūta*, *adhidaiva*, and *adhiyajna* (terms explained in the beginning of the next chapter), realise me even at the time of death.

अक्षरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः

—:—:—

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदेवं किमुच्यते ॥१॥

१ । [अर्जुनः उवाच, —] च 'पुरुषोत्तम, तत् ब्रह्म किम् ? अध्यात्मम् किम् ? कर्म किम् ? अधिभूतं च किं प्रोक्तम् ? अधिदेवं च किम् उच्यते ?

1. [Arjuna said,—] O best of persons, what is that Brahman ? What is *adhyātma* ? What is action ? What is that which is called *adhibhūtam* ? And what is that which you call *adhidēvam* ?

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

२ । [अर्जुनप्रश्नशेषः,—] च 'मधुसूदन, अत्र देहे कः अधियज्ञः ? कथं [सः] अस्मिन् [स्थितः यज्ञम् अधितिष्ठति] ? प्रयाणकाले च नियतात्मभिः कथं [त्वं] ज्ञेयः असि' ?

2. [Arjuna's questions continue,—] O Madhusūdana, who is the *adhijajna* in this body ? How, [placed

here, does he direct the sacrifice] ? And how are you to be known by men of steadied mind at the time of death ?

श्रीभगवान् उवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंश्रितः ॥३॥

३ । [भगवान् उवाच,—] 'परमं श्रेष्ठं, सर्वसौमातीतम् 'अक्षरम्' न क्षरति, येति, इति, अव्ययम् [एव] ब्रह्म , 'स्वभावः' स्वस्य ब्रह्मणः जीवरूपेण भवनं, जीवः आत्मानं देहम् अधिष्ठत्य वर्त्तमानः इति 'अध्यात्मम् उच्यते' । 'भूतभावोद्भवकरो' भूतवस्तुनः सृष्टवस्तुनः उत्पत्तिकरः, 'विसर्गः' त्यागः, ब्रह्मपक्षे आत्मत्यागः, जीवपक्षे आत्मत्यागः द्रव्यत्यागः वा 'कर्मसंश्रितः' कर्मशब्दवाच्यः । व्याख्याकारैः तु वस्तुत्यागः इत्येव व्याख्यातः ।

3. [The Lord said,—] The transcendent immutable One is Brahman , his becoming [the individual self] is said to be *adhyātma* (the embodied self). The offering [of self or things] which causes the origination of created things is called *karma* (action).*

* All the commentators I have consulted seem to miss the real significance of the author's explanation of *karma* here. They all take it in the secondary sense of *yajna*, whereas primarily it seems to signify that eternal act of self-sacrifice by which the Creator, as stated in the *Purusha Sukta* and other Vedic passages, creates the world. *That* is the type and model of all other sacrifices, sacrifices in the secondary sense.

अधिभूतं शरीरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

४ । 'शरीरः भावः' विनश्यतः देहादिपदार्थः अधिभूतम्, भूतम् प्राणिमात्रम् अधिष्ठान्य भवति इति [उच्यते], 'पुरुषः' प्रथमः शरीरो हिरण्यगर्भः सर्व-देवतानाम् अधिपतिः 'अधिदैवतम्' [उच्यते] । 'देहभृतां वरः,' शरीर-धारिणां मध्ये श्रेष्ठ अर्जुन, 'अहम् एव अत्र [देहे स्थितः] 'अधियज्ञः' देहधारणादि-सर्वयज्ञानाम् अधिपतिः ।

4, Perishable things [are called] *adhibhūtam*, the Person (i. e. the first embodied being, Hiranyagarbha, the chief of all deities) is *adhidaivatam*. O chief of embodied beings (Arjuna), I myself am the *Adhiyajna* (i. e. the director of all sacrifices) [seated] in this [body].

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

५ । 'अन्तकाले च माम् एव' 'स्मरन्' चिन्तयन् 'कलेवरं' 'मुक्त्वा' त्यक्त्वा 'यः' 'प्रयाति' परलोकं गच्छति, 'सः' 'मद्भावं' मद्रूपतां 'याति' प्राप्नोति, 'अत्र न संशयः अस्ति' ।

5. And, at the time of death, he who leaves his body and departs, with his thoughts fixed in me alone, assumes my nature. There is no doubt about it.

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

६। 'कौन्तेय,' 'जन्तु' मरणकाले 'यं यं' 'भावं' पदार्थं 'स्मरन्' [जीवः] 'कलेवरं त्यजति,' [सः] 'सदा' 'तद्भावाभावितः' 'तत्भावनया पूरितचित्तः,' प्रभावितमनाः, [सन्] 'तं तं भावम् एव' तद् तद् वस्तुपदम् एव 'एति' प्राप्नोति ।

6. O son of Kuntī, at the time of death, whatever object one thinks of when leaving his body, [he , with his mind pervaded by the thought of that object, assumes [the form of] that object.

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनु स्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मांसेवैष्यस्यसंशयम् ॥७॥

७। 'तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम्' 'अनुस्मर' चिन्तय 'युध्य च' [तथा मदनुस्मरण-दृष्टान्तरूपेण समाश्रया] युध्यस्व । 'मयि अर्पितमनोबुद्धिः' [सन् त्वम्] 'माम् एव' सद्भावं एव, न भावान्तरम् 'एष्यसि' प्राप्स्यसि ; 'असंशयः' अत्र संशयः नास्ति ।

7. Therefore think of me at all times, and [as an example of your constant thought of me] fight [in obedience to me]. With your thought and understanding fixed in me, you will undoubtedly attain to my nature alone [and not any other].

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

८। 'पार्थ,' 'अभ्यासयोगयुक्तेन' 'अभ्यासः' सजातीयप्रत्ययप्रवाहः,

सः एव योगः उपायः, तेन युक्तेन संयतेन, एकाग्रेश्च ब्रह्मार्थः, 'मान्द्यगामिना' अनन्धविषयगामिना 'चेतसा' वित्तेन 'दिव्यं परमं पुरुषम् अनुविन्दयन्' [साधकः तम् एव] 'माति' प्राप्नोति ।

8. O son of Prithá, contemplating [him] with a mind steadied by *abhyásayoga*, (i. e. repeated thought of the same object) and not thinking of any other object, one reaches the supreme divine Person.

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरण्णीयांसमनुस्मरेद् यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥६॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन

भक्ता युक्ता योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

८, १० । 'कविं' सर्वज्ञं, 'पुराणं' विरन्तनम्, 'अनुशासितारं' नियन्तारम्, 'अण्णोः' सूक्तात् अपि 'अण्णीयांसं' सूक्ततरं, 'सर्वस्य' 'धातारं' पोषकम्, 'अचिन्त्यरूपम्' 'आदित्यवर्णम्' आदित्यवत् स्वरूप-प्रकाशकः वर्णः स्वरूपं यस्य तं, 'तमसः परस्तात्' मीढान्धकारातीतं 'यः' प्रयाणकाले अचलेन मनसा, भक्ता योगबलेन च एव युक्तः [सन्] 'भ्रुवः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य' तत्र प्राणक्रियाश्वाससहकारेण परमपुरुषवित्तापरायणः सन्, इति (उपाध्यायकृत-व्याख्यासारः), 'अहंस्मरेत्', 'सः' तं दिव्यं पुरुषम् 'उपैति' प्राप्नोति । अतो-
नृतरीपनिषत् ३।८ दृष्टव्या ।

9,10. He who, with a steady mind,* [being] endowed with reverence and force of *yoga*, and placing his vital breath fully between his eye-brows (*i. e.* realising the presence of God at that spot in the course of his breathing), contemplates at the time of death the omniscient and eternal One, the All-ruler, subtler than the subtle, the Supporter of all, of the nature of the sun (*i. e.* revealing himself and other things) and beyond the darkness [of ignorance], attains that supreme and divine Person.

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

११। 'यत्' 'ब्रह्मविदः' वेदज्ञाः 'अक्षरं वदन्ति' एतद् वै तदक्षरं गानि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति बृहदारण्यकोपनिषदि (३।८।८), 'यत्' 'वीतरागाः' विगतवृत्त्याः यतयः' साधकाः 'विशन्ति' प्रविशन्ति, 'यत्' [प्राप्तुम्] 'इच्छन्तः' [ब्रह्मचारिणः] ब्रह्मचर्यं चरन्ति, 'तत्' 'पदं' पश्यते गम्यते इति, प्राप्यं प्राप्तु-पायं 'ते' तुभ्यं 'संग्रहेण' संक्षेपेण 'प्रवक्ष्ये' कथयिष्यामि। कठोपनिषत् १।२।१५ द्रष्टव्या ।

11. That which the knowers of the Vedas call 'the Immutable', which aspirants free from desire enter into, desiring [to attain] which [initiates] practise *brahma-charya* (*i. e.* continence and other austerities) that Goal (*i. e.* the way to that) I will tell you in brief.

सर्वद्वाराणि संयम्य सुनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्नाध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

ओमित्येकाक्षरं तद्वा व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

१२, १३ । 'सर्वद्वाराणि' सर्वेन्द्रियाणि 'संयम्य' स्वस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य, 'मनः' 'हृदि' हृदिप्रकाशिते आत्मनि 'निरुध्य,' 'आत्मनः' स्वस्य 'प्राणम्' 'मूर्ध्नि,' 'भुवःमध्ये तदपरि च' मधुसूदनः—'आधाय' स्थापयित्वा, 'योगधारणाम्' 'आस्थितः' आश्रितवान् सन्, 'ओम्' इति 'ब्रह्म' ब्रह्मवाचकम् 'एकाक्षरम्' 'व्याहरन्, उच्चारयन्, [तदाद्यं च] 'माम्' 'अनुस्मरन्,' 'य. देहं त्यजन् प्रयाति सः परमां गतिं याति' । कठोपनिषत् १।२।१५, १६ द्रष्टव्या ।

12, 13. He who, closing all the gates [of external knowledge], confining the mind to the heart (i. e. to the self manifest in the heart), placing his vital breath in the head, attaining the *yogin* concentration repeating the single syllable 'Om', which represents the Absolute, and contemplating me [along with the repetition], leaves his body and goes to the other world, reaches the supreme goal.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

१४ । 'ये' 'पार्थ, यः अनन्यचेताः [सन्] नित्यशः मां स्मरति, अहं तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः सुलभः [अस्मि] ।

14. O son of Prithā, I am easily attainable by the ever-steadied *yogin* who constantly thinks of me with a heart not given to any other object.

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशान्तम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

१५। 'माम् उपेत्य [अतः च] परमां संसिद्धिम् गताः महात्मानः दुःखालयम् 'अशान्तम्' अनित्यं 'पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति' ।

15. Having reached me [and thus] acquired the highest perfection, these great souls do not attain re-birth, which is the source of misery and which is not everlasting.

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

१६। 'हे 'अर्जुन,' 'आब्रह्मभुवनात्' अपरब्रह्मलोकम् आरभ्य, सर्वेभ्यः लोकेभ्यः लोकाः, जनाः 'पुनरावर्तिनः' पुनर्जन्मागताः [भवन्ति] । किम्वा "सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तिनस्त्रिधाः" इति शङ्करः । "ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात्" इति श्रीधरः । 'हे 'कौन्तेय, माम् उपेत्य तु पुनर्जन्म न विद्यते' ।

16. O Arjuna, from all worlds beginning from the world of [the lower] Brahman, people return (i. e. come back to embodied life. * Or, as Sankara says, all worlds, with the world of Brahman, are subject to change). But, O son of Kuntī, for those who reach me there is no re-birth.

* We have not yet met with any Upanishadic text in support of this doctrine, even if 'Brahmabhuvana' be made to mean

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

१७। 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' सहस्रयुगपरिमाणं 'ब्रह्मणः' प्रजापतेः यत् अहः [तत् अहः, तथा] 'सहस्रयुगपर्यन्तां' तत्परिमाणां 'रात्रिं' [ये] 'विदुः' जानन्ति, 'ते' [एव] 'अहोरात्रविदः जनाः' ।

17. Those who know [the lower] Brahman's day as consisting of a thousand epochs and his night as of the same length, are really knowers of day and night.

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहारागमे ।

रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

१८। 'अहारागमे' ब्रह्मणः दिवसस्य उपक्रमे 'अव्यक्ताद् ईश्वरशक्ताः 'सर्वाः' 'व्यक्तयः' चराचराणि भूताणि 'प्रभवन्ति' प्रादुर्भवन्ति । 'रात्रागमे' [ताः सर्वाः] 'तत्र' 'अव्यक्तसंज्ञके' अव्यक्तनाम्नां परमेशशक्तौ 'एव प्रलीयन्ते' ।

18. On the dawning of [Brahman's] day all manifestations (*i. e.* created objects) come forth from the unmanifested (*i. e.* the creative power of God). On the approach of [Brahman's] night they are merged in the same [power] called the unmanifested.

'the world of the lower Brahman. The last words of the *Chkândogya*, '*Na cha purnar ávartate*', as also those of the *Brahma Sûtras*, '*Anávrittih sabddât*', are clearly against it. (Cf. Introduction.)

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्रागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यह्वरागमे ॥१८॥

१८ । 'चे' 'पार्थ' [यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत्] 'सः' एव 'भूतग्रामः' प्राणिसमूहः 'अवशः' कर्म्मपरतन्त्रः [सन्] 'अह्वरागमे प्रभवति,' [तथा] 'भूत्वा भूत्वा' पुनः पुनः आविर्भूतः सन् 'रात्रागमे प्रलीयते' ।

19. O son of Prithá, the same assemblage of creatures [that existed in the previous cycle] are born on the coming of [the cosmic] day under the law of *kaṛma* (*i. e.* the effect of their past deeds) and appearing again and again, are merged on the approach of [the cosmic] night.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

२० । 'तु' पक्षान्तरे, 'तस्मात्' पूर्वोक्तात् 'अव्यक्तात् परः' 'अन्यः' तद्वि-
लक्षणः 'यः' 'सनातनः' अनादः 'अव्यक्तः' अतोन्विद्यः 'भावः' सत्पदार्थः
[अस्ति], 'सः' सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु [अपि] न विनश्यति' ।

20. On the other hand, that supersensible and eternal Reality, higher than and distinct from the unmanifested [already mentioned], does not perish even when all creatures are destroyed.

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तच्चाम परमं मम ॥२१॥

२१ । [सः] 'अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः,' [आनिनः] 'तं परमां गतिम्

आहुः' 'एषाऽस्य परमा गतिः' इति ब्रह्मदारम्बकादिश्रुतेः (बृहः ४।२।१२), 'यं प्राप्य' [साधकाः] 'न निवर्त्तन्ते' न पुनः संसारगतिं प्राप्नुवन्ति । 'तत् [एव] मम परमं धाम' "स वेदैस्तत् परमं ब्रह्मधाम" इति मुण्डकश्रुतेः (३।२।१) ।

21. That unmanifested One is called the Immut-
able ; [the wise] call him the supreme Goal, having
reached whom [aspirants] do not return [to worldly
life]. That is my highest abode.

पुरुषः स परः पार्थ भक्ता लभ्यस्त्वनन्यथा ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

२२ । हे 'पार्थ, सः परः पुरुषः, भूतानि यस्य' 'अन्तःस्थानि' अन्तर्वर्त्तीनि.
'येन [च] इदं सर्वम्' 'ततम्' व्याप्तं, 'अनन्यथा' एकान्तया 'भक्ता [एव]
लभ्यः' ।

22. O son of Prithá, that supreme Person, in whom
all things are comprehended, and by whom all this is
pervaded, is to be attained [only] by undivided
devotion.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभः ॥२३॥

२३ । हे 'भरतर्षभ, यत्र काले तु योगिनः' 'प्रयाताः' मृताः, 'अनावृत्तिम्'
अपुनर्जन्म 'यान्ति,' [यत्र काले तु प्रयाताः] 'आवृत्तिं' पुनर्जन्म [यान्ति]
'तं कालं वक्ष्यामि' । "कालशब्देन कालाभिमामिनोभिः प्रातिवाहिकीभिः
देवताभिः प्राणी मार्गी उपलभ्यन्ते" इति श्रीधरः ।

23 O chief of the descendants of Bharata, I will now tell you of the times in which, when dead, *yogins* attain [respectively) to non-return (*i. e.* the cessation of re-birth) and return (*i. e.* re-birth). [According to the commentators the term *kāla*, time, in the text indicates the path to be followed under the lead of the deities presiding over time.]

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षष्मसा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

२४ । 'अग्निः, ज्योतिः, अहः, 'शुक्लः शुक्लपक्षः, 'षष्मसाः उत्तरायणम्' उत्तरायणरूपाः षष्मसाः,—[एतैः उपलक्षितैः यः मार्गः] 'तत्र प्रयाताः ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छन्ति' । अग्निरादयः सर्वे एव तत्तदभिमानिन्यो देवताः, इति शुद्धरादिभिर्याख्याताः । कान्वीग्योपनिषदः पञ्चमाध्याये दशमः खण्डः दृश्यः ।

24. Fire, light, day time, the bright fortnight, and the six months called the northern path [of the sun].—knowers of Brahman dying at this time [*i. e.* according to the commentators, following the path indicated by these objects, all of which symbolise their presiding deities] reach Brahman.

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षष्मसा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

२५ । 'धूमः रात्रिः, तथा' 'कृष्णः' कृष्णपक्षः, 'षष्मसाः दक्षिणायनम्,'

दक्षिणायनरूपाः षष्ठासाः,—[एते उपलक्षितः यः मार्गः] 'तच्च' [प्रयातः] 'योगी' कर्मयोगी 'चान्द्रमसं जगतिः' तदुपलक्षितं स्वर्गलोकां 'प्राप्य' 'निवर्तते' पुनर्जन्म प्राप्नोति ।

25. Smoke, night, the dark fortnight, and the six months called the southern path [of the sun],—the *yogin* (*i. e.* the *karma-yogin*, follower of the Vedic ceremonial religion), [dying] at this time, (*i. e.* following the path led by the deities symbolised by these objects) reaches the lunar light *i. e.* the heaven symbolised by it [and then] returns [to the world] .

शुक्लकृष्णे गतो ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

२६ । 'शुक्लकृष्णे' शुक्ला च कृष्णा च, ज्ञानमयत्वात् शुक्ला तदभावात् कृष्णा, 'एते हि गतो' एतौ मार्गौ 'जगतः शाश्वते' [गतो] 'मते' अभिप्रेते । [तयोः] 'एकया' शुक्लया [साधकः] 'अनावृत्तिं याति', 'अन्यया' कृष्णया 'पुनः आवर्तते' ।

26. These two ways, the bright and the dark, are regarded as the everlasting [ways] of the [created] world. By the one [the aspirant] obtains cessation of birth, and by the other [he] returns [to embodied existence.]

नैने सृती पार्थ जानन् योगी सुहृति कश्चन ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

२७ । 'नैने', 'एतौ सृती' एतौ मार्गौ 'जानन् कश्चन' 'योगी' 'न

सुहृति' न मीह प्राप्नोति । 'तस्मात्, [च] अर्जुन, सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव' ।

27. O son of Prithá, having known these two paths, no *yogin* is [ever] deluded. Therefore, O Arjuna, be in the state of *yoga* at all times.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

२८ । 'वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, दानेषु च एव यत् पुण्यफलं' 'प्रदिष्टम्' अङ्गीकृतम्, [मया उक्तम्] इदं सर्वं विदित्वा योगी तत् सर्वम् 'अत्येति' अतिक्रामति, 'परम्' 'आद्यम्' जगन्मूलभूत 'स्थानं' ब्रह्मपदम् 'च उपैति' ।

28. Knowing this, the *yogin* obtains more than all the fruits of meritorious deeds that have been promised for the [study of the] Vedas, [all] sacrifices, austerities and charities, and attains to the supreme, primeval place.

आध्यात्मयोगो नाम नवमोऽध्यायः

—:~:—

श्रीभगवान् उवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

१ । [श्रीभगवान् उवाच,—अह] ‘अनसूयवे’ दीषट्ठिरहिताय ‘ते’ तुभ्यम् ‘इदं गुह्यतमं ज्ञानं विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा [त्वम्] अशुभात् मोक्ष्यसे । ७।२ टीका द्रष्टव्या ।

1. [The Lord said, --] To you, who are devoid of fault-finding, I will impart this most hidden [scriptural] truth accompanied with direct consciousness, by knowing which you will be freed from evil

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुमुखं कर्तुमश्रयम् ॥२॥

२ । ‘इदं’ [ज्ञानं] ‘राजविद्या’ विद्यानां राजा, ‘राजगुह्यं’ रहस्यानां राजा, ‘पवित्रम्’ ‘उत्तमम्’ अत्यन्तपावनं, उत्कृष्टम्, ‘प्रत्यक्षावगमं’ साक्षात् अनुभव-सिद्धं, दृष्टफलं वा, ‘धर्म्यं’ धर्मात् अनपेक्षितं ‘सुमुखं कर्तुम्’ अनायासेन साधयित-
शक्यम् [तथा] ‘अश्रयम्’ अश्रयफलम् । ‘राजविद्या राजगुह्यं’ “राज्ञी विद्या

राज्ञां गुह्यम इति वा" इति श्रोतवः । "राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्यमिति समासे लुब्धियाद् ब्रह्मविद्याभिगतेति ध्वन्यते" इति उपाध्यायः ।

2. This [truth] is the chief of sciences, the chief of secret doctrines, most purifying, directly realisable, unopposed to righteousness, very easy to be practised, and of undying effect.

अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

३ । हे 'परन्तप, 'अस्य धर्मस्य' अस्मिन् धर्मे 'अश्रद्धाना आस्थारहिताः 'पुरुषाः माम् अप्राप्य' 'मृत्युसंसारवर्त्मनि' मृत्युव्याप्ते संसार-मार्गे 'निवर्तन्ते' परिभ्रमन्ति ।

3 O harasser of foes, men having no faith in this doctrine fail to reach me, and wander in the world pervaded by death

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

४ । 'अव्यक्तमूर्तिना' अतीन्द्रिय-स्वरूपेण 'मया' 'इदं सर्वं' जगत् 'ततं' व्याप्तम् । 'सर्वभूतानि' 'मत्स्थानि' मयि स्थितानि, 'न च अहं तेषु अवस्थितः' । सप्तमाध्याये द्वादशतमः श्लोकः द्रष्टव्यः ।

4. All this world is pervaded by me, whose nature is beyond the senses. All things rest in me, but I do not rest in them.

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

५। [लौकिकार्थे] 'न च भूतानि मत्स्थानि,' 'मे' मम 'ऐश्वरम्' अलौकिकं 'योगम्' अचटन-चटन-चातुर्यं 'पश्य'—'मम' 'आत्मा' परं स्वरूप 'भूतभृत्' भूतानां धारयिता, 'भूतभावनः' भूतानां पालयिता, 'न च भूतस्थः' भूतसंश्लिष्टः ।

5. [In the usual sense] things do not rest in me , behold my inscrutable power,—my self (i. e. essence) upholds and maintains things, but does not rest in (i. e. is not mixed up with) them.

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

६। 'यथा नित्यम् आकाशस्थितः महान् वायुः' 'सर्वत्रगः' [अपि] निरवयवम् आकाशं न स्पृशति, 'तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि इति' 'उपधारय' बुद्धस्य ।

6. As the great wind which rests in ether and goes everywhere [but does not touch the formless nature of ether], so do things, you should realise, rest in me [but do not touch my transcendent nature]

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विमृजाम्यहम् ॥७॥

७। 'इ' 'कौन्तेय', 'कल्पक्षये' कल्पांते, प्रलयकाले, 'सर्वभूतानि' 'मामिकां'

मदोयां 'प्रकृतिम्' (अपरां शक्तिं, ७।४,५) 'यान्ति,' 'कल्पादौ' दृष्टिकाशे
अहं तानि पुनः विमृजामि ।

7 O son of Kuntī, at the end of a cycle all things
return to my [lower] nature , at the beginning of
[every] cycle I create them again

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

८ । 'प्रकृतेः वशात्' प्राचीनकर्मनिमित्त तत्तत्-स्वभाववशात् 'अवष्टभ्य'
अस्वतन्त्रम् 'इमं' 'भूतग्रामम्' प्राणिनसूक्ष्मं । अहं । 'स्वां' स्वीयां 'प्रकृतिम्'
'अवष्टभ्य' अधिष्ठाय 'पुनः पुनः विमृजामि ।

8 With the in-strumentality of my [lower] nature
I create again and again this assemblage of creatures,
devoid of freedom, being subject to [their respective]
natures [moulded by previous deeds]

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदामीनवदामीनममक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

९ । 'धनञ्जय,' 'तेषु' विश्वदृष्ट्यादिषु 'कर्मसु' 'असक्त' आसक्तिरहितम्
'उदामीनवत्' आसीनं मां तानि कर्माणि न निबध्नन्ति ।

9. O Dhananjaya, those actions do not bind me,
who, unattached to them, remain as one unconcerned.

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

१० । 'अध्यक्षेण' अधिष्ठात्रा 'मया' [चाजिता सती] 'प्रकृतिः सचराचरं' [विश्वं] 'सृयते' जनयति । चे 'कौन्तेय,' 'अनेन' मदधिष्ठानेन 'हेतुना जगत्' 'विपरिवर्तते' पुनः पुनः जायते (श्रौषरः), विविधावस्थां भजति (उपाध्यायः) ।

10. I Led, by me as Supervisor, Nature produces the world containing movable and immovable things. O son of Kuntí, because of this [my supervision] the world arises again and again (or, assumes various forms.)

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

११ । 'मम' 'भूतमहेश्वरं' भूतानां महान्तं नियन्त्रूपं परं भावम् 'अजानन्तः' मूढाः मानुषीं तनुमाश्रितं माम् 'अवजानन्ति' अवमन्यन्ते ।

11. Fools, not knowing my higher nature as the great Ruler of creatures, disregard me as assuming the human form.

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसोमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

१२ । [एते] 'विचेतसः' विक्षिप्तचिन्ताः जनाः 'मोहिनीं' बुद्धिभ्रमकरीं

‘राक्षसी’ हिंसादिप्रचुराम् ‘आसुरी’ कामदपादिबहुलां ‘प्रकृति’ ‘श्रिताः’
‘आश्रिताः’ ‘मीघाणाः’ निष्कलाणाः ‘मीघकम्पाः’ निष्कलकम्पाः ‘मीघशानाः’
निष्कलशानाः [च भवन्ति] ।

12. Vain are the hopes, deeds and learning of these people of distracted minds, who have assumed the deluding nature of Rákshasas (man-eating giants) and Asuras (demons).

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

१२। ये ‘पार्थ,’ ‘दैवीं प्रकृतम् आश्रिताः महात्मनः तु मां’ ‘अव्ययं’
‘भूतादिं जगत्कारणं’ ‘ज्ञात्वा अनन्यमनसः भजन्ति’ । देवासुरसम्पत्तिविभागः
षीडशाध्याये व्याख्यातः ।

13. On the other hand, O son of Prithá, high-souled persons, endowed with the divine nature, know me as the immutable cause of the world and worship me with undivided hearts.

सततं कीर्तयन्तो मां यतस्तस्य दृढव्रताः ।

नमस्यन्तस्य मां भक्ता नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

१४। [ते] दृढव्रताः नित्ययुक्ताः च यतस्तः मां सततं कीर्तयन्तः भक्ता
नमस्यन्तः च माम् उपासते ।

14. These aspirants, of firm determination, ever

steadied in mind, worship me by constantly singing my praises and bowing down to me with reverence.

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

१५। 'अन्ये च अपि मां ज्ञानयज्ञेन' 'यजन्तः पूजयन्तः 'उपासते' । 'विश्वतः मुखं' विश्वतः सर्व्वतः मुखम् आननं यस्य तं सर्व्वोक्त 'मां' [केचित्] 'एकत्वेन' अभेदभावनया, [केचित्] 'पृथक्त्वेन' जीव-परमयोर्भेदभावनया [केचित् वा] 'बहुधा' बहुवस्तुरूपेण बहुदेवरूपेण वा [उपासते] ।

15. Others again worship me by offering the sacrifice consisting in knowledge. [Some worship] me, who am the essence of all, as [absolutely] one, [some] as different [from them] and some as multi-form.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

१६। सर्व्वोक्ततां प्रपन्नयति अहं क्रतुरिति चतुर्भिः (औषधः) । 'अहं' 'क्रतुः' श्रौतः अग्निष्टोमादिः, 'अहं यज्ञः' 'स्मार्तः' पञ्चयज्ञादिः, 'अहं' 'स्वधा' पित्राद्यं आत्मादिः, [तथा] 'औषधं' औषधिसम्भवम् अन्नम् भेषजं वा । 'अहं मन्त्रः,' 'अहम् एव' 'आज्यम्' हविः, हुतम्, 'अहम् अग्निः, अहं' [च] 'हुतं' हीमः ।

16. I am the *kratu* (Vedic sacrifice), I am the *yajna* (the sacrifice prescribed in the law books), I am *svadhá* (the offering made to dead ancestors), I am vegetable food or medicine, I am *mantra* (Vedic text),

I am [the sacrificial] butter, [the sacrificial] fire, and the act of offering.

पिताहमस्य जगती माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

१७, १८ । 'अहम् अस्व जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, पवित्रं वेद्यं, ओङ्कारः, ऋक्, साम, यजुः एव च । [अहं] गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणं, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, 'निधानं' धनम् 'अव्ययं' बीजं [च] ।

17, 18. I am the Father, Mother, Preserver, and Grandfather of this universe. [I am] the sacred Object to be known, [the sacred syllable] 'Om,' and [the Vedas,—] *Rik*, *Sāman*, and *Yajus*. [I am] the Goal, the Maintainer the Lord, the Witness, the Abode, the Refuge, the Friend, the Source, the [cause of] dissolution, the [resting] Place, the Treasure, and the imperishable Seed [of all things.]

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसश्चाहमर्जुन ॥१९॥

१९ । 'अहम् अर्जुनः, 'अहं' 'तपामि', तापं करोमि, 'अहं' 'वर्षं' इष्टिरूपं रसम् 'निगृह्णामि' आकर्षामि, 'उत्सृजामि' प्रक्षिपामि 'च' । 'अहम् अमृतं च एव मृत्युः च,' 'सत्' स्थूलम्, 'असत्' सूक्ष्मं 'च' ।

19. O Arjun, I give forth heat, I draw and send forth rain. I am death and immortality, and I am the gross and the subtle.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

२० । 'त्रैविद्याः' वेदत्रयीकृतकर्म्मपराः 'सोमपाः' सोमपायिनः 'पूतपापाः' शोधितकल्मषाः [सन्तः] 'मां यज्ञैः' इष्ट्वा पूजयित्वा 'स्वर्गंतिं' स्वर्गगमनं 'प्रार्थयन्ते' । 'ते' 'पुण्यं' पुण्यफलरूपं 'सुरेन्द्रलोकम्' इन्द्रलोकम् 'आसाद्य' प्राप्य 'दिवि' स्वर्गं 'दिव्यान्' उत्तमान् 'देवभोगान्' 'अश्नन्ति' भुञ्जते ।

20. The followers of the teachings of the three [Vedas], the drinkers of the *Soma* juice, being purged of their sins, worship me [in the form of Vedic gods] and pray for going to heaven. Reaching the world of [Indra] the lord of the gods as the reward of their pious deeds, they enjoy in heaven the excellent pleasures of the gods.

ते तं भुङ्क्ता स्वर्गलोकं विशालम्

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

२१ । 'ते तं' विशालं स्वर्गलोकं भुङ्क्ता [भोगप्रापके] पुण्ये क्षीणे [सति]

मर्त्यान्तीकं विप्रन्ति । 'कामकामाः' भीगाभिलाषिणः 'वयोधर्ममनुप्रपन्नाः' वेदत्रयविहित-धर्मातुगताः [जनाः] 'एवं' 'गतागतं' गमनागमनं 'लभन्ते' ।

21. Having enjoyed the great heavenly regions, they, when the merit [which gained these regions for them] is exhausted, re-enter the world of mortals. Those who, desirous of pleasures, follow the religion of the three Vedas thus earn going and coming [as their reward].

अनन्यासिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

२२। 'ये जनाः अनन्याः [सन्तः] मां सिन्तयन्तः मां' 'पर्युपासते', भजन्ति 'अहं तेषां' 'नित्याभियुक्तानां' सततं मन्त्रिष्ठानां 'योगक्षेमं' धनादिलाभं तत्-रक्षणं च 'वहामि' प्रापयामि ।

22. Those who worship me by meditating on me with an undivided heart,—for them, who are ever devoted to me, I secure both the acquisition and preservation of their requirements.

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

२३। 'ये' 'कौन्तेय ये अपि' 'भक्ताः' श्रद्धया अन्विताः [सन्तः] अन्यदेवताः यजन्ते, ते अपि माम् एव 'अविधिपूर्वकं' मोक्षप्रापकं विधिं विना 'यजन्ति' ।

23. O son of Kuntí, even those pious men who

worship other deities with faith, virtually worship me [though] irregularly (i. e. not according to the method which secures liberation).

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चावन्ति ते ॥२४॥

२४ । 'अहं हि' अहम् एव 'सर्वयज्ञानां भोक्ता च' 'प्रभु, फलदाता 'एव च' । 'तु' किन्तु 'ते माम' 'तत्त्वेन' यथावत् 'न अभिजानन्ति, 'अतः' 'अवन्ति' पतन्ति, समसरे पुनरावर्तन्ते ।

24. I alone am the recipient of all sacrifices and the giver of their fruits. But they know me not as I really am, and so they fall (i. e. return to the world)

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

२५ । 'देवव्रताः देवान् यान्ति, पितृव्रताः पितॄन् यान्ति,' 'भूतेज्याः' विनायक-मातृगणादिषु इज्या पूजा प्रेषा ते 'भूतानि यान्ति', 'मद्याजिनः' मदुपासकाः 'अपि' च 'माम् यान्ति' ।

25. Those who are devoted to the gods reach the gods, those devoted to the manes reach the manes; those who worship the elemental spirits reach the same, and those who worship me reach me.

पत्रं पुष्पं फलं तीर्थं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्यापहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

२६। 'यः' 'मे' मत्स्य भक्त्या पत्र पुष्पं फलं तीर्थं 'प्रयच्छति' ददाति, [तस्य] 'प्रयतात्मनः' शुद्धचित्तस्य 'भक्त्या' 'उपहृतं' समर्पितं 'तत्' पत्रादिकम् 'अहम्' 'अश्नामि' प्रीया गृह्णामि, तत्सूचितभक्तिपात्रेण मे प्रीतिः स्यात्, न वाञ्छवस्तुना, इति भावः ।

26. He who offers me with reverence a leaf, a flower, a fruit, or water, from [such] a pure-hearted man I accept this offering made with reverence.

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

२७। 'हे' 'कौन्तेय,' 'यत्' करोषि, 'यत्' 'अश्नासि' खादसि, 'यत्' 'ज्जुहोषि' हवनं निर्वर्त्तयसि, 'यत्' ददासि, 'यत्' तपस्यसि' तपः चरसि 'तत्' [सर्वम्] 'मदर्पणं' माय अर्पितं यथा स्वात् तथा 'कुरुष्व' ।

27. O son of Kuntí, whatever you do, whatever you eat, whatever sacrifice you offer, whatever alms you give, whatever austerities you practise, do all this as an offering to me. (Cf. St. Paul's first Epistle to the Corinthians, X. 31.).

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

२८। 'एवं' [कृत्वा न त्वं] 'कर्मबन्धनैः' कर्मबन्धनकारकैः 'शुभाशुभफलैः'

‘मीक्ष्यसे’ [तथा] ‘संन्यासयोगयुक्तात्मा’ मयि कर्मसमर्पणरूपयोगेन शुद्धचित्तः
[तथा] ‘विसुक्तः’ [सन्] ‘माम्’ ‘उपैष्यसि’ प्राप्स्यसि ।

28. [By doing] so you will be freed from the good and evil fruits which bind one to actions, and with your heart purified by the *yoga* of renunciation, you will be liberated and will reach me.

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

२९ । ‘अहं सर्वभूतेषु’ ‘समः’ तुल्यभावापन्नः, ‘न मे द्वेषः’ ‘न’ [विशेषतः]
‘प्रियः’ [कश्चित्] अस्ति । ‘ये तु मां भक्त्या भजन्ति, ते मयि’ [वर्तन्ते]
‘तेषु च अपि अहं’ [वर्ते] ।

29. I am the same to all created beings, there is no one hateful or [specially] dear to me But they who worship me with reverence are in me and I am in them. (Cf. S. John, xiv. 20. and xvii. 21.)

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्त्रयः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥३०॥

३० । ‘सुदुराचारः’ अतीव कुत्सितकर्मा ‘अपि’ ‘चेत्’ यदि ‘अनन्यभाक्’
अनन्यभक्तः सन्, देवतान्तर-भजनम् अकुर्वन्, ‘मां भजते, सः साधुः एव
मन्त्रयः’, ‘हि’ यतः ‘सः’ ‘सम्यक् व्यवसितः’ शुभचेष्टान्वितः ।

30. Even if a most sinful man worship me, and

not any other god, he must be reckoned a righteous man ; for his endeavour is right.

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शशच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानोहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

३१ । [एवम्बिवः जनः] 'क्षिप्रं' शीघ्रं 'धर्मात्मा' शुद्धचित्तः भवति, 'शशत् शान्तिं' शाश्वतीं नित्या शान्तिम् उपशमं 'निगच्छति' प्राप्नोति । हे 'कौन्तेय' [सन्दिग्धचित्तानां पूरतः] 'प्रतिजानोहि' प्रतिज्ञापूर्वकं ब्रूहि [यत्] 'न मे भक्तः' 'प्रणश्यति' विनाशं गच्छति ।

31. [Such a man] speedily becomes pure-hearted and attains everlasting peace O son of Kuntí, say with assurance [to those who doubt] that my devotee never perishes

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

३२ । हे 'पार्थ', 'ते अपि' 'पापयोनयः' 'पापजन्मानः, अवैवसंयोगजाः, [ते अपि] 'स्त्रियः' स्त्रीजावत्यः न तु ब्रह्मवादित्यः (उपाध्यायः), 'वैश्याः' कृष्यादिमावरताः (मधुसूदनः) न तु शास्त्रातुर्विन्तकाः (उपाध्यायः) 'तथा' 'शूद्राः' नौवृद्धत्तिकाः न तु दासीगर्भज नारदवत्-भगवद्गुण श्राण-कोर्तन-निरताः (उपाध्यायः) 'ते अपि मां हि' 'व्यपाश्रित्य' आश्रयत्वेन गृहीत्वा 'परां गतिं यान्ति' ।

32. O son of Prithá, taking refuge in me, even they who are of sinful birth, and also [women, Vaisyas and Súdras, attain to the supreme goal.

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

३३ । 'किं पुनः' [वक्तव्यं यत्] 'पुण्याः' सदाचाराः 'ब्राह्मणाः', तथा 'भक्ताः राजर्षयः' [मां व्यापश्रित्य परां गतिं यान्ति ? अतः त्वम्] 'इमम् अनित्यम् असुखं लोकं प्राप्य' अस्य अनित्यत्वम् असुखत्वं च अनुभूयः इत्यर्थः, [नित्यं सुखं च] 'मां भजस्व' ।

33. Is it necessary [to say that] righteous Brahmanas and pious royal sages [attain to the supreme goal by taking refuge in me] ? Having come to this transient and joyless world (*i. e.* having realised its transiency and joylessness) worship me [who am the eternal source of joy].

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तत्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

३४ । [त्वं] 'मन्मनाः', मद्भक्तः, मद्याजी [च] भव, माम् [एव च] नमस्कुरु । 'एवम्' एभिः प्रकारैः 'आत्मानं' मनः 'युक्ता' समाहितं कृत्वा 'मत्परायणः' [सन्] 'माम् एव' 'एष्यसि' प्राप्स्यसि ।

34. Fix your mind in me , be my devotee and worshipper ; and bow down to me. Steadying your mind by these means and making me your supreme aim, you will surely come to me.

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः

—०*०—

श्रीभगवान् उवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

१ । [श्रीभगवान् उवाच, हे / 'महाबाहो' 'भूयः एव' पुनरपि 'मे' मम 'परमं' प्रकृष्टं पूर्वोक्तादपि उत्कृष्टं 'वचः' वाक्यं 'शृणु', 'यत्' [वचः] 'प्रीयमाणाय' मद्बचनात् प्रेयसे प्रीतिमनुभवते 'ते' तुभ्यं 'अहं' 'हितकाम्यया' हितेच्छया दृष्टप्रप्तोच्छया 'वक्ष्यामि' कथयिष्यामि ।

1. [The Lord said—] O mighty-armed, hear again my excellent words, which, out of a desire for your well-being, I will tel you who are delighted [to hear] me.

न मे त्रिदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

२ । 'सुरगणाः' देवाः 'मे' मम 'प्रभवं' उत्पत्तिं "प्रभवं" प्रभावं प्रसुप्तगति-
तिष्ठवं प्रभवन् अनेकविभूतिभिः आविर्भावं वा" इति (मधुसूदनः) 'न' 'विदुः'

जानन्ति, 'महर्षयश्च' [मे प्रभवं] 'न' [विदुः], 'हि' यतः 'अहं' देवानां महर्षीणां च 'सर्वशः' सर्वैः प्रकृतेः उत्पादकत्वेन बुद्धिप्रवर्तकत्वेन निमित्तत्वेन च 'आदिः' कारणम्, अतस्ते मत्प्रभं न जानन्तीत्यर्थः ।

2. The gods know not my origin, nor do the great sages (or seers of *mantras*) , for I am the cause of all the gods and the great sages

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

२। 'वः' 'मां' 'अनादिं' न विद्यो आदिः कारणं यच्च च आदिरहितं 'अजं' जन्मरहितं 'लोकमहेश्वरं' लोकानामप्येष 'व' 'वेत्ति' जानाति 'सः' 'मर्त्येषु' मनुष्येषु 'असम्मूढः' संमोहवर्जितः [सन्] 'सर्वपापैः' 'सर्वैः' दुष्कृतैः 'प्रमुच्यते' प्रकर्षेण मुक्तो भवति ।

3. He who knows me as beginningless and unborn and as the great Lord of worlds, is liberated from all sins, being free from delusion among mortals.

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

४,५। 'बुद्धिः' सूक्ष्मार्थविचारसामर्थ्यं सारासारविवेकनेपुण्यं, 'ज्ञान' आत्मा-
दिदृक्स्थानां अवबोधः, 'असंमोहः' कर्तव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः 'क्षमा'

सहिष्णुता, आक्रुष्ट्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता, 'सत्यं' यथायथभाषणं, 'दमः' बाह्येन्द्रियसंयमः, 'शमः' अन्तःकरणसंयमः, 'सुखं', 'दुःखं', 'भवः' उद्भवः जन्म, 'अभावः' नाशः, मृत्युः, 'भयं', 'अभयं' 'एव च', 'अहिंसा' परपीडनादि-निवृत्तिः, 'समता' समचित्तता, रागद्वेषादिशून्यता, आत्मोपम्येन सर्वत्र सुख-दुःखादिदर्शनं, 'तृष्टिः' सन्तोषः, 'तपः' विधिसम्मतः शारीरकेशः, 'दानं' 'यशः' सत्कीर्तिः तन्निमित्ता लीकस्त्राघा 'अयशः' दुष्कीर्तिः तन्निमित्ता लीकनिन्दा, [एते] 'भूतानां' प्राणिनां 'पृथक्विधाः' भिन्नलक्षणाः 'भावाः' 'मत्तः' मत्-सक्राशात् परमेश्वरसंकल्पात् इत्यर्थः 'एव' 'भवन्ति' जायन्ते ।

4, 5. Understanding, knowledge, freedom from delusion, forgiveness, truth (i. e. truthfulness), control of the senses, restraint of the passions, pleasure, pain, birth, death, fear, and also fearlessness, harmlessness, equanimity, contentment, austerity, charity, fame and infamy—these different characteristics of created beings are from me

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

६ । 'सप्त महर्षयः' ऋगुप्रसूतयः, "ऋगं सरोचिम् अत्रिष्व पुलस्तं पुलहं कृत । वसिष्ठञ्च महत्तपाः सोऽसृजज्जुनसा सुतान्" इति मधुसूदनवृत्तं पुराणवचनम् । [एतेभ्यः अपि] 'पूर्वे' अन्ये 'चत्वारः' सनकादयः [महर्षयः] "सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातन" इति 'तथा' 'मनवः' स्वायम्भुवादयः चतुर्दश * [एते] 'मद्भावाः' मदीया भावाः प्रभावा तेषु ते मत्प्रभावयुक्ताः मद्गतभावनाः इति शङ्करः, 'मानसाः जाताः' हिरण्यगर्भात्मनः मम (परमेश्वरस्य)

* The names of the fourteen Manus in order are :—

मनसैव (मनसः सङ्कल्पमात्रादेव) उत्पादिताः मया उत्पन्नाः इत्यर्थः, 'लोकै' रुथिषां 'इमाः' [मनुष्याः] 'ीषां' 'प्रजाः' सन्ततयः पुत्रपौत्रादिरूपेण इति भावः [भवन्ति] ।

6. The seven great sages, the four preceding ones, and also the Manus (the fourteen successive progenitors of men or sovereigns of the earth), whose progeny these (people) in the world (i. e., mankind) are, were imbued with my nature and born of my mind.

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकल्पेन योगिन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

७ । 'यः' 'मम' 'एतां' प्रागुक्तां 'विभूतिं' विस्तारं सर्वात्मकत्वं विविधभावरूपेणावस्थितिं विविधार्थसम्पादन-सामर्थ्यं सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वज्ञत्वं वा 'च' 'तत्त्वतः' याथार्थ्येन 'वेत्ति', 'सः' 'अविकल्पेन' अविचलितेन निःसंशयेन ['अविकल्पेन' इति वा पाठः] 'योगेन' समाधिना इति मधुसूदनः, सम्यग्दर्शनेन' इति श्रीधरः, 'युज्यते' युक्तो भवति, सम्यग्गो भवति, 'अत्र' 'संशयः' सन्देहः 'न' [अस्ति] ।

7. He who knows in truth this my all-pervadingness and omnipotence (or omniscience) becomes possessed of unshaken union [with me]. There is no doubt about it.

1. स्वायम्भुव, 2. स्वारोचिष, 3. औत्तमि, 4. तामस, 5. शत्रु, 6. चाक्षुष, 7. वैवश्वत, 8. सावर्णि, 9. दक्षसावर्णि, 10. ब्रह्मसावर्णि, 11. धर्मसावर्णि, 12. रुद्रसावर्णि, 13. रौच्यदेवसावर्णि and 14. इन्द्रसावर्णि—Apte's Dictionary.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

८ । 'अहं' परं ब्रह्म 'सर्वस्य' जगतः 'प्रभवः' उत्पत्तिहेतुः, 'मत्तः' [एव च] 'सर्वं' सर्वस्य बुद्ध्यादि 'प्रवर्तते' भवति, मत्तः अन्तर्धामिस्वरूपात् सर्वं जगत् प्रवर्तते चेष्टत इति विश्वनाथः, 'इति' एवं 'मत्वा' अवबुध्य 'बुधाः' पण्डिताः अवगततत्त्वाग्नी 'भावसमन्विता' भावेन प्रेम्णा समन्विता. संयुक्ताः प्रीतियुक्ताः [सन्त] 'मां' 'भजन्ते', सेवन्ते, उपासते ।

8. I am the origin of all. From me all proceeds. Understanding this, the wise worship me with love.

मच्चिन्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

९ । 'मच्चिन्ता' मयि चिन्तं येषां ते मच्चिन्तनपरा, मद्गतहृदया, 'मद्गत-प्राणा' मर्यापितजोवना [बुधा] 'मां' 'परस्परं' अन्योन्यं 'बोधयन्त' अवगमयन्त 'कथयन्त' सकीर्तयन्त 'च' सन्त ['नित्यं' 'तुष्यन्ति' परितोषयन्ति, 'रमन्ति' रतिं प्रीतिम् आनन्दं प्राप्नुवन्ति 'च' ।

9. With their minds fixed on me, with their hearts devoted to me, enlightening one another, and speaking to one another about me, they (the wise) are always contented and happy.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

१० । 'सततयुक्तानां' मयि निर्यासक्तानां 'प्रीतिपूर्वकं' [मां] 'भजतां'

सेवमानानां 'तेषां' 'तं' 'बुद्धियोगं' सम्यग्दर्शनरूपं योगं तत्त्वज्ञानं ददामि 'येन' [बुद्धियोगेन] 'ते' 'मां' 'उपयान्ति' प्राप्नुवन्ति ।

10. To those ever-united with me and worshipping me with love, I give that enlightenment by means of which they come to me.

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

११ । 'तेषां' 'अनुकम्पार्थं' दद्याच्चेतोः 'एव' 'अहं' 'आत्मभावस्थः' अन्तः-
करणाग्रयस्थः, तेषां बुद्धिद्युत्तौ स्थितः [सन्] 'भास्वता' दीप्तिशालिना 'ज्ञानदीपेन'
'अज्ञानजं' अविवेकतः जातं 'तमः' मोहान्धकारमित्यर्थः 'नाशयामि' ।

11. Out of compassion for them, I, manifesting myself in their hearts, dispel the darkness born of ignorance by the shining lamp of knowledge.

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

१२, १३ । [अर्जुनः उवाच] 'भवान्' 'परं ब्रह्म' परमात्मा 'परं' 'धाम'
आवासः, तेजः इति शङ्करः, आश्रयः प्रकाशो वा इति मधुसूदनः 'परं'
प्रकृतं 'पवित्रं' पावनं [च] । 'सर्वे' 'ऋषयः', 'देवर्षिः नारदः', तथा 'असितः',

‘देवलः’ ‘व्यासः [च] ‘त्वां’ ‘शाश्वतं’ नित्यं ‘पुरुषं’ ‘दिव्यं’ स्वप्रकाशं ‘आदिदेव’ सर्वदेवानां आदौ भवं ‘अजं’ जन्मरहितं ‘विभं’ व्यापकं [च] ‘आहुः’, [त्वं] ‘स्वयं’ ‘च’ ‘एव’ ‘मे’ मच्च [तथा] ‘ब्रवोषि’ ।

12, 13. Thou art the Supreme Brahman, the Supreme Refuge and the Most Holy. All the sages, the divine sage Nārada, as also Asita, Devala, and Vyāsa, declare thee to be the eternal Person, self-luminous, the primeval Deity, unborn and all-pervading. Thou thyself also tellest me (that).

सर्वमेतदृतं मन्ये यस्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

१४ । [हि] ‘केशव’, ‘यां’ ‘यत्’ [त्वं] ‘वदसि’ ‘एतत्’ ‘सर्वं’ [अहं] ‘कृतं’ सत्त्वं ‘मन्ये’ अवधारयामि । [हि] ‘भगवन्’, ‘ते’ तव ‘व्यक्तिं’ प्रभवं (शङ्करः) अभिव्यक्ति (ओधरः) ‘देवाः’ ‘न’ ‘विदुः’ जानन्ति, [तथा] ‘दानवाः’ [च] ‘न’ [विदुः] । ‘हि’ पादपूर्णे, यस्मात् इति मधुसूदनः ।

14. O Kesava, all this that thou tellest me I believe to be true. O glorious One, neither the gods nor the demons know of they origin (or manifestation).

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

१५ । [हि] ‘पुरुषोत्तम’, ‘भूतभावन’ भूतानाम् प्राणिनाम् उत्पादक, ‘भूतेश’ भूतानां निशन्तः, ‘देवदेव’ देवानां ईश्वर, ‘जगत्पते’ विश्वपादक, ‘त्वं’ ‘स्वयं’

‘एव’ ‘आत्मना’ आत्मनः शक्त्या न तु साधनान्तरेण इति भावः ‘आत्मानं’
‘वेत्त्य’ जानासि, नान्यः त्वां जानाति इत्यर्थः ।

15. O Supreme Person, Source and Ruler of created beings, God of gods, [and] Lord of the universe, thou thyself alone knowest thyself by thyself (i. e. by thine own inherent power of knowing).

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

१६। ‘याभिः’ ‘विभूतिभिः’ आत्मनः महात्मविस्तारैः ‘त्वं’ ‘इमान्’
‘लोकान्’ ‘व्याप्य’ पूरयित्वा ‘तिष्ठसि’, ‘ताः’ ‘दिव्याः’ अद्भुताः (श्रीधरः)
असंख्यैः ज्ञातुमशक्याः (मधुसूदनः) ‘विभूतयः’ ‘अशेषेण’ समयेन ‘वक्तुम्’
‘अर्हसि’ ।

16. Be pleased to relate, without exception, thy own divine manifestations, with which thou pervadest these worlds.

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्याऽसि भगवन् मया ॥१७॥

१७। [चे] ‘योगिन्’ निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिशालिन्, ‘सदा’ [त्वां]
‘परिचिन्तयन्’ ध्यायन् [अहं] ‘कथं’ कैः विभूतिभेदैः ‘त्वां’ ‘विद्या’ जानीयां ?
[चे] ‘भगवन्’, ‘केषु’ ‘केषु’ ‘भावेषु’ वस्तुषु ‘च’ [त्वं] ‘मया’ ‘चिन्त्याः’
चिन्तनीयः, ध्येयः ‘असि’ ?

17. O Yogin, how can I, by constant meditation, know thee ? O Glorious One, in what aspects art thou to be contemplated by me ?

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय त्वमिहिं शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

१८। [हि] 'जनाईन' जनानुरहन्तः * (असुराणां जनानां नरकादिगमयितः ; त्वाम् अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थ-प्रयोजनं सर्वजनेयौघसे इति सर्वजनप्राथित-पुरुषार्थं वा : जायते इति जनः दृश्यवर्गः तं अदेति व्याप्नोति इति सर्वव्यापिन् इति वा), 'आत्मनः' 'योगं' सर्वशक्त्यं सर्वशक्तिसत्त्वादिलक्षण ऐश्वर्यातिशयं 'विभूतिं' ध्येयपदार्थानां विस्तरं (शङ्करः) च विस्तरेण 'भूयः' पुनः 'कथय', 'हि' यतः 'अमृतं' तव वाक्यामृतं 'शृण्वतः' 'मे' मम 'तुमिः' परितोषः 'न' 'अस्ति' ।

18. O Janārdana, relate again at length thine own divine power and manifestation, for there is no satiety for me in hearing thy ambrosial (life-giving) words.

श्रीभगवान् उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

१९। [श्रीभगवान् उवाच] 'हन्त' (इत्यव्ययं हर्षं अनुकम्पायां वाक्यारम्भे वा) 'कुरुश्रेष्ठ', 'दिव्याः' 'आत्मविभूतयः' आत्मनः मम विभूतयः 'प्राधान्यतः' प्राधान्येन (प्रधानभूताः काचित् एव विभूतयः इत्यर्थः) 'ते' तुभ्यं 'कथयिष्यामि', 'हि' यस्मात् 'मे' मम 'विस्तरस्य' विभूतिविस्तरस्य 'अन्तः' 'न' 'अस्ति' ।

* समुद्रात्मजासिना जनानामनुरागान् आर्हितवान् जनार्दनः इत्यमर-टोकायां भानुजिह्वरश्च ।

19. Well, O best of Kurus, I will relate to you the most prominent ones among mine own divine manifestations, for there is no end to my manifestations.

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

२० । [चे] 'गुडाकेश' (गुडाका=निद्रा आलस्यं वा + ईश) जितनिद्र (अतः ध्यानसमर्थ), 'अहं' 'सर्वभूताशयस्थितः' सर्वेषां भूतानां प्राणिनां आशये अन्तःकरणे अवस्थितः 'आत्मा' । 'अहम्' 'एव' भूतानाम् 'आदिः' कारणं, 'मध्यं' स्थितिः, 'अन्तः' प्रलयः 'च' ।

20. O Gudakeśa (conqueror of sleep or sloth), I am the Self existing in the hearts of all created beings. I am also the beginning, the middle and the end of all created things.

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

२१ । 'अहम्' 'आदित्यानां' द्वादशदेवविशेषाणां [मध्ये] 'विष्णुः', 'ज्योतिषां' प्रकाशकानां [मध्ये] 'अंशुमान्' रश्मिमान् 'रविः' सूर्यः ; 'मरुतां' वायूनां सप्तदेवविशेषानां [मध्ये] 'मरीचिः' नाम वायुः 'अस्मि' , 'अहं' नक्षत्राणां [मध्ये] 'शशी' चन्द्रमाः [अस्मि] ।

21. Of the Ādityas (twelve solar deities), I am Vishnu ; among luminaries, I am the radiant Sun ; among the Maruts (storm-gods), I am Marichi ; among the stars (asterisms or lunar mansions), I am the Moon.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनसास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

२२ । [अहं] 'वेदानां' [मध्ये] 'सामवेदः' 'अस्मि' गानमाधुर्येण अति-
रमणीयत्वात्, 'देवानां' 'वासवः' इन्द्रः 'अस्मि', 'इन्द्रियाणां' चक्षुरादीनां
एकादशानां 'मनः' 'च' 'अस्मि', 'भूतानां' प्राणिनां सम्बन्धिनी 'चेतना'
बुद्धिबलित्तिः ज्ञानशक्तिः 'अस्मि' ।

22 Of the Vedas, I am the Sāma-Veda ; among
the gods, I am Indra (the king of the gods) ; among
the senses, I am the sensorium , in living beings, I am
consciousness (or sentiency).

रुद्राणां शङ्करास्मि वित्तेशो यत्नरत्नसाम् ।

वसूनां पावकस्मास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

२३ । 'अहं' 'रुद्राणां' एकादशानां [मध्ये] 'शङ्करः' 'च' 'अस्मि', 'यत्न-
रत्नसाम्' यत्नाणां रत्नसाम् च 'वित्तेशः' कुवेरः [अस्मि], 'वसूनां' अष्टानां
'पावकः' अग्निः 'च' 'अस्मि', 'शिखरिणां' शिखरवर्ता उच्चशृङ्गयुक्तानां पदार्थानां
पर्वतानां मध्ये 'मेरुः' [अस्मि] ।

23. Of the Rudras, I am Sankara ; of the Yakshas
and Rákshasas, I am Kuvera (the Lord of wealth) ; of
the Vasus, I am Agni ; of peaked mountains, I am
Meru (the Golden Mount).

पुरोधसां च सुख्यं मां विद्धि पार्थ हृदयस्यतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

२४ । [हे] 'पार्थ' पृथगतमय अर्जुन, 'मां' 'पुरोधसां' पुरोहितानां

(राजपुरीहितानामिति शङ्करः) 'मुख्य' प्रधानं देवपुरीहितत्वात् इति भावः 'बृहस्पतिं' 'विद्मि' जानौहि । 'अहं' 'सेनानोनां' सेनापतीनां मध्ये 'स्कन्दः' देवसेनापतिः कार्तिकेयः [अस्मि], 'सरसां' जलाशयानां (स्थिरजलाशयानामिति श्रीशरः, देवखातजलाशयानामिति मधुसूदनः) मध्ये 'सागरः' सगरपुत्रैः खातो जलाशयः समुद्रः 'अस्मि' ।

24. Know me, O son of Prithá, to be the chief of family-priests, Brihaspati (the household priest of Indra). Among generals, I am Skanda (Kartikeya, the general of the gods); among (natural) reservoirs of water, I am the ocean.

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्त्रोक्कमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

२५ । 'अहं' महर्षीणां [मध्ये] 'भृगुः', 'गिरां' वाक्यानां मध्ये 'एकमक्षरम्' ओङ्कारः 'अस्मि', 'यज्ञानां' अग्निहोत्रादि-कर्मणां मध्ये 'जपयज्ञः' मन्त्रादीनां पुनः पुनरुच्चारणरूपः यज्ञः (हिंसादिराहित्येन अस्य प्राधान्यमिति भावः), [तथा] 'स्थावराणां' स्थितिशीलानां पदार्थानां मध्ये 'हिमालयः' हिमवान् पर्वतराजः [अस्मि] ।

25. Of the great sages, I am Bhrigu ; among words, the monosyllable (Om) ; among sacrifices (or acts of worship), the sacrifice of *japa* (silent repetition or muttering of prayers); among unmoving things, the Himalaya.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

मन्त्रवर्षेण चित्ररथः सिद्धानां कपिष्ठो मुनिः ॥२६॥

१६। [अहं] 'सर्वं वृक्षाणां' सर्वेषां वृक्षाणां मध्ये 'अश्वत्थः', 'देवर्षीणां' 'व' मध्ये 'नारदः', 'गन्धर्वाणां' देवयोनिविशेषाणां स्वर्गगायकानां मध्ये 'चित्ररथः' नाम गन्धर्वः, 'सिद्धानां' जन्मतः एव लब्धतत्त्वज्ञानानां त्रिकाशसमुत्थानां मध्ये 'कपिलः' 'सुनिः' [अस्मि] ।

26. [I am] Asvattha (the holy fig-tree), among all trees ; Nārada, among divine sages ; Chitraratha, among Gandharvas (celestial musicians or singers) ; the sage Kapila, among the Siddhas (perfected beings, seers or saints who are born perfected).

उच्चैःश्रवसमखानां विद्धि माममृतोद्भवं ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

२७। 'माम्' 'अखानां' [मध्ये] "अमृतोद्भवं" अमृतार्थं समुद्रमन्थनात् उद्भूतं 'उच्चैःश्रवसं' नाम इन्द्रस्य अश्वं, 'गजेन्द्राणां' हस्तिश्रेष्ठानां मध्ये 'ऐरावतं' नाम इन्द्रस्य अमृतमयनीडं गजं, 'नराणां' मनुष्याणां मध्ये 'नराधिपं' राजानं 'व' 'विद्धि' ।

27. Among horses, know me as Uchchaisravā (Indra's horse), born of ambrosia (i. e., sprung from the ocean when it was churned for ambrosia); among lordly elephants, Airavata (Indra's elephant); and among men, the ruler of men (i. e., the king).

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनस्यास्मि कर्द्वपः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

२८। 'आयुधानां' अस्त्राणां मध्ये 'अहं' 'वज्रं' दधीचेरस्त्रिसम्भवं अस्त्रं,

‘धैरूनां’ दुग्धवतीनां गवां मध्ये ‘कामधुक्’ (कामान् दीग्धि इति कामधुक्) समुद्रमथनीकृत्वा वसिष्ठस्य सर्वकामप्रदावौ कामधेतुः (सामान्या कामधेतुः वा) ‘अस्मि’, ‘अहं’ [पूजनधितृणां मध्ये] ‘पूजनः’ पूजनयिता पूजानां सन्तानानां उत्पत्तिहेतुः ‘कन्दर्पः’ कामदेवः ‘अस्मि’, ‘सर्पाणां’ सर्पभेदानां (शङ्करः) सर्पिषाणां (श्रीधरः) ‘वासुकिः’ सर्पराजः ‘अस्मि’ ।

28. Among weapons, I am the thunderbolt (made of Dadhichi's bones) ; among cows, I am the Kāma-dhuk (also called the Kāmadhenu, the cow of plenty, the celestial cow yielding all desirable things) ; [among procreators,] I am the progenitor Kandarpa (also called Kāmadeva, or, simply, Kāma, the god of love) ; among (venomous) serpents, I am the Vāsuki (the king of serpents).

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

२९ । ‘नागानां’ नागविशेषाणां (शङ्करः) निर्विषाणां [सर्पाणाम्] इति श्रीधरः [मध्ये] ‘अहं’ [तेषां राजा] ‘अनन्तः’ शेषः ‘अस्मि’, ‘यादसं’ जलजन्तूनां (अर्धदेवतानां इति शङ्करः) [राजा] ‘वरुणः’ [अस्मि] ; ‘पितृणां’ पितृदेवानां मध्ये ‘अर्यमा’ नाम पितृराजः ‘च’ ‘अस्मि’ ; ‘संयमतां’ संयमनं कुर्वतां नियन्तृणां मध्ये ‘अहं’ ‘यमः’ धर्मराजः कृतान्तः [अस्मि] ।

29. Among Nāgas (snake-demons, or venomless serpents), I am Ananta (their king), among aquatic beings (or water-gods), I am Varuna (the water-

king); among the Pitris (Manes), I am Aryama (their chief); among controllers (or corre-ctors), I am Yama (the god of death, who is also the judge of the dead).

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

३० । 'दैत्यानां' दितिवंशानां असुराणां 'च' [मध्ये] 'अहं' 'प्रह्लादः' 'अस्मि', 'कलयतां' गणयतां गणनं कुर्वतां [मध्ये] 'अहं' 'कालः' समयः, आयुःस्वरूपः इत्यर्थः (श्रीधरः) [अस्मि], 'मृगाणां' पशूनां 'च', [मध्ये] 'अहं' 'मृगेन्द्रः' पशुराजः सिंहः (व्याघ्रो वा इति शङ्करः) [अस्मि], 'पक्षिणां' 'च' [मध्ये] 'अहं' 'वैनतेयः' विनतासुतः पक्षिराजः गरुडः [अस्मि] ।

30. And among the demons, I am Prahláda (the pious demon for whom Vishnu became incarnate in the form of Nrisinha), among reckoners, I am time , among quadrupeds, I am the king of beasts (the Lion); and among birds, I am the son of Vinatá, Garuda (probably the eagle—the Váhana or vehicle of Vishnu.)

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

भक्षणां भक्षरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाङ्गवी ॥३१॥

३१ । 'पवतां' पावयितृणां पवित्रकारिणां (वेगवता वा इति श्रीधरः) [मध्ये] 'अहं' 'पवनः' वायुः 'अस्मि' ; 'शस्त्रभृतां' शस्त्रधारिणां [मध्ये] 'अहं' 'रामः' दाशरथिः (शङ्करः श्रीधरश्च) परशुरामः (विश्वनाथः) [अस्मि] ;

‘कृपाणां’ मत्स्याणां [मधो अहं] ‘मकरः’ नाम मत्स्यजातिविशेषः ‘अस्मि’ ;
‘क्षीतसां’ प्रवाहीदकानां नदमदीनां [मधो अहं] ‘जाह्नवी’ जङ्गुकन्या
नद्या ‘अस्मि’ ।

31. Among purifiers (or swift-flowing things), I am the wind ; among wielders of weapons, I am Ráma (Dasaratha's son, Káma, according to Sankara, Sri-dhara and Madhusúdana ; Parasuráma, according to Visvanátha) ; among fishes, I am Makara (the shark or crocodile) ; among streams (of water), I am Jáhnaví (the Ganges).

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

३२ । [अहं] ‘अहम्’ न, ‘सर्गाणां’ सृष्टवस्तूनां ‘आदिः’ उत्पत्तिः, ‘अन्तः’
विषयः ‘च’ ‘मध्यं’ स्थितिः ‘च’ ‘अहम्’ ‘एव’ , ‘विद्यानां’ [मध्ये] ‘अहम्’
‘अध्यात्मविद्या’ आत्मविद्या, ब्रह्मविद्या ; प्रवदतां वक्तॄणां वाग्मिनां [अहम्]
‘वादः’ यथार्थविचारः तत्त्वनिर्णयात्मिका कथा [अस्मि] ।

32. Of created things, I am the beginning, the end, and also the middle, O Arjuna ; among sciences, I am the science of the (Supreme) Self ; in orators (disputants or controversialists), I am *váda* (reasoned speech or argument).

अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ।

अहमिवाश्रयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

३३ । ‘अक्षराणां’ सर्वेषां वर्णाणां मधो [अहम्] ‘अकारः’ (तस्य

सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् इति श्रौधरः) 'अस्मि' ; 'सामासिकस्य' समाससमूहस्य मध्ये 'च' 'हन्' (उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् इति श्रौधरः) [अस्मि] ; 'अहम्' 'एव' 'अक्षयः' अक्षीणः प्रवाहरूपः 'कालः' (संहर्त्रीणां मध्ये महाकावी रुद्रः इति विश्वनाथः) 'अहं' [कर्मफलविधातृणां मध्ये] 'विश्वतोमुखः' सर्वतोमुखः 'धाता' सर्वजगतः कर्मफलस्य विधाता इति शङ्करः (स्रष्टृणां मध्ये ब्रह्मा इति विश्वनाथः) ।

33. Among letters I am the letter अ (A) ; among compounds, I am the compound Dvandva (the dual or copulative compound). I am also undecaying (unending) Time ; I am the Dispenser of the fruits of actions, with the face on every side (i. e., watching in all directions).

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

३४ । 'अहम्' [संहारकाणां मध्ये] 'सर्वहरः' सर्वहरणकारी सर्व-संहारकः 'मृत्युः' 'च', 'भविष्यतां' भविष्यदवस्तूनां 'उद्भवः' उत्पत्तिहेतुः 'च' (भाविकल्याणानां उत्कर्षप्राप्तियोग्यानां असुप्रदयप्राप्तिहेतुः इति शङ्करः, भाविकल्याणानां प्राप्तिनाम् असुप्रदयः, इति श्रौधरः) । 'नारीणां' स्त्रीणां (मध्ये) 'कीर्तिः' ख्यातिः, 'श्रीः' कान्तिः, शोभा, लक्ष्मीः 'वाक्' वाणी, 'स्मृतिः' स्मरणशक्तिः, 'मेधा' धारणावती बुद्धिः, ग्रन्थधारणशक्तिः, 'धृतिः' धैर्यं, 'क्षमा' मानापमानयोः अविकृतचित्तता 'च' [अहमेव] । कीर्त्तनाद्याः सप्तदेवतारूपाः स्त्रियः (श्रौधरः) ।

34. And I am all-destroying Death, and the source

of those that are to be. I am also Kírti (fame). Srí (beauty or fortune), Vák (speech), Smṛiti (memory), Medhá (intelligence) Dhṛiti (fortitude or constancy), and Kshamá (forgiveness) among females (or of women).

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री कन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहस्तूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

३५ । 'अहम्' 'साम्नां' सामगानसमूहानां मध्ये 'बृहत्साम' तन्नामकं इन्द्रस्तुतिरूपं प्रधानं सामगानं, 'तथा' कन्दसां कन्दीविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये 'गायत्री' माम-सवितृस्तुतिरूप-प्रसिद्ध-वेदिक-मन्त्रः, 'अहम्' 'मासानां' मध्ये 'मार्गशीर्षः' अग्रहायणः, अभिनव-शयसम्पद्देतोः, 'बृहत्तूनां' मध्ये 'कुसुमाकरः' वसन्तः [च अस्मि] ।

35. Among Sámans (hymns of the Sáma-Veda), I am the Vrihat-Sáman ; among metres (metrical formulas of prayer), the Gáyatri, among the months, Mārgasírsha (Agrahāyana), among the seasons, the flowery season (spring).

द्यु तं ह्रलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

३६ । 'अहम्' 'ह्रलयतां' ह्रलनाकारिणां वञ्चकानां [सम्बन्धिनं] 'द्युतं' पाशकक्रौडा, [तथा] 'तेजस्विनां' प्रतापशालिनां 'तेजः' प्रभावः 'अस्मि', 'अहम्' [जेतृणां] 'जयः' उत्कर्षः शत्रुपराजयः 'अस्मि', [व्यवसायिनां, उद्यमशीलानां] 'व्यवसायः' उद्यमः 'अस्मि'; 'सत्त्ववतां' बलिनां, सात्त्विकानामिति शब्दः 'सत्त्वं' बलं धर्मज्ञानादि-लक्षणं सत्त्वकार्यं वा [अस्मि] ।

36. Of cheats, I am the game of dice, [and] of the valiant, I am the valour. I am the victory (of the victorious) ; I am the perseverance (or determination) [of the persevering]. I am the strength of the strong.

वृष्णोनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥३७॥

३७ । 'अहं' 'वृष्णीनां' वृष्णवंश्याना मध्ये 'वासुदेवः' वसुदेवतनयः कृष्णः (योऽहं त्वासुपदिशामि), 'पाण्डवानां' मध्ये 'धनञ्जयः' त्वमेव, 'मुनीनां' मनन-शौलानां वेदार्थतत्त्वज्ञानां 'अपि' 'व्यासः' कृष्णद्वैपायनः, 'कवीनां' शास्त्रदर्शिनां सर्वशास्त्रज्ञानां मध्ये 'उशनाः' शुक्र. गुक्रनामकः 'कविः' ज्ञानी 'अस्मि' ।

37. Among the Vrishnis (descendants of Vrishni, an ancestor of Krishna), I am Vāsudeva (*i. e.*, myself, who am your friend and am now speaking to you); among the Pándavas, Dhananjaya (Arjuna, *i. e.*, yourself), among the Munis (sages), Vyása ; among the wise, the wise Usanas (Sukra, the preceptor of the Daityas).

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

३८ । 'अहम्' 'दमयतां' दमनकर्तृणां सम्बन्धौ 'दण्डः' लगुडादि-दमनश्रेतुः 'अस्मि', 'जिगीषतां' जेतुमिच्छतां 'नीतिः' न्यायः सामदानभेददण्डरूपः 'अस्मि', 'गुह्यानां' गोप्यानां (गोपनश्रेतुः) 'मौनं' वाचः-संयमत्वं 'अस्मि' ; 'ज्ञानवतां' तत्त्वज्ञानिनां 'ज्ञानम्' 'एव' 'च' [अस्मि] ।

38. Of tamers (or chastisers) I am the rod ; of those that desire to conquer I am statesmanship (or political wisdom) ; of secrets I am silence. I am also the knowledge of the knowing or wise.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्याम्यया भूतं चराचरम् ॥३८॥

३८ । [चे] 'अर्जुन', 'यत्' 'च' सर्वभूतानां 'बीजं' प्ररोहकारणं 'तत्' 'अपि' अहम् [एव], 'मया' 'विना' यत् 'चराचरं' चर जङ्गम अचरं स्थावरं वा 'भूतं' वस्तु 'स्यात्' भवेत् 'तत्' [वस्तुतः] 'न' 'अस्ति' (अतः सदात्मकं सर्वमि-
त्यर्थः इति शङ्करः) ।

39. And I am also that which is the seed of all beings (or things), O Arjuna. There is nothing, moving or unmoving, that exists without me.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

४० । [चे] 'परन्तप' शत्रुतापन (जितेन्द्रिय वा), 'मम' 'दिव्यानां' 'विभूतीनां' विस्तराणां 'अन्तः' इत्यन्ता 'न' 'अस्ति' । 'एषः' 'तु' 'विभूतेः' 'विस्तरः' विस्तरः विवृतिः 'मया' 'उद्देशतः' एकदेशेन, संक्षेपतः 'प्रोक्तः' ।

40. O harasser of (your) foes, there is no end to my divine manifestations. This detailed description of my manifestation has been given by me only by way of example.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रुमदूर्जितमव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥४१॥

४१ । 'विभूतिमत्' ऐश्वर्ययुक्तं 'श्रुमत्' शोभावत् कान्तिमत् सम्पत्तियुक्तं 'जर्जितं' प्रभावबलादिना अतिशयितं (उत्प्राहीयेतं इति शङ्करः) 'एव' 'वा' 'यत्' 'यत्' 'सत्त्वं' वस्तुमात्रं [अस्ति] 'तत्' 'तत्' 'एव' [त्वं] 'मम' 'तेजो-
ऽशसम्भव' तेजसः प्रभावस्य अक्तेर्वा अंशेन सम्भूतं जात [इति] अवगच्छ जानीहि ।

41. Whatever glorious, beautiful, or mighty thing there is, know all that to have sprung from a part of my energy.

अथवा बहुनेतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

४२ । 'अथवा' [चे] 'धनञ्जय', 'एतेन' 'बहुना' [पृथक् पृथक्] 'ज्ञातेन' 'तव' किं [प्रयोजनम्] ? 'अहम्' 'इदं' 'कृत्स्नं' समस्तं 'जगत्' 'एकांशेन' मम एकदेशमात्रेण 'विष्टम्' 'हृत्वा' 'स्थितः' अवस्थितः (न मद्भातिरिक्तं किञ्चिदपि अस्ति, तस्मात् सर्वञ्च मद्दृष्टिमेव कुरु इत्यर्थः) । "पादोऽस्य सर्व्वा भूतानि विषादस्यामृतं दिव्यीति" (ऋक् १०।९०।२, क्रान्दीय २।१२।६) ।

42. Or, of what avail is this detailed knowledge to you ? I exist, sustaining the whole universe with (but) one portion (of myself) [i. e., there is nothing beyond me in this world ; I am in it and also above it ; therefore see *me* alone in everything].

विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः

—०*०—

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

१ । [अर्जुनः उवाच] 'मदनुग्रहाय' ममानुग्रहार्थं शोकनिवृत्तिरूपाय उपकाराय 'यत्' 'परमं' निरतिशयं (परमात्मनिष्ठ इति औपरः) 'गुह्यं' गीयं 'अध्यात्मसंज्ञितं' आत्मानात्मविवेकविषयकं 'वचः' वाक्य 'त्वया' 'उक्तं' 'तेन' ते वचसा 'मम' 'अयं' 'मोहः' अविवेकबुद्धिः, भ्रमः 'विगतः' विनष्टः ।

1. By the words about the profound secret concerning the discrimination of Self and Not-Self which thou hast uttered for my benefit, this, my delusion, has been dispelled.

[*Adhyātma* also means the Supreme Self, or the relation of the Supreme and the individual Self].

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तः कमलपत्राच्च माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

२ । 'हि' यतः [हि] 'कमलपत्राच्च' पद्मपत्राग्रहीचन, 'त्वत्तः' भवतः

सक्राशत् 'भूतानां' प्राणिनां (वस्तूनां वा) 'भवाण्यथौ' भवः उत्पत्तिः अण्यथः विनाशः विषयः तौ 'विस्तरशः' विस्तरेण 'मया' 'श्रुतौ', 'अव्ययं' अक्षयं 'महात्मनः' महिमीनं सर्व्वात्मत्वादिरूपम ऐश्वर्यम् 'अपि' 'च' [श्रुतम्] ।

2. For, O lotus-eyed One, 'the production and dissolution of beings (or things) have been heard by me in detail from thee, and also 'thy inexhaustible greatness.

एवमेतद्यथाऽऽत्य त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

२ । [हे] 'परमेश्वर', 'त्वं' 'यथा' येन प्रकारेण 'आत्मान' खं 'आत्य' ब्रह्मोषि, 'एतत्' 'एवं' [एव] त्वदवशि अविश्रासी मे नास्ति [तथापि हे] 'पुरुषोत्तम' पुरुषश्रेष्ठ, 'ते' तव 'ऐश्वरं' ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलादिभिः सम्पन्नं, 'रूपं' 'द्रष्टुम्' इच्छामि ।

3. O Supreme Lord, thou art as thou describest thyself. I [now] desire, O Best of Persons, to behold thy divine form.

मन्यसे यदि तच्छ्रुत्वा मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

४ । [हे] 'प्रभो', 'यदि' तत् रूपं 'मया' 'द्रष्टु' 'शक्यं' 'इति' [त्वं] 'मन्यसे' विन्यसि 'ततः' तद्दि [हे] 'योगेश्वर', 'त्वं' [तव] 'अव्ययं' नित्यम् 'आत्मानं' ऐश्वर्यरूपविशिष्टं 'मे' मया 'दर्शय' ।

4. If, O Lord, thou thinkest that that form can be seen by me, then, O Lord of *yoga*, show me thine immutable self.

श्रीभगवान् उवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सङ्ख्यस्रगः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥

५ । [श्रीभगवान् उवाच] ['हे] 'पार्थ' पृथातनय, 'नानाविधानि' अनेकप्रकाराणि 'नानावर्णाकृतानि' नाना अनेके वर्णाः तथा आकृतयः अवयव-सङ्ख्येयविशेषाः येषां (रूपाणां) तानि 'च' 'शतशः' 'सङ्ख्यस्रगः' अनेकशः इत्यर्थः 'मे' मम 'दिव्यानि' दिवि भवानि अलौकिकानि 'रूपाणि' 'पश्य' ।

5. Behold [then], O son of Prithá, my divine forms of divers kinds and of divers colours and shapes, hundreds and thousands in number.

पश्चादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बह्वन्यदृष्टपूर्वाणि पश्चात्स्वर्गाणि भारत ॥६॥

६ । ['हे] 'भारत' भरतवंशावतस अर्जुन, 'आदित्यान्' द्वादशसंख्यकान् 'वसून्' अष्टौ, 'रुद्रान्' एकादश, 'अश्विनौ' द्वौ, 'तथा' 'मरुतः' एकोनपञ्चाशदे-वताविशेषान् [मम देहे] 'पश्य' । 'बह्वनि' 'अदृष्टपूर्वाणि' त्वया अन्येन वा केनचित् पूर्वम् अदृष्टानि 'आस्वर्गाणि' अदभुतानि (रूपाणि वसूनि वा) ['च'] 'पश्य' ।

6. Behold, O descendant of Bharata, the [twelve]

Ādityas, the [eight] Vasus, the [eleven] Rudras, the [two] Asvins, and also the [forty-nine] Maruts [in my body]. Also behold many wonderful things never seen before.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

७। [हे] 'गुडाकेश' जितनिद्र (विंशस्त्रीकी द्रष्टव्यः), 'इह' अस्मिन् 'मम' 'देहे' शरीरे 'एकस्थ' अवयवरूपेण एकत्र स्थितं 'कृत्स्न' समस्तं 'सचराचरं' चरेण जङ्गमेन अचरेण स्यावरेण च सह वर्तमानं 'जगत्' विश्वं, 'अन्यत्' 'व' 'यत्' 'द्रष्टुम्' 'इच्छसि' जयपराजयादि यत् त्वं शङ्कसे तदपि 'अद्य' अधुनैव 'पश्य' ।

7. Here in my body, behold to-day, O Gudakesha (sleepless One), the whole universe with everything, moving (animate) and unmoving (inanimate), and whatever else you desire to see, (all) in one (place).

न तु सां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

८। 'अनेन' 'स्वचक्षुषा' तव स्वीयेन प्राकृतेन चक्षुषा चर्कचक्षुषा 'मां' विश्वरूपधरं 'द्रष्टु' 'तु' [त्वं] 'न' 'एव' 'शक्यसे' शक्ती भविष्यसि ; [अतः अहं] 'ते' तुभ्यं 'दिव्यं' अलौकिकं ज्ञानात्मकं 'चक्षुः' 'ददामि', 'मे' मम 'ऐश्वरं' असाधारणं अलौकिकं 'योगं' योगशक्तिं अचटनचटन-सामर्थ्यं 'पश्य' ।

8. But you will not be able to see me with this your

own (natural or human) eye. [So] I give you a divine eye. Behold my sovereign *yoga* (wonder-working power).

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमेश्वरम् ॥८॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकादभुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥९॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥१०॥

८-११ । [सञ्जयः उवाच] [चे] 'राजन्' (छतराष्ट्र), 'महायोगेश्वरः' (महाशंखासौ योगेश्वरश्चेति) 'हरिः' कृष्णः 'एवं' यथोक्तप्रकारेण 'उक्त्वा' 'ततः' अनन्तरं 'पार्थाय' अर्जुनाय 'परमम्' उत्कृष्टम् 'ऐश्वरं' 'रूपं' विश्वरूपं—[किन्मतं तत् रूपं ?]—'अनेकवक्त्रनयनं' अनेकानि वक्त्राणि मुखानि नयनानि चक्षुषि च यस्मिन् तं, 'अनेकादभुतदर्शनं' अनेकेषां अदभुतानां आश्चर्याणां दर्शनं यस्मिन् (अथवा अनेकानि अद्भुतानि विस्मयजनकानि दर्शनानि यस्मिन् तं) 'अनेक-दिव्याभरणं' अनेकानि दिव्यानि उत्तमानि आभरणानि भूषणानि यस्मिन् तं, 'दिव्यानेकोद्यतायुधं' दिव्यानि उत्तमानि अनेकानि उद्यतानि उत्तीक्षितानि आयुधानि अस्त्राणि यस्मिन् तं, [किन्तु] 'दिव्यमाल्याम्बरधरं' दिव्यानि माल्यानि अम्बराणि वस्त्राणि च धारयति यः (अथवा त्रियम्बे येन ईश्वरेण) तं, 'दिव्यगन्धानु-लेपनं' दिव्यगन्धानुलेपनं यस्मिन् वा यस्मिन् तं, 'सर्वाश्चर्यमयम्' (अनेकादभुत-प्रचुरम् इति मधुसूदनः), अनन्तं अन्तहीनं अपरिच्छिन्नं 'विश्वतोमुखं' विश्वतः

सर्वतः मुखानि यस्मिन् (यस्म वा) तं सर्वतोमुखविशिष्टं 'देवं' विश्वरूपधर-
मित्यर्थः—दर्शयामास [अर्च्युनी ददर्श इति वा अध्याह्वयते (शङ्करः)] ।

9-11. [Sanjaya said—] Having thus spoken, O king (Dhritarāshtra), the great Lord of *yoga*, Hari, then showed to Pārtha, his supreme divine form,—the Divine Being having many mouths and eyes, many wonderful sights, many celestial ornaments, many up-
raised divine weapons, [but] wearing divine garlands and robes, anointed with divine unguents, wonderful to all (or all-miraculous) infinite (and) with faces in all directions.

[In explaining the 10th sloka, Sankara connects the epithets in it with रूप (क्री), but those in the 11th he connects with देवं (पु, substantive, meaning ईश्वर—the Divine Being). This difference in the construction does not seem to commend itself to many. It might have been avoided if he had only made the construction consistent by connecting the epithets in the 11th sloka also with देवं. Visvanath is silent here. He does not say anything about the word देवं (whether it is a substantive or an adjective). But Śrīdhara and Madhusudana clearly interpret देवं as meaning दीननात्मक (adj.) and qualifying रूप. Apte also takes the same view in his Dictionary and gives 'divine' and 'celestial' as its equivalents. He also gives 'shining' as an equivalent elsewhere. But देव as an adjective is not found in any lexicon. We have, therefore, followed Sankara, differing only in this that we have connected the epithets in both the 10th and 11th slokas with देवम्]

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

१२। 'यदि' 'दिवि' अन्तरीक्षे आकाशे 'सूर्यसहस्रस्य' सूर्याणां सहस्रं तस्य 'भाः' प्रभा दीप्तिः 'युगपत्' एकदा 'उत्थिता' उद्दिता 'भवेत्', [तर्हि] 'सा' 'भाः' 'तस्य' महात्मनः, विश्वरूपस्य 'भासः' प्रभायाः [कथञ्चित्] 'सदृशी' अनुरूपा 'स्वात्' (विश्वरूपस्य एव भा अतिरिच्यते इति भावः) ।

12. If the lustre of a thousand suns were ever to burst all at once in the sky, that might be (to some extent) like the lustre of that Great One.

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

१३। 'तदा' 'पाण्डवः' पाण्डुपुत्रः अर्जुनः 'तत्र' 'देवदेवस्य' देवानां देवस्य हरेः 'शरीरे' (तस्मिन् विश्वरूपे इत्यर्थः) 'अनेकधा' नानाप्रकारैः 'प्रविभक्तं' पृथक् कृतं नानाविभागेन अवस्थितम् इत्यर्थः 'कृत्स्नं' समस्त 'जगत्' 'एकस्थं' एकत्रस्थितं (तदवयवत्वेन) 'अपश्यत्' दृष्टवान् ।

13. The son of Pándu (Arjuna) then beheld there, in the body of the God of gods, the whole universe multifariously divided, [yet] existing (all) in one.

ततः स विस्मयाविष्टो ज्जटरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

१४। 'ततः' दर्शनानन्तरं 'सः' 'धनञ्जयः' अर्जुनः 'विस्मयाविष्टः' विस्मयेन

आविष्टः विस्मितः 'हृष्टरोमा' हृष्टानि उत्पुङ्क्तितानि रोमाणि यस्य सः रोमाघ्नितः [च सन्] 'देवं' विश्वरूपधरं 'शिरसा' 'प्रणम्य' अवनतमस्तकेन (भूमिलक्षणेन मस्तकेन वा) भक्तातिशयेन नमस्कृत्य 'कृतान्धलिः' (कृतः अन्धलिः येन सः) सङ्कोक्तहस्तो भूत्वा [वक्ष्यमाण वार्क्यं] 'अभाषत' उक्तवान् ।

14. Then he, Dananjaya (the winner of wealth, Arjuna), struck with wonder, and with his hair standing on end, saluted the Deity with his head [bent down], and, with folded hands, spoke [as follows] :

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थ-

सृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

१५ । [हे] 'देव', 'तव' 'देहे' 'सर्वान्' 'देवान्' 'तथा' 'भूतविशेषसङ्गान्' भूतविशेषाणां प्राणिविशेषाणां संचान् समूहान्, 'कमलासनस्थं' पद्मासनस्थं (पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थ इति शङ्करः, भगवन्नाभिकमलासनस्थं इति वा इति मधुसूदनः) 'ईशं' 'ब्रह्माणं' चतुर्मुखं, 'सर्वान्' 'दिव्यान्' दिवि भवान् 'ऋषीन्' [दिव्यान्] 'उरगान्' उरसा वक्षसा गच्छन्तीति उरगास्तान् सर्पान् वासुकितक्षकप्रभृतौन 'च' पश्यामि ।

15. [Arjuna said—] O God, I see in thy body all the gods, as also hosts of particular beings, the god Brahmá seated on a lotus (the earth), and all the divine sages and the celestial serpents.

अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रम्

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिम्

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

१६। [चे] 'विश्वेश्वर' 'विश्वरूप' ('विश्व' रूपं यस्य सः, तस्य सम्बोधनं)
'अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रं' अनेके बाह्वः उदराणि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि यस्य तं,
'अनन्तरूपं' अनन्तानि रूपाणि यस्य तं 'त्वां' 'सर्वतः' सर्वत्र 'पश्यामि'
'तव' 'अन्त' अवसानं सीमां 'न' 'पश्यामि', 'न' 'मध्यं' 'न' 'पुनः' 'आदिं'
[पश्यामि] ।

16. O Lord of the Universe, O thou whose form the universe is (*i. e.*, who art manifest in the universe), I behold thee everywhere with many arms, bellies, mouths and eyes, (and) of countless forms. I do not see thy end, nor thy middle, nor yet thy beginning.

किरोटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरोक्ष्यं समन्ताद्

दीप्तानलार्कदुर्गतिमप्रमेयम् ॥१७॥

१७। 'किरोटिनं' मुकुटवन्तं 'गदिनं' गदावन्तं 'चक्रिणं' चक्रम् अस्यास्तीति
चक्रो तं चक्रधरं 'सर्वतः' 'दीप्तिमन्तं' दीप्तिग्राहिणं 'तेजोराशिं' तेजःपुच्छं
'दुर्निरोक्ष्यं' दुःखेन निरोक्ष्यं दुर्दृश्यं नोयं द्रष्टुमशक्यम् इति भावः, 'दीप्तानलार्क-
दुर्गतिं' दीप्तो अनलाकौ अग्निसूक्ष्मौ तयोः दुर्गतिरिव दुर्गतिः तेजः यस्य तं 'अप्रमेयं'
सूक्ष्मत्वात् प्रमातुम निश्चेतुं अशक्यं अशक्यपरिच्छेदम् असौम 'त्वां' 'समन्तात्'
सर्वत्र 'पश्यामि' ।

17. I behold thee with crown, mace and discus, as a mass of light shining on all sides, hard to look at, having the effulgence of a blazing fire or a dazzling sun, (and) immeasurable.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यम्

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

१८। 'त्वम्' 'अक्षरम्' अविनाशि 'परम्' श्रेष्ठं (परं ब्रह्म इति शङ्करः) 'वेदितव्यं' ज्ञातव्यं, 'त्वं' 'अस्य' 'विश्वस्य' समग्रस्य जगतः 'परं' प्रकृतं 'निधानं' आश्रयस्थानं, 'त्व' 'अव्ययः' नित्यः 'शाश्वतधर्मगोप्ता' सनातनधर्मस्य रक्षाकर्ता, 'त्वं' 'सनातनः' विरन्तनः पुराणः 'पुरुषः' [च] 'मे' मम 'मतः' अभिप्रेतः सम्मतः [असि] ।

18. Thou art the Imperishable One, the Highest Object to be known. Thou art the Supreme Support of this universe. Thou art the Immutable, the Protector of the eternal law of righteousness. Thou art, to my mind, the Primeval Person.

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रम्

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

१९। 'अनादिमध्यान्तं' आदिश्च मध्यश्च अन्तश्च न विद्यते यस्य . तं उत्पत्ति-

स्थितिखरहितं 'अनन्तवीर्यं' अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तं, 'अनन्तबाहु' अनन्ताः बाहुवः यस्य तं, 'अग्निसूर्यनेत्रं अग्निसूर्यौ नेत्रे यस्य तं 'चन्द्रादित्य-नयनम्' "अग्निर्वाङ्मा चक्षुःश्रोत्रं चन्द्रसूर्यौ" इति श्रुतेः (मुण्डक २।१।४) 'दीप्त-हुताश्वक्त्रं' दीप्तः हुताश्वः आग्नेः वक्त्रं (वक्त्रेषु वा) यस्य अथवा तद्वत् वक्त्राणि यस्य तं, 'स्वीयेजसा' स्वीयेजःप्रभावेन 'इदं' 'विश्वं' 'तपन्तं' सन्तापयन्तं 'त्वां' 'पश्यामि' ।

19. I behold thee without beginning, middle, or end, of infinite prowess, with countless arms, having the sun and the moon as (thine) eyes, with faces like a blazing fire [and] heating this universe with thy glare.

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम्

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

२० । [हि] 'महात्मन्' 'इदं' 'द्यावापृथिव्योः' द्यौः स्वर्गश्च पृथिवी च तयोः 'अन्तरं' मध्यं अन्तरोक्तम् आकाशमित्यर्थं 'हि' (पादपूरणो, निश्चितं वा) 'एकेन' 'त्वया' विश्वरूपधरेण व्याप्तं [तथा] 'सर्वाः' 'दिशश्च' [व्याप्ताः] , 'तव' 'इदं' 'अद्भुतं' विस्मयजनकम् 'उग्रं' घोरं भयानकं 'रूपं' 'दृष्ट्वा' 'लोकत्रयं' लोकानां त्रयं स्वर्गमर्त्तरसातलं 'प्रव्यथितं' अतिभीतं प्रचलितं वा ।

20. O High-souled One, this intervening space between heaven and earth and all quarters (of the world) are pervaded by thee. The three worlds are extremely distressed on beholding this marvellous and awful form of thine.

अमौ हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्त्युक्ता महर्षिसिद्धसङ्घाः ,

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

२१ । 'अमौ' 'सुरसङ्घाः' देवसमूहाः 'हि' 'त्वां' 'विशन्ति' शरणं प्रविशन्ति (श्रीधरः) प्रविशन्ती दृश्यन्ते (शङ्करः) , केचित् (सुरसङ्घाः) 'भीताः' [सन्तः] 'प्राञ्जलयः' कृतसम्पृक्तकथुगलाः (भूत्वा) [त्वां] 'गृणन्ति' स्तुवन्ति रक्षाकरणार्थं प्रार्थयन्ते , 'महर्षिसिद्धसङ्घाः' महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः 'स्वस्ति' शुभं जगतः शुभमस्तु 'इति' 'उक्ता' 'पुष्कलाभिः' श्रेष्ठाभिः उत्कृष्टाभिः 'स्तुतिभिः' 'स्तुवन्ति' ।

21. Those hosts of gods are entering into thee (as their Refuge). Some, affrighted, invoke thee (for protection, with joined palms. The multitudes of great sages and Siddhas (vide ch. x) praise thee in excellent hymns, crying 'May it be well [with the world]'.

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्याः

विश्वेऽश्विनौ मरुतस्योष्मपाश्च

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

२२ । 'रुद्रादित्याः' रुद्राश्च आदित्याश्च, 'वसवः' 'ये' 'च' 'साध्याः' नाम देवाः, 'विश्वे' विश्वदेवाः नाम देवविशेषाः, 'अश्विनौ' अश्विनौकुमारौ 'मरुतः' मरुद्गणाः 'च' 'उष्मपाः' पितरः पितृलोकविशेषाः 'च' 'गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः' गन्धर्व्याणां यक्षाणां असुराणां सिद्धानाञ्च सङ्घास्ते 'च' 'सर्वे' 'विस्मिताः' विस्मयमापन्नाः [सन्तः] 'त्वां' 'वीक्षन्ते' पश्यन्ति ।

22. The Rudras, the Adityas, the Vasus, and those that are (called) Sadhyas, the Visvas, the Asvins, the Maruts, and the Ushmapas (the Manes) and the multitudes of [demi-gods and demons named] Gandharvas, Yakshas, Asuras and Siddhas, all are beholding thee, amazed.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रम्

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।

बह्वदरं बहुदंष्ट्राकरालम्

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

२३ । [हे] 'महाबाहो,' 'ते' तव 'बहुवक्त्रनेत्र' वक्त्रानि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षुः यस्मिन् (रूपे) तत्, 'बहुबाहुरूपादं' बहवः बाहवः उरवः पादाश्च यस्मिन् तत्, 'बह्वदरं' वक्त्रानि असंख्यानि उदराणि यस्मिन् तत्, 'बहुदंष्ट्राकरालं' बहुभिः [वक्त्रभिः] दंष्ट्राभिः वृद्धदन्तैः करालं विकृतं भयङ्करं 'महत्' 'रूपं' 'दृष्ट्वा' 'लोकाः' प्राणिनः (भुवनानि वा) 'प्रव्यथिताः' अतिभीताः भयेन प्रव्यथिताः 'तथा' 'अहम्' अहम् [प्रव्यथितः] ।

23. O Mighty-armed, beholding-thy huge form with many mouths and eyes, many arms, thighs and feet, and many bellies, and terrible with many large teeth, all beings and myself also are extremely distressed.

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णम्

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विण्णो ॥२४॥

१४ । [छे] 'विष्णो' (व्यापनश्रील), 'नभःस्पृशं' नभः गगनं स्पृशतीति नभःस्पृक् तं अन्तरौक्षव्यापिनं, 'दीप्त' तेजोयुक्तं प्रज्वलितं, 'अनेकवर्णं' अनेके वर्णाः यस्य तं, 'व्याप्ताननं' व्याप्तानि विष्ठतानि विस्फारितानि आननानि मुखानि यस्य तं, 'दीप्तविशालनेत्रं' दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्य तं एवम्भूतं 'हि' 'त्वां' 'दृष्ट्वा' 'प्रव्यथितान्तरात्मा' प्रव्यथितः अतिभीतः अन्तरात्मा मनो यस्य मम सः [अहं] 'हृति' धैर्यं 'शमं' शान्तिं मनःस्वैर्यं 'व' 'न' 'विन्दामि' लभे ।

24. O Vishnu (the all-pervading One), on seeing thee as touching the sky, radiant, many-coloured, with open mouths and huge glowing eyes, I, troubled in my inmost self, fail to retain my peace and firmness.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलमग्निभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शमं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

२५ । 'दंष्ट्राकरालानि' दंष्ट्राभिः बृहदन्तः करालानि विकृतानि, भयङ्कराणि 'कालानलमग्निभानि' प्रलयाप्रसङ्गानि 'व' 'ते' तव 'मुखानि' 'दृष्ट्वा' 'एव' (न तु तानि प्राप्य इति मधुसूदनः) [अहं] 'दिशः' 'न' 'जाने' (पूर्वोपरविवेकेन न जानामि) भयावेशेन अहं दिङ्मूढोऽस्मि इत्यर्थः, 'शमं' सुखं 'व' 'न' 'लभे' लपलभे. [छे] 'देवेश' देवानां ईश, 'जगन्निवास' जगतां निवास निवसतिस्थान, आधार, 'प्रसीद' प्रसन्नी भव ।

25. At the mere sight of thy mouths, terrific with large teeth, and resembling the fire of final destruction,

I fail to discriminate the cardinal points or quarters of the sky, nor do I find peace Have mercy, O God of gods, Support of the world

असौ च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ

सहास्रदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संदृश्यन्ते चर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

२६, २७ । 'असौ' 'च' 'धृतराष्ट्रस्य' 'सर्वे' 'एव' 'पुत्राः' दुर्गोपनादयः 'अवनिपालसङ्घैः' अवनिं पृथ्वीं पालयन्ति ये तेषां अत्यजयद्रथादीनां राज्ञां सङ्घैः समूहैः 'सह' 'तथा' 'भीष्मः' 'द्रोणः', 'असौ' 'सूतपुत्रः' अधिरथ-सारथि-पाण्डितः सूततनयः कर्णः 'अस्रदीयैः' अस्रत्पत्नीयैः 'योधमुख्यैः' योद्धृप्रधानैः दृष्टव्यमप्रवृत्तिभिः 'गृह' 'त्वरमाणाः' त्वरायुक्ताः भावन्तः सन्तः 'त्वां' 'ते' तव 'दंष्ट्राकरालानि' बृहदन्तैः विकृतानि 'भयानकानि' भयङ्कराणि 'वक्त्राणि' मुखानि 'विशन्ति' प्रविशन्ति ; 'केचित्' (मुखानि प्रविष्टानां मध्ये) 'दशनान्तरेषु' दन्तसन्धिषु 'विलग्नाः' संस्क्रिष्टाः (भक्षितं मांसमिव) 'चूर्णितैः' 'शीकृतैः' उत्तमाङ्गैः मस्तकैः उपलक्षिताः 'संदृश्यन्ते' उपलभ्यन्ते ।

26, 27. And all those sons of Dhritarāshtra, with hosts of kings of the earth, Bhīshma, Drona, and yon charioteer's son (Karna), together with our warrior-

chiefs, are hurrying into thy frightful mouths, terrific with large teeth. Some (of them) are seen clinging to the interstices of thy teeth with their heads crushed to pieces.

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीराः

विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

२८। 'यथा' 'नदीनां' 'बहवः' अनेके 'अम्बुवेगाः' अम्बूनां जलानां वेगाः वेगवन्तः प्रवाहाः वारिप्रवाहाः 'अभिमुखाः' प्रतिमुखाः समुद्राभिमुखाः सन्तः 'समुद्रम्' 'एव' 'द्रवन्ति' गच्छन्ति प्रविशन्ति, 'तथा' तद्वत् 'अमी' 'नरलोक-वीराः' मनुष्यलोकशूराः भीष्मादयः 'तव' 'अभिविज्वलन्ति' अभितः सर्वतः विज्वलन्ति प्रदीप्यमानानि (अभितोज्वलन्ति इति वा पाठः) 'वक्त्राणि' मुखानि 'विशन्ति' प्रविशन्ति ।

28. As the many currents of rivers, flowing in the direction of the ocean, enter into it, so are those heroes among men entering thy mouths flaming in all directions.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गाः

विशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥२९॥

२९। 'यथा' 'समुद्रवेगाः' समुद्रः उद्भूतः वेगः गतिः येषां ते उद्भूत-

गतयः प्रचक्षुवेगाः 'पतङ्गाः' 'नाशाय' मरणाय एव 'प्रदीप्त' 'ज्वलन्' 'ज्वलन्तमग्निं' 'विशन्ति', 'तथा' 'एव' 'समक्षवेगाः' 'लीकाः' प्राणिनः (सुवनामि वा) 'अपि' 'नाशाय' मरणाय एव 'तव' 'वक्त्राणि' मुखानि 'विशन्ति' ।

29. As moths flying, with great velocity, enter into a flaming fire to their destruction, so also do (these) people enter thy mouths with tremendous speed.

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

लीकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रम्

भासस्तुवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

३० । [ज्ञे] 'विष्णो' 'ज्वलद्भिः' दीपमानैः 'वदनैः' वक्त्रैः 'लीकान्' 'ग्रसमानः' अन्तःप्रवेशयन् गिञन् [ल] [तान्] 'समन्तात्' सर्वांसु दिक्षु, 'लेलिह्यसे' आखादयसि अतिशयेन भक्षयसि, 'तव' 'उग्राः' क्रूराः तीव्राः 'भासः' दीप्तयः 'तेजोभिः' विस्फुरणैः 'समग्रं' समस्तं 'जगत्' 'आपूर्य' सत्पाप 'प्रतपन्ति' सन्तापयन्ति ।

30. O Vishnu, in the act of devouring all (these) people, thou art eating them up from all sides with thy flaming mouths. Thy keen rays are heating the whole universe, having filled it with their effulgence.

आख्याहि मे की भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यम्

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

११ । 'उग्ररूपः' अतिक्रूरकारः 'भवान्' 'कः' [इति] 'मे' मच्चं 'आख्याहि' कथय; [६] 'देववर' देवानां प्रधान, 'ते' तुभ्यं 'नमः' 'अस्तु'; 'प्रसीद' प्रसादं कुरु, प्रसन्नो भव, 'आद्यं' आदौ भवं 'भवन्त' 'विज्ञातं' विशिष्टं ज्ञातम् 'इच्छामि', यतः 'हि' 'तव' 'प्रवृत्तिं' चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसि इति 'न' 'प्रजानामि' ।

31. Tell me who thou art, of awful form. Salutation to thee, O Chief of the gods. Be gracious. I desire to have a clear knowledge of thee, the Primitive One, for I do not understand thy purpose.

श्रीभगवान् उवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो

लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनोकेषु योधाः ॥३२॥

३२ [अहं] 'लोकक्षयकृत्' लोकानां विनाशकर्ता 'प्रवृद्धः' वृद्धिं गतः [प्रथममुण्डके प्रथमखण्डस्य 'तपसा चोद्यते ब्रह्म' इति अष्टमश्लोकी द्रष्टव्यः] (प्रवृद्धोऽत्युत्कटः इति श्रीधरः) 'कालः' अन्तकः अस्मि, 'इह' अस्मिन् काले (लोके वा) 'लोकान्' प्राणिनः 'समाहृत्' संहृत् असितं 'प्रवृत्तः' नियुक्तः [अस्मि], 'प्रत्यनोकेषु' अनौकानि अनौकानि प्रति तेषु प्रतिपन्नभूतेषु सैन्येषु 'ये' 'योधाः' योद्धारः 'अवस्थिताः' [ति] 'सर्वे' 'त्वां' (इन्द्वार) 'ऋते' विना 'अपि' 'न' 'भविष्यन्ति' जीविष्यन्ति ।

32. [The Lord said—] I am Death, the Destroyer

of the world, manifested in this enlarged form. I am now engaged in drawing back into me [a part of] the human race. All the warriors that are (arrayed) in the rival armies, shall cease to be, even without you (*i. e.*, even if you kill them not).

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून् भुङ्क्त्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

३३ । 'तस्मात्' ('हेतोः') 'त्वम्' 'उत्तिष्ठ' युद्धाय उन्मुखो भव, उद्युक्ती भव ; 'यशः' कीर्तिं 'लभस्व' आप्नुहि ; 'शत्रून्' अरौन् 'जित्वा' पराभूय 'समृद्धं' समृद्धियुक्तं 'राज्यं' 'भुङ्क्त्व', 'एते' [लोकाः] 'पूर्वम्' 'एव' 'मया' कालात्मना 'एव' 'निहताः' निहतप्रायाः (श्रीधरः) निश्चयेन हताः , ['हे' 'सव्यसाचिन्' (सव्येन वामहस्तेन साचितं शरान् सन्धातुं शीलं यस्य सः तस्य सम्बोधनं) वामहस्तेनापि शरक्षेपकारिन् [त्वं] 'निमित्तमात्रं' निमित्तमेव त्वयैव निहताः एते इत्येवं लौकिकव्यपदेशास्पदं 'भव' ।

33: Therefore arise and gain renown, (and) conquering your foes, enjoy a prosperous kingdom. These (men) have already been slain by me ; be only the instrument (or apparent cause) [of their death], O Savyasáchin [*i. e.*, thou who canst shoot (arrows) even with the left hand].

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथाऽन्यान्पि योधवीरान् ।

मयाहतांस्व जहि मा व्यथिष्ठाः ,

युध्यस्व जितासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

३४ । 'त्वं' 'मया' 'हतान्' 'द्रोणं' 'च' 'भीष्मं' 'च' 'जयद्रथं' 'च' 'कर्णं'
[च] 'तथा' 'अन्यान्' 'अपि' 'योधवीरान्' 'योद्धृष्टान्' 'जहि' वातय , 'मा
व्यथिष्ठाः' भयं मा कार्षीः , 'युध्यस्व' युद्धं कुरु ; 'रणे' युद्धे 'सपत्नान्' शत्रून्
'जिता असि' जेष्यसि ।

34. Kill Drona, Bhíshma, Jayadratha and Karna, as also the other chief warriors, who have been (really) slain by me. Be not pained. Fight, and you are sure to be the conqueror of your enemies in the battle.

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

३५ । [सञ्जयः उवाच] 'केशवस्य' कृष्णस्य 'एतत्' पूर्वोक्तं 'वचनं' श्रुत्वा
'किरीटी' अर्जुनः 'वेपमानः' कम्पमानः, 'कृताञ्जलिः' सम्पूटीकृतहस्तः सन्
'नमस्कृत्वा' [तथा] 'भीतभीतः' भीतादपि भीतः अतिभयाकुलः सन् 'प्रणम्य'
[च] 'भूयः' एव 'कृष्णं' 'सगद्गदं' गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वचने इति

सगदगदं यथा स्यात् तथा 'आह' उक्तवान् । ['भूयः एव प्रणम्य इति वा अन्वयः'] ।

35. [Sanjaya said—] Having heard this speech of Kesava, he, the wearer of the crown (*i.e.*, Arjuna), trembling and saluting with joined palms, and bowing down in a frightened mood, spoke again to Krishna in a choked voice.

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३६॥

३६ । [अर्जुनः उवाच] ['हे'] 'हृषीकेश' सर्वेन्द्रियनियामक, 'तव' 'प्रकीर्त्या' माहात्म्यप्रकीर्तनश्रवणेन [यत्] 'जगत्' 'प्रहृष्यति' प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति, 'अनुरज्यते' अनुरागं प्राप्नोति 'च', [तथा] 'रक्षांसि' 'भीतानि' सन्ति 'दिशः' दिशः प्रति 'द्रवन्ति' गच्छन्ति, पलायन्ते, 'सर्वे' 'सिद्धसङ्घाः' सिद्धानां समूहाः 'च' नमस्यन्ति' त्वां नमस्कृत्यन्ति [एतत्] 'स्थाने' उचितं युक्तमेव ['स्थाने' इत्यन्वयम्] ।

36. [Arjuna said—] O Hrishīkeśha, it is right that the world is intensely delighted with thy praise and is devoted to thee and that the Rākshasas fly [from thee] affrighted in all directions and all the multitudes of Siddhas salute thee.

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

३७ । [चे] 'महात्मन्', 'ब्रह्मणः' द्विरप्यगर्भस्त्व 'अपि' 'गरीयसे' गुरु-
तराय 'आदिकर्त्रे' आदिकारणाय [तुभ्यं] 'ते' सिद्धसङ्गाः 'कस्मात्' किमर्थं
'च' 'न' 'नमेरन्' नमस्कारं कुर्युः ? [चे] 'अनन्त', [चे] 'देवेश', [चे]
'जगन्निवास', 'त्वम्' 'अक्षरम्' अविनाशि ब्रह्म, [त्वमेव] 'सत्' व्यक्तं स्थूलं, 'असत्'
अव्यक्तं सूक्ष्मं, 'यत्' 'तत्परं' ताभ्यां परं सदसदतीतं मूलकारणं ब्रह्म [तदपि
त्वमेव] ।

37. [And] why should they not, O high-souled One, salute thee, the First Cause, who art greater even than [the lower] Brahman ? O Infinite One, O God of gods, Support of all the worlds, thou art the Imperishable, Being and Not-Being (*i. e.*, the gross and the subtle)), and (also) That which is beyond them.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि देह्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥

३८ । 'त्वम्' 'आदिदेवः' देवानाम् आदिः जगतः स्रष्टृत्वात्, 'त्वं' 'पुराणः'
अनादिः चिरन्तनः 'पुरुषः' ; [त्वं] 'अस्व' 'विश्वस्य' 'परं' प्रकृतं 'निधानं'

आश्रयस्थानं; [त्वं] 'वेत्ता' ज्ञाता सर्वज्ञः इत्यर्थः, 'वेद्य' वेदनाहं ज्ञेयं 'परं' परमं 'धाम' स्थानं इह 'व' 'अपि'; [हे] 'अनन्तरूप', 'त्वया' 'विश्व' 'तत्तं' व्याप्तं ।

38. Thou art the First of the gods (the Primal God), the Ancient (*i. e.*, Primeval) Person. Thou art the Supreme Resting-place of this Universe. Thou art the Knower and the Known, and the Highest Abode. O thou of endless forms, by thee is the universe pervaded.

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

३९ । 'त्वं' 'वायुः', 'यमः', 'अग्निः', 'वरुणः' जलाधिपः, 'शशाङ्कः' चन्द्रमाः, 'प्रजापतिः' विश्वकर्म्या, 'प्रपितामहः' पितामहस्य ब्रह्मणः अपि पिता 'व' । 'नमः', 'ते' तुभ्यं 'नमः', 'सहस्रकृत्वः' सहस्रशः [सहस्र + कृत्वसुच् प्रत्ययः] [नमः] 'अस्तु', 'पुनः' 'व' 'नमः', 'भूयः' पुनः 'अपि' 'ते' तुभ्यं नमः ।

39. Thou art Váyu (the God of wind), Yama (the God of death), Agni (the God of fire), Varuna (the God of the ocean), the Moon, Prajapati (*i. e.*, the Progenitor, the First embodied Being,) and the Great-grandsire. Salutation ! Salutation to thee ! A thousand salutations ! Salutation to thee again and again !

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

४० । 'ते' तुभ्यं 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि सन्मुखे अग्रे 'नमः', 'अथ' अनन्तरं 'पृष्ठतः' पश्चाद्भागे 'नमः' ; [हे] 'सर्वं' सर्वात्मन्, 'सर्वतः' सर्वास्तु दिक्षु 'एव' 'ते' तुभ्यं 'नमः' 'अस्तु' । 'त्वम्' 'अनन्तवीर्यामितविक्रमः' अनन्तं वीर्यं 'सामर्थ्यं' अमितः अपरिमितः असौमः विक्रमः पराक्रमश्च यस्य सः । [त्वं] 'सर्वं' समस्तं जगत् 'समाप्नोषि' सम्बन्धेन अप्नोष्यिष्य व्याप्नोषि, 'ततः' तस्मात् 'सर्वः' सर्वात्मकः असि त्वदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः ।

40. Salutation to thee in front ! Then salutation (to thee) behind ! Salutation be to thee on all sides, O thou all, Thou art of infinite power and of immeasurable prowess, 'Thou thoroughly pervadest all ; wherefore thou art all.

सखेति मत्वा प्रसभ यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रसादात् प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चाऽवहःसार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं

तत् क्षामये त्वामहमप्रभेयम् ॥४२॥

४१, ४२ । [च] 'अच्युत' (स्वरूपसामर्थ्यात् न च्युतः च्यवते वा इत्यच्युतः तस्य सम्बोधनम्) अविनाशिन, 'तव' 'इदं' 'महिमानं' विश्वरूपं माहात्म्यम् 'अज्ञानता' 'मया' 'प्रमादात्' चित्तविक्षेपात् वस्तुविवेकासामर्थ्यात् भ्रमवशात् 'प्रक्षयेण' 'स्नेहेन' 'वा' 'अपि' 'सखा' समानवयाः वयस्यः 'इति' 'मत्वा' ज्ञात्वा [च] 'कृष्ण', [च] 'यादव' यदुर्वशील्यव, [च] 'सखे' 'इति' ['सखेति' सन्धिरार्षः] 'प्रसभं' बलात् अभिभूय आकुलोभ्य दृढात् तिरस्कारेण (प्रसभमित्यव्ययम्) 'यत्' 'उक्तं' उक्तवानस्मि, 'विहारप्रयासनभोजनेषु' विहारः क्रीडा भ्रमणं वा प्रयासयनं आसनं उपवेशनं भोजनं भक्षणं तेषु 'एकः' एकाकी सखीन् विना विजने स्थितः सन् 'अथवा' 'तत्समत्तं' तेषां सखीनां समत्तं पुरतः अपि 'अवहासाद्ये' परिहासप्रयोजनाय [लं] 'यत्' 'असत्कृतः' अवज्ञातः अवमानितः 'व' 'असि' 'तत्' सर्वं अपराधजातं 'अहं' 'अप्रमेयं' अविन्तप्रभावं 'त्वां' क्षामये क्षमां कारयामि ।

41, 42. O Immutable One, I beseech thee, the Immeasurable, to pardon whatever has been rashly said by me, such as, 'O Krishna, O Yádava, O friend,' through carelessness or from affection, thinking thee (merely) as a friend, not knowing this thy greatness (*i. e.*, thy greatness as revealed in this universal form), and whatever dishonour I have done to thee by way of jest, while walking (or at play), or (lying) in bed, or sitting (together), or at meals, whether alone or in the presence of them (friends).

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥४३॥

४३। 'अप्रतिमप्रभाव' नास्ति प्रतिमा सादृश्यं यस्य सः अप्रतिमः, अप्रतिमः अनुपमः तुलनाशून्यः प्रभावः तेजः सामर्थ्यं यस्य सः, तस्य सम्बोधनम् निरुपम-प्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः, 'त्वम्' 'अस्य' 'चराचरस्य' स्यावरजज्जमात्मकस्य 'लोकस्य' भुवनस्य जगत्तः 'पिता' जनयिता 'अपि', [त्वं] 'पूजाः' पूजार्हः, 'गरीयान्' गुरुतरः 'गुरु' शास्त्रोपदेष्टा 'च' [अपि], 'लोकत्रये' त्रिभुवने स्वर्गमर्त्तरसातले 'त्वत्समः' त्वत्तुल्यः [कः] 'अपि' 'न' 'अस्ति', 'अम्यधिकः' त्वत्तः अधिकः 'अन्यः' 'कुत्र' कुत्र [स्यात्] ? [कुत्रापि नास्तीत्यर्थः] ।

43. O thou of matchless power, thou art the Father of the world, moving and unmoving, (i.e. of the world of animate and inanimate things). Thou art its great and adorable Preceptor. There is none equal to thee in the three worlds. How can there be another greater (than thee) ?

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीशम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

४४। 'तस्मात्' 'अहं' 'कायं' शरीरं 'प्रणिधाय' नोचेष्टत्वा दण्डवत् भूमौ निपात्य 'प्रणम्य' प्रकर्षेण नत्वा नमस्कृत्य 'ईशं' सुख्यम् 'ईश' जगतां नियन्तारं 'त्वां' 'प्रसादये' प्रसादं कारये प्रसादयामि, 'पिता' पुत्रस्य इव' पुत्रस्य अपराधं पिता यथा क्षमते तद्वत्, 'सखा सख्युः' इव' सख्युः अपराधं सखा इव, सखा यथा क्षमते तद्वत् 'प्रियः' कान्तः 'प्रियायाः' कान्तायाः 'इव' प्रियायाः अपराधं यथा प्रियः क्षमते तद्वत्, [च] 'देव' [एवं त्वं मामपि] 'सोढुं' पसहितुं क्षम्य-

भिक्षुः 'अहंसि' वीर्यो भवसि ज्ञाती भवसि । ['प्रियायाः अहंसि' इत्यत्र सन्धिरार्षः] ।

44. Therefore, bowing down by prostrating the body, I would propitiate thee, the adorable God. Be pleased to bear with me, O God, even as a father (bears) with his son, a friend with his friend, a lover with his beloved.

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

४५ । 'अदृष्टपूर्वं' पूर्वम् अदृष्टं (मया अन्येन वा केनचित्) [इदं तव विश्वरूपं] 'दृष्ट्वा' 'हृषितः' हृष्टः सञ्जातहर्षः 'अस्मि', 'भयेन' 'मे' मम 'मनः' 'प्रव्यथितं' विचलितं 'व' ; [तस्मात्] [च] 'देव', 'तत्' मदभीष्टं मम सुखकरं 'एव' 'रूपं' (यत् मत्सुखम् इच्छते) 'मे' मया 'दर्शय' [च] 'देवेश', [च] 'जगन्निवास' जगदान्नय, 'प्रसीद' प्रसन्नो भव प्रसादं मे कुरु ।

45. Having seen what was unseen before (i.e., thy manifested world-form), I am delighted ; and (yet) my mind is highly agitated with fear. Show me that (thy other) form, O God. Be gracious, O God of gods, Support of (all) the worlds.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

४६ । 'अहं' 'त्वां' 'तथा एव' पूर्ववत् इत्यर्थः 'किरीटिनं' किरीटवन्धं
मुकुटशीभितं 'गदिनं' गदावन्तं 'चक्रहस्तं' चक्रं हस्ते यस्य तं चक्रपाणिं [च]
'द्रष्टुम्' 'इच्छामि', [चे] 'सहस्रबाहो' अगन्त्यहस्त इत्यर्थः, [चे] 'विश्वमूर्ते'
विश्वरूपिन्, [त्वं] 'तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण' विश्वरूपम् उपसंहृत्य वसुदेव-
पुत्ररूपेण विमिश्रितः सन् 'भव' आविर्भव ।

46. I wish to see thee with the crown and mace
and with the discus in (thy) hand, as before. O
Thousand-armed, O thou whose form the universe is,
assume that four-armed form (again).

श्रीभगवान् उवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेन

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

४७ । [श्रीभगवान् उवाच] [चे] 'अर्जुन', 'प्रसन्नेन' त्वयि कृपावता 'मया'
'आत्मयोगात्' आत्मनः ऐश्वर्यस्य प्रभावात् 'तव' त्वदौचित्यम् 'इदं' 'परं' उत्तमं
'सर्वोत्कृष्टं' 'रूपं' विश्वरूपं 'दर्शितं' 'यत्' 'मे' मम 'तेजोमयं' प्रचुरतेजःसम्पन्नं

‘विश्व’ समस्तं विश्वात्मकम् इत्यर्थः ‘अनन्तम्’ अन्तरहितम् ‘आद्यम्’ आदौ भवं [रूपं] ‘त्वदन्येन’ त्वत्तः अन्येन केनापि जनेन ‘न दृष्टपूर्वम्’ पूर्वम् न दृष्टम् ।

47. [The Lord said—] Pleased (with you), O Arjuna, I have shown you, by my own divine power, this supreme form desired by you, which resplendent, universal, boundless and primeval form of mine was not seen by any one before, except (now) by you.

न वेदयज्ञाध्ययनेन दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिर्यैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

४८ । [च] ‘कुरुप्रवीर’ कुरुश्रेष्ठ, ‘नृलोके’ मनुष्यलोके ‘त्वदन्येन’ त्वत्तः अन्येन केन जनेन ‘अपि’ ‘एवं रूपः’ एवं यथादर्शितं रूपं विश्वरूप यस्य सः ‘अहं’ वेदयज्ञाध्ययनैः वेदानां यज्ञानां यज्ञविद्यानां च अध्ययनैः पठनैः ‘न’ ‘द्रष्टुं’ ज्ञातुं ‘शक्यः’, [तथा] ‘न’ ‘दानैः’, ‘न’ ‘च’ ‘क्रियाभिः’ श्रौतस्मार्तदि-
कर्मभिः, ‘न’ ‘उद्यैः’ चौरैः ‘तपोभिः’ शरीरपोडनैः चान्द्रायणादिव्रतैः [द्रष्टुं शक्यः] [‘शक्यः’ अहं सन्धिरार्षः] ।

48. O Chief of the Kurus, neither by the study of the Vedas, nor by the performance of sacrifices, nor by gifts, nor rites, nor severe penances, can I be seen in this form by any one other than yourself in this human world.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमौदृक्षमेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

४९ । 'मम' 'ईदृक्' ईदृश यथादर्शितं 'घोरं' भयङ्करम् 'इदं' 'रूपं' 'दृष्ट्वा'
'ते' तव 'व्यथा' भयनिमित्ता पीडा भयं 'मा' [अस्तु], 'विमूढभावः' व्याकुल-
चित्तता चित्तविक्षेपः 'च' 'मा' [अस्तु], 'त्वं' 'व्यपेतभीः' विगतभयः, 'प्रीतमनाः'
सन्तुष्टचित्तः [च] [सन्] 'पुनः' भूयः 'मे' मम 'तत् एव' चतुर्भुजं तव इष्टम्
'इदं' 'रूपं' प्रपश्य ।

49. Be not frightened or bewildered at seeing this
awful form of mine. Freed from fear and with a joyful
heart, behold again that [usual] form of mine.

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

५० । [सञ्जयः उवाच] 'वासुदेवः' कृष्णः 'अर्जुनम्' 'इति' एवं 'तथा'
तथाभूतं वचनम् 'उक्त्वा' 'भूयः' 'स्वकं' स्वीयं परिचितपूर्वं चतुर्भुजं 'रूपं'
'दर्शयामास' दर्शितवान्, 'पुनः' 'च' [सः] 'महात्मा' (वासुदेवः) 'सौम्यवपुः'
प्रसन्नदेहः 'भूत्वा' 'भीतम्' 'एनम्' अर्जुनम् 'आश्वासयामास' आश्वासितवान् ।

50. Having thus spoken to Arjuna, Vāsudeva again

showed him his own (human) form ; and the high-souled One, assuming again a gentle form, cheered up this affrighted one.

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृतः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

५१ । [अर्जुनः उवाच] [हे] 'जनार्दन' (१०।१८ स्त्रीको द्रष्टव्यः), 'इदं' 'सौम्यं' शान्तं प्रसन्नं 'तव' 'मानुषं' 'रूपं' 'दृष्ट्वा' 'इदानीम्' अधुना 'अहं' 'सचेताः' स्वस्थचित्तयः प्रसन्नचित्तः 'संवृतः' जातः, 'प्रकृतिं' स्वभावं 'गतः' प्राप्तः [च] प्रकृतियुक्त इत्यर्थः 'अस्मि' ।

51. [Arjuna said—] O Janārdana, seeing this thy gentle human form, I am now become of a right mind (*i.e.*, composed in my mind) and am restored to my own normal state.

श्रीभगवान् उवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

५२ । [श्रीभगवान् उवाच] 'मम' 'इदं' 'रूपं' विश्वरूपं 'यत्' [त्वं] 'दृष्टवान्' 'असि' [तत्] 'सुदुर्दर्शं' सुष्ठु दुःखिन दर्शः दर्शनं यत्नं तत् अत्यन्तं 'दृष्टुमशक्यं' : 'देवाः' 'अपि' 'अस्य' 'रूपस्य' 'नित्यं' सर्वदा 'दर्शनकाङ्क्षिणः' दर्शनीयवः, दर्शन-निष्कामि परन्तु न पश्यन्ति इति भावः ।

52. [The Lord said—] This form of mine which you have [just] seen, is very hard to see. Even the gods are always desirous of seeing it.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मं यथा ॥५३॥

५३ । [त्वं] 'यथा' 'मं' 'दृष्टवान्' 'असि' 'एवंविधः' यथादर्शितप्रकारः 'अहं' 'न' वेदैः, 'न' 'तपसा' उद्येण व्रतेन, 'न' 'दानेन', 'न च' 'इज्याया' यज्ञेन (पूजया वा) 'द्रष्टुं' 'शक्यः' ।

53. Neither by (the study of) the Vedas, nor by penance, nor by gifts, nor by sacrifices, can I be seen as you have seen me.

भक्ताया त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥५४॥

५४ । [हे] 'परन्तप' शत्रुतापन 'अर्जुन', 'अनन्यया' मदेकनिष्ठया 'भक्ताया' 'तु' 'एवंविधः' विशिष्टाप्रकारः 'अहं' 'तत्त्वेन' परमार्थतः 'ज्ञातुं', 'द्रष्टुं' साक्षात् कर्तुं 'च' 'प्रवेष्टुं' 'च' 'शक्यः' 'अस्मि' । ['शक्य' अहम् सन्धिरार्षः] ।

54. [But] O harasser of foes, Arjuna, by whole-hearted devotion [alone], can I, of this form, be truly known, seen, and entered into.

मत्कर्मक्षेत्रपरमो मङ्गलः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

५५ । [हे] 'पाण्डव' पाण्डुतनय अर्जुन, 'यः' 'मत्कर्मक्षेत्र' मद्द्वयं कर्म

करीति . 'मत्परमः' अहमेव परमः पुरुषार्थः यस्य सः, यः मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यते, 'मङ्गलः' ममेव भक्तः आश्रितः, यः मामेव भजते, 'सङ्गवर्जितः' पुत्रकलत्रादिषु स्पृहाशून्यः आसङ्गलिप्सावर्जितः, [तथा] 'सर्वभूनेषु' सकल प्राणिषु 'निर्वैरः' शत्रुभावरहितः, 'सः' 'माम्' 'एति' प्राप्नोति [नान्यः इति भावः] ।

55. O Pàndava (Arjuna), he who does (his) works for my sake, to whom I (alone) am the supreme goal, who is devoted [only] to me, who is free from attachment [to lower objects] and who is without enmity towards any created being, comes to me.

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

१ । [अर्जुनः उवाच] एवं पूर्वाक्तरूपेण सर्वकर्मार्पणादिना 'सतत-
युक्ता.' नैरन्तर्येण त्वयि समाहिताः [सन्तः] 'ये' 'भक्ताः.' 'त्वां' विश्वरूपं स्वगुण-
मित्यर्थः 'पर्युपासते' ध्यायन्ति, 'ते' 'च' 'अपि' 'अव्यक्तम्' अक्षरमणीयं
निर्विशेष निर्गुणमित्यर्थः 'अक्षरं' विनाशशून्यं [ब्रह्म] [पर्युपासते], 'तेषां'
उभयेषां मध्ये 'के' 'योगवित्तमाः' योगं समाधिं विदन्तीति योगविदः तेषु
श्रेष्ठाः अतिशयेन योगविदः श्रेष्ठा. योगिनः ?

1. [Arjuna said—] Of the devotees who, thus ever
in communion [with thee], adore thee (as manifested in
the world), and those who adore the Unmanifested and
Imperishable, which are the best versed in *yoga* ?

श्रीभगवान् उवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अज्ञाया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

२ । 'ये' [भक्ताः] 'मयि' विश्वरूपे परमेश्वरे सगुण्ये ब्रह्मणि 'मां.' 'मावेश्य'

समाधाय एकाग्रं कृत्वा 'निश्चयुक्ताः' सततयुक्ताः 'परया' प्रकटया 'ब्रह्मया'
'उपेताः' युक्ताः [च सन्तः] 'मां' 'उपासते' आराधयन्ति 'ते' 'युक्ततमाः' श्रेष्ठ-
योगिनः 'मे' मम 'मताः' अभिप्रेताः ।

2. [The Lord said—] Those (devotees) who,
fixing their minds on me (as the Manifested) and
being ever-composed and possessed of supreme faith,
worship me, are deemed by me (to be) the best of
devotees.

ये त्वत्क्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

सनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

३, ४ । 'तु' पञ्चान्तरे 'ये' 'इन्द्रियग्रामं' इन्द्रियाणां समूहं 'सनियम्य'
संयुज्य 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् काले (शब्दरः) विषये (मधुसूदनः) 'समबुद्धयः' समा-
तुल्या बुद्धिर्येषां ते इष्टानिष्टप्राप्तौ तुल्यज्ञानाः सुहृन्मित्रादासोनेषु तुल्यदृष्टयः वा,
'सर्वभूतहिते' सर्वेषां भूतानां प्राणिनां हिते मङ्गलसाधने 'रताः' नियुक्ताः [सन्तः]
'अनिर्देश्यं' शब्देन निर्दिष्टम् अशक्यम् अशब्दगीचरम्, 'अव्यक्तम्' इन्द्रियाणाम्
अगीचरं रूपादिहीनं 'सर्ववर्गं' सर्ववर्गानि सर्वव्यापि इत्यर्थः 'अचिन्त्यम्'
इन्द्रियागोचरत्वात् विन्तायाः अविषयं विन्तातीतं 'कूटस्थं' सत्यवत् प्रतीतं
मिथ्याभूतं वस्तु कूटं तस्मिन् स्थितं मिथ्याभाव-मायाप्रपञ्चे अवस्थितं [अथवा
कूटवत् राशिवत् (नाभिवत् वा) अविक्रम्यरूपेण स्थितं] 'अचलं' निर्विकारं 'ध्रुवं'
निश्चलं शाश्वतं उदादिरहितम् 'अक्षरं' निर्विशेषं अविनाशि ब्रह्म 'पर्युपासते'
आराधयन्ति 'ते' [अपि] 'माम्' 'एव' प्राप्नुवन्ति ।

3, 4. But those who, restraining all the senses, impartial to all, and devoted to the welfare of all beings, adore the indefinable, unmanifested, all-pervading, unthinkable, unchangeable, immutable, eternal, (and) imperishable [Brahman], also reach me.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

५। 'तेषां' 'अव्यक्तासक्तचेतसां' अव्यक्ते अतिसूक्ष्मे निर्विशेषे निगुण्ये अक्षरे परब्रह्मणि आसक्तं अभिनिविष्टं चेतो येषां तेषां निगुण्यब्रह्मचिन्तनपरायां अक्षरोपासकानां 'क्लेशः' आयासः 'अधिकतरः', 'हि' यतः 'अव्यक्ता' अव्यक्त-विषया अक्षरविषयका 'गतिः' निष्ठा मनोवृत्तिः 'देहवद्भिः' देहवद्भिः देहाभिमानिभिः जनैः 'दुःखं' यथा स्यात् तथा दुःखेन कर्च्छेय इति यावत् 'अवाप्यते' लभ्यते ।

5. The trouble of those whose minds are fixed on the Unmanifested, is [however] greater, for the realisation of the Unmanifested is with difficulty attained by embodied beings.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य भूतप्रायः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

६, ७। 'ये' 'तु' 'सर्वाणि' कर्माणि 'मयि' सगुणो ईश्वरे 'संन्यस्य' समर्थ

मत्पराः अहं परः प्रकटप्रतीतिविषयः येषां ते मग्निष्ठाः सन्तः 'अनन्येन' न विद्यते अन्यः शरण्यः यस्मिन् तेन एकात्मनेन 'एव' 'योगेन' समाधिना 'मां' 'ध्यायन्तः' चिन्तयन्तः 'उपासते', [हे] 'पाशे', 'मयि' विश्वरूपे 'आवेशितचेतसां' आवेशितं एकाग्रतया प्रवेशित समाहितं चेतो यैः येषां वा तेषां मदुपासनैकपरायणाम् 'अहं' 'न विरात्' अचिरेण क्षिप्रमेव 'मृत्युसंसार-सागरात्' मृत्युः अज्ञान तेन युक्तः यः संसारः स एव सागरः, सागर इव (दुरुत्तरत्वात्) तस्मात् 'समुद्धर्ता' सम्यक् उद्धर्ता ऊर्ध्वं नेता उद्धारकारी 'भवामि' ।

6, 7. But those whose minds are fixed on me (as the Manifested) and who, offering all actions to me and regarding me as the Supreme (Goal or Object of love), worship me, meditating on me with whole-hearted devotion,—I deliver them, without delay, O Pārtha, from the deathlike ocean of the world.

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

८ । [अतः] [त्वं] 'मयि' विश्वरूपे ईश्वरे सगुण्ये ब्रह्मणि 'एव' 'मनः' 'आधत्स्व' स्थापय 'मयि' 'बुद्धिं' 'निवेशय' सर्व्वदा माम् एव चिन्तय इत्यर्थः । [एवं कुर्व्वन्] 'अतः ऊर्ध्वं' एतद्देहान्ते, प्राकृतजीवनावसाने वा 'मयि' शुद्धे ब्रह्मणि (मधुसूदनः) 'एव' 'निवसिष्यसि' निवत्स्यसि मदात्मना निवासं करिष्यसि, [अत्र] 'संशयः' 'न' [अस्ति] । 'एव अत ऊर्ध्वं' इत्यत्र सम्भ्रामाभावः श्लोकीपूरणार्थः ।

8. [Therefore] Fix your mind on me only. Apply your understanding to me. You shall hereafter live in me. There is no doubt [about it].

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥६॥

९ । [चे] 'धनञ्जय', 'अथ' (संशयसूचकमव्ययम्) पञ्चान्तरे, यदि 'मयि' 'चित्तं' 'स्थिरम्' अचलं यथा स्यात् तथा 'समाधातुं' धारयितुं स्थापयितुं 'न शक्नोषि' 'ततः' तर्हि 'अभ्यासयोगेन, चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्व्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः स्थापनम् अभ्यासः स एव योगः (तत्पूर्व्वकी योगः समाधिर्वा) तेन मदनुस्मरणरूपेण अनुशीलनेन 'माम्' 'आप्तुं' प्राप्तुम् 'इच्छ' प्राशंस्यस्व, प्रयत्नं कुरु ।

9. But if, O Dhananjaya, you are unable to fix your mind steadfastly on me, then strive to reach me by means of constant practice [as taught in ch. VI.]

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

१० । [यदि पुनः] 'अभ्यासे' उक्तलक्षणे अनुशीलने 'अपि' 'असमर्थः' अशक्तः 'असि', [तर्हि] 'मत्कर्मपरमः' मदर्थं मत्प्रीणनार्थं कर्म मत्कर्म तत् परमं प्रधानं यस्य सः मत्कर्मप्रधानः 'भव', 'मदर्थं' मत्प्रीत्यर्थं 'कर्माणि' 'कुर्वन्' 'अपि' 'सिद्धि' (ब्रह्मभावलक्षणांमिति मधुसूदनः) योगं (शङ्करः) मीलं. (श्रीधरः) 'अवाप्स्यसि' प्राप्स्यसि ।

10. If you are incapable even of (such) practice, (then) be intent on doing works for me ; (for) even by doing works for me, you shall attain perfection.

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

११ । 'अथ' यदि 'एतत्' सत्प्रतीत्यर्थं कर्म 'कर्तुं' 'अशक्तः' 'असि', 'ततः' तर्हि 'मद्योग' मदेकशरणत्वं 'आश्रितः', 'यतात्मवान्' संयतचित्तः (यतः संयतः संयतसर्वेन्द्रियः 'आत्मवान्' विवेकी च इति मधुसूदनः) [च सन्] 'सर्वकर्मफलत्यागं' सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं 'कुरु' फलाभिसन्धिं त्यज इत्यर्थः ।

11. Even if you are unable to do this, then taking refuge in union with me and being self-controlled, renounce the fruits of all actions.

अथो हि ज्ञानमभ्यासाज् ज्ञानाद्विज्ञानं विशिष्यते ।

ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

१२ । [यतः] 'अभ्यासात्' (सम्यक्ज्ञानरहितात् इत्यर्थः) 'ज्ञानं' (युक्ति-सहितीपदेशपूर्वकम् इति भावः) शब्दयुक्तिभ्याम् आत्मनिष्ठयः (मधुसूदनः) 'अथः' प्रशस्ततरं श्रेष्ठ, 'ज्ञानात्' 'ध्यानं' ज्ञानपूर्वकम् आत्मस्वरूपचिन्तनं 'विशिष्यते' विशिष्टं अतिशयितं भवति, 'ध्यानात्' 'कर्मफलत्यागः' [विशिष्यते] 'त्यागात्' कर्मफलासक्तिनिवृत्त्याः 'अनन्तरं' पश्चात् 'शान्तिः' उपरतिः उपशमः आत्मैकिकसंसारनिवृत्तिरूपः सर्वोपरमः [भवति] ।

12. [For] Knowledge is better than practice ; meditation is superior to knowledge ; renunciation of the fruits of actions, [superior] to meditation ; after renunciation (comes) peace [for ever.]

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमो ॥१३॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥१४॥

१३, १४ । 'यः' 'मङ्गलः' मयि भक्तियुक्तः मत्सेवकः 'सर्वभूतानाम् अद्वेष्टा' सर्वत्र भूतानि आत्मत्वेन हि यः पश्यति (उत्तमेषु द्वेषण्यः), 'मैत्रः' समेषु मित्र-भावापन्नः, 'करुणः' ह्यनेषु दुःखितेषु दयायुक्तः 'एव' 'च' [तथापि] 'निर्ममः' समताशून्यः समप्रत्ययवर्ष्णितः, 'निरहङ्कारः' निर्गताहङ्प्रत्ययः आत्माभिमान-रहितः 'समदुःखसुखः' सुखदुःखाग्राप्तौ हर्षविषादरहितः, 'समे' सुखदुःखे यस्य सः इति वा 'क्षमो' क्षमाशीलः 'सततं' नित्यं 'सन्तुष्टः' लाभालाभे च प्रसन्न-चित्तः, 'योगी' अप्रमत्तः समाहितचित्तः, 'यतात्मा' संयतस्वभावः, 'दृढनिश्चयः' दृढः स्थिरः [मद्विषो] निश्चयः अध्यवसायः यस्य सः आत्मतत्त्वविषये स्थिरा-ध्यवसायः, 'मय्यर्पितमनोबुद्धिः' मयि अर्पिते स्थापिते मनोबुद्धौ (संकल्पविकल्पात्मकं मनः अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः ते) येन एवभूतः 'सः' 'मे' मम 'प्रियः' ।

13, 14. That devotee of mine who hates no being, who is friendly and compassionate, who [yet] is free from attachment and egotism, who is the same in pain and pleasure, who is forgiving, ever content, devoted, self-controlled, (and) resolute in purpose, and whose mind and understanding are dedicated to me, is dear to me.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाद्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

१५ । 'यस्मात्' मङ्गलात् 'लोको' जनः 'न' 'उद्विजते' उद्वेगं भयप्रकृया

स्त्रीभं गच्छति, 'यः' 'य' 'लोकात्' 'न' 'उद्दिजते' चित्तवेकारं प्राप्नोति, 'यः'
[च] 'हृषीकृष्णभयोद्देशैः' हृषः स्वस्व दृष्टलाभे उत्सासः अमर्षः परस्व उत्कर्षं
असह्यनं भयं चासः उद्देशः भयादिनिमित्तः चित्तक्षोभः, ऐतैः विमुक्तः यः 'सः'
'च' 'मे' 'प्रियः' ।

15. He, too, by whom the world is not troubled
and who is not troubled by the world, and who is free
from joy, jealousy, fear and anxiety, is dear to me.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥१६॥

१६ । 'यः' 'मङ्गलः', 'अनपेक्षः' यस्य विषयेषु अपेक्षा आकाङ्क्षा नास्ति
सः, यदङ्ग्या लब्धे अर्थे अपि निसृष्टः, 'शुचिः' व्याख्याभ्यन्तरशौचसम्पन्नः शुद्धः
पवित्रः, 'दक्षः' अनलसः कर्मनिपुणः, 'उदासीनः' निःसम्बन्धः निर्लिप्तः (पक्ष-
पातरहितः वा), 'गतव्यथः' गता व्यथा यस्य सः अपकृतेऽपि मनःपीडाशून्यः
विगतसन्दापः 'सर्वारम्भपरित्यागी' सर्वान् आरम्भान् अहङ्कारजातान् उद्यमान्
परित्यक्तं शौचं यस्य सः, 'सः' 'मे' 'प्रियः' ।

16. That devotee of mine who depends on
nothing, who is pure, diligent, unattached, [and] free
from anguish, and renounces all [egotistic] undertak-
ings, is dear to me.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥१७॥

१७ । 'यः' 'न हृष्यति' दृष्टं प्राप्य हृषं न गच्छति, 'न द्वेष्टि' अनिष्टं प्राप्य

क्रोधं विरागं वा न गच्छति, 'न शोषति', इष्टविधिं शीकं न करोति, 'न काङ्क्षति' अप्राप्तम् अर्थं न इच्छति, 'यः' 'शुभाशु' परित्यागो' शुभाशुभे सुख-
साधनदुःखसाधने कर्मणो (पुष्पपापे इति शङ्करः श्रीधरश्च) परित्यक्तं शीलं यस्य
सः, 'भक्तिमान्' सङ्गतिर्युक्तः, 'सः' 'मे' 'प्रियः' ।

17. He who neither rejoices, nor hates, nor grieves, nor desires, who renounces [both] good and evil (*i. e.*, the pleasant and the painful), [and] is full of devotion [to me], is dear to me.

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

श्रीतीक्ष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९॥

१८, १९ । 'शत्रौ' 'च' 'मित्रे' 'च' 'समः' एकवचनः, 'तथा' 'मानापमानयोः' [समः] हर्षविषादशून्यः इत्यर्थः, 'श्रीतीक्ष्णसुखदुःखेषु' श्रीतीक्ष्णयोः सुख-
दुःखयोः च 'समः' 'सङ्गविवर्जितः' आसक्तिरहितः क्वचिदपि अनासक्तः, 'तुल्य-
निन्दास्तुतिः' निन्दा च स्तुतिश्च ते तुल्ये यस्य सः, 'मौनी' संयतवाक् 'येन केन-
चित्' यथाशब्देन शरीरस्थितिमात्रेण (शङ्करः) 'सन्तुष्टः', 'अनिकेतः' निकेतः
आश्रयः निवासः नियतो न विद्यते यस्य सः नियतवासशून्यः आवासहीनः
'अनागारः' 'स्थिरमतिः' स्थिरा मतिः (परमार्थवस्तुविषया इति मधुसूदनः)
यस्य सः व्यवस्थितचित्तः, 'भक्तिमान्' [च यः] 'नरः' [सः] 'मे' 'प्रियः' ।

18, 19. That man who is the same to friend and foe, as also in honour and dishonour, in cold and heat, [and] in pleasure and pain ; who is free from attach-
ment ; to whom censure and praise are alike ; [who is]

silent [in habit], content with anything whatsoever [that comes of itself], homeless (*i. e.*, unattached to a particular habitation), steady-minded, [and] full of devotion, is dear to me.

ये तु धर्म्मामृतमिदं यथोक्तं पर्थ्युपासते ।

अद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

२० । 'ये' 'तु' 'अद्धानाः' अद्धानां धारयन्तः अद्धान्विताः 'मत्परमाः' अहं परमः निरतिशया गतिः येषां ते सदेकाग्रयाः ईश्वरपरायणाः इत्यर्थः 'भक्ताः' 'यथोक्तम्' उक्तप्रकारम् 'इदं' 'धर्म्मामृत' धर्म्ममेव अमृतं अमृतसाधनत्वात् [धर्म्मग्रामृतमिति वा पाठः] 'पर्थ्युपासते' अनुतिष्ठन्ति, 'ते' 'मे' 'अतीव' 'प्रियाः' [भवन्ति] ।

20. Those devotees who, being full of faith and regarding me as the Supreme (Goal), partake of this ambrosia of dharma (*i. e.*, observes or follows this law or religion giving immortality to its followers), are exceedingly dear to me.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः

—:~:—

श्रीभगवान् उवाच

इदं शरीरं कोन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एदद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥ *

१ । [श्रीभगवान् उवाच] [चे] 'कोन्तेय' कुन्तिपुत्राय अर्जुन 'इदं' भीमायतनं 'शरीरं' 'क्षेत्रं' क्षयात् नाशान्, क्षरणात्, अपक्षयात् क्षेत्रवत् वा यथा क्षेत्रे बीजमुत्पन्नं फलति तद्वत् अस्मिन् कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमिति, 'इति' एवम् 'अभिधीयते' कथ्यते । 'यः' 'एतत्' शरीरं 'वेत्ति' विजानाति (अहं ममेति मन्यते इति श्रौतम्) 'त' 'तद्विदः' तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः विवेकज्ञाः 'क्षेत्रज्ञः' 'इति' एवं 'प्राहुः' कथयन्ति (कृषीबलवत् तत्फलभोक्तृत्वात्) ।

1. [The Lord said—] O son of Kuntī, this body is called the field (object) ; (and) they (i. e., the sages) that know them (i. e., both the object and the subject), call him who knows it the knower of the object (i. e., the subject).

* A *śloka* commencing with 'प्रकृतिं पुरुषश्चैव' found in some editions, but not recognised by any commentator, is omitted here.

क्षेत्रक्षेत्राणि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज् ज्ञानं मतं मम ॥२॥

२ । [खे] 'भारत' भरतवंशावतस, 'सर्वक्षेत्रेषु' 'अपि' 'मां' (अनुगतं) 'च' एव 'क्षेत्रक्षेत्र' 'विद्धि' जानौदि, 'तच्च क्षेत्रक्षेत्रं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व-क्षेत्रेषु अनुगतं मामेव विद्धि' इति शोधरः । जीवात्मपरमात्मनोर्भेदाभेदत्वात् जीवात्मनः परमात्मानोऽनुप्रकाशत्वात्, चित्स्वरूपस्य चिद्व्यत्वात् युक्तमेवेतत् , 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः' 'यत्' (वैलक्षण्येन) 'ज्ञानं' 'तत्' 'ज्ञानं' सम्यक्ज्ञान (मोक्षहेतु-त्वात्) [इति] 'मम' 'मतं' अभिप्रायः ।

2. And know me also, O Bhárata, to be the subject in all bodies (or objects). The knowledge of object and subject is deemed by me to be the (true) knowledge.

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥३॥

३ । 'तत्' 'क्षेत्र' 'यत्' [स्वरूपतः] जडदृशादिस्वभावं 'यादृक्' [यादृक्श्च] दृग्वादिधर्मिकं, 'यद्विकारि' यैः इन्द्रियादिविकारैः युक्तं, 'यतः' यस्मात् कारणात् (प्रकृतिपुरुषसंयोगात्) 'च' 'भवति', 'सः' (क्षेत्रक्षेत्रः, जीवलक्षणः परमेश-लक्षणः च) 'च' 'य.' स्वरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यानन्तस्वभावः, 'यत्प्रभावः' ये प्रभावाः शक्तयो यस्य सः अविन्तैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावंः सम्पन्नः, 'तत्' क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं 'समासेन' संक्षेपेण 'मे' मत्तः मम चचनात् 'शृणु' ।

3. [Now,] what that object is, what it is like (i.e., of what nature it is), what changes it is liable to, and

whence it is (*i. e.*, comes into being), also who he (the subject) is and what his powers are, —hear [all] this briefly from me.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं कन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

४ । [एतत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्व] 'ऋषिभिः' 'बहुधा' बहुप्रकारं विस्तरेण 'गीतं' कथितं निरूपितं, 'विविधैः' नानाप्रकारैः 'कन्दोभिः' कन्दांसि ऋगादीनि तेः वेदैः 'पृथक्' विवेकतः [गीतं], 'तथा' 'हेतुमद्भिः' युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः सन्देहशून्यार्थप्रतिपादकैः निश्चितप्रत्ययोत्पादकैः 'ब्रह्मसूत्रपदैः' [ब्रह्म सूत्रप्रते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि तथा ब्रह्म पश्यते गम्यते साक्षात् ज्ञायते एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि तैः] वेदान्तसूत्रैः 'च' [पृथक् गीतं] ।

4. [All this has been¹ sung by the sages in many ways separately in various (Vedic) hymns, as also in the well-reasoned, decisive texts of (the aphorisms called) the 'Brahmasūtras'.

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

५, ६ । 'महाभूतानि' महान्ति भूतानि क्षित्यादीनि पञ्च, 'अहङ्कारः' महाभूतकारणम् अहंप्रत्ययलक्षणः, 'बुद्धिः' ज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं (ग्रीधरः) अहङ्कार-

कारणम् अथर्वसायणश्रुत्या (शङ्करः), 'अव्यक्तं' मूलप्रकृतिः (श्रीधरः) बुद्धेः
कारणम् ईश्वरशक्तिर्माया (शङ्करः) 'एव' 'च' 'इन्द्रियाणि' बाह्याणि ज्ञान
कामाद्वियाणि 'दश' 'एकं' (मनः) 'च' 'इन्द्रियगोचराः' श्रोत्रादियाह्व्याः 'पञ्च'
तन्मात्ररूपाः शब्दादिविषयाः 'च' [एतानि चतुर्विंशति तत्त्वानि],—'इच्छा',
'द्वेषः', 'सुखं', 'दुःखं', 'संघातः' सर्वस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः समष्टिरूपम्
इदं शरीरं, 'चेतना' ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः, 'वृत्तिः' धैर्यं, 'एतत्' 'सर्विकारम्'
इन्द्रियादिविकारसहितं 'क्षेत्रं' 'समासेन' संक्षेपेण 'उदाहृतम्' मया कथितम् ।

5, 6. 'The (five) great [gross] elements, egoism, the understanding, and also the Unmanifested (i. e., *Prakriti*), the ten senses and the one (i. e., the sensorium), the five [subtle] objects of the senses, desire, aversion, pleasure, pain, the body, (lit. combination or aggregate) consciousness, patience,—(all) this is briefly mentioned [by me here] as the *kshetra* (the objective world) with its modifications.

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं श्रैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

७-११ । 'अमानित्वं' माण्डिनः भावः माण्डित्वम् आत्मनः स्थापनं तस्य
अभावः अमानित्वम् आत्मस्वाधारादित्वं, 'अदन्तित्वं' दम्भरादित्वं (स्वधर्म-
प्रकटीकरणं दन्तित्वं तस्य अभावः स्वधर्मधनित्वरादित्वं), 'अहिंसा' प्राणिनाम्
अपौडनं परपोडावर्जनं, 'क्षान्तिः' क्षमा (परापराधप्राप्ती अविक्रियया तत् सहनं,
अपमानसहिष्णुता), 'आर्ज्व' च्छद्भुभावः सरलता, 'आचार्य्योपासनं'
आचार्य्यस्य ज्ञानोपदेष्टुः उपासनं शुश्रूषादिना सेवनं, 'शौचं' शुद्धता (बाह्य-
महानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम् अन्तर्महानां रागादीनाम् अपनयनं च शौचं
देहशुद्धिर्भावाशुद्धिश्च), 'स्थैर्य्यं' स्थिरभावः (मोक्षमार्गं प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता),
'आत्मविनिग्रहः' मनःसंयमः (शरीरसंयमः इति श्रीधरः) 'इन्द्रियाशेषु'
इन्द्रियभोग्यविषयसमूहेषु वैराग्यं विरागभावः, विदुष्या, 'अनद्वन्द्वारः' श्रेष्ठत्वा-
भिमानराहित्यं देहादौ आत्माभिमानत्यागः वा 'र' 'च', 'जन्ममृत्युजरा-
व्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा वाह्यश्च च व्याधयः रोगाः च
दुःखानि च तेषु दीषः तस्य अनुदर्शनम् आलीचनं (अथवा जन्मादिषु दुःख-
दीषयोः दुःखरूपस्य दीषस्य वा पुनः पुनः आलीचनम्) 'असक्तिः' सङ्ग-
निमित्तेषु विषयेषु, निषिद्धेषु विषयेषु इति शङ्करः, प्रीतिमात्रं सक्तिः
तदभावः अप्रीतिभावः प्रीतित्यागः, 'पुत्रदारगृहदादिषु' पुत्रेषु दारेषु कलत्रेषु
गृहेषु अन्येषु अपि 'अनभित्वङ्गः' अनासक्तिः, 'इष्टानिष्टीपपत्तिषु' इष्टानां
अनिष्टानां च प्राप्तिषु, 'नित्यं' सर्वदा 'समचित्तत्वं' तुल्यचित्तता हर्षविषाद-
राहित्यं, 'मयि' ईश्वरे 'च' 'अनन्ययोगिन' न अन्यः वासुदेवात् परोऽस्मि
इत्येवं निश्चितया बुद्ध्या अपृथक्समाधिना सर्व्वोत्तमदृष्ट्या 'अव्यभिचारिणी'
अखण्डिता एकाया एकान्ता 'भक्तिः', 'विविक्तदेशसेवित्वं' विविक्तं शुभं निर्जनं
वा देशं सेवितं शीघ्रमस्येति विविक्तदेशसेवो तस्य भावः पवित्रस्थानवासशीलत्वं

समवाये 'अरतिः' अरुचिः, 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्तत्तत्तद्विषये अनित्यभावः, आत्मानम् अधिकृत्य वर्तमानम् आत्मविषयकं ज्ञानं अध्यात्मं तस्मिन् नित्यत्वं नित्यभावः नित्यं तस्यानुशीलनमिति भावः, 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं' तत्त्वज्ञानस्य अर्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वालोचनमित्यर्थः, [इति] 'एतत्' [सर्वम्] अग्नित्यादिविशतिसंख्यकं यत् उक्तं तत् 'ज्ञानम्' (ज्ञानसाधनत्वात्) 'इति' 'प्रोक्त' कथित [ऋषिभिः शास्त्रकारैर्वा], 'अतः' अस्मात् यथोक्तात् 'यत्' 'अन्यथा' अन्यरूपं विपर्येत [तत्] मानित्वादि सर्वम् 'अज्ञान' ज्ञानविरोधित्वात् संसारपद्मवृत्तिकारणत्वाच्च । अतः तत् परित्यागमित्यर्थः ।

7-11. Humility, unostentatiousness (*i. e.*, absence of arrogance or religious hypocrisy), harmlessness, forgiveness, straightforwardness, service of the preceptor, purity, steadfastness, self-restraint ; indifference to the objects of the senses, and also absence of egotism, perception of the evil or misery in birth, death, old age and disease, absence of attachment, absence of intense affection for son, wife, home, and other things (leading to self-identification with them), constant equanimity of mind on the attainment of good (the agreeable or desirable) and evil (the disagreeable or undesirable), unswerving devotion to me by single-hearted contemplation, resort to sacred (or solitary) places, distaste for the company of [worldly-minded] men ; constancy in (the pursuit of) the knowledge of the (Supreme) Self, keeping in view the end (*i. e.*, liberation) of true wisdom,—all this has been declared to be knowledge ; what is contrary to this is ignorance.

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

१२ । [इदानीं] 'यत्' 'ज्ञेयं' ज्ञातव्यं (उक्तैः साधनैः) 'तत्' 'प्रवक्ष्यामि' प्रकर्मण स्पष्टतया यथावत् वक्ष्यामि 'यत्' ('ज्ञेयं') 'ज्ञात्वा' 'अमृतम्' अमृतत्वं मोक्षम् 'अश्नुते' प्राप्नोति (नरः इति शेषः), 'तत्' 'अनादिमत्' (आदिरस्यास्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्) आदिरहितं 'परं' निरतिशयं 'ब्रह्म', 'न' 'सत्' स्थूलं 'न' 'असत्' सूक्ष्मम् 'उच्यते' । 'अनादि' इति बहुब्रीहिणा सिद्धीति 'अनादिमत्' इत्यत्र पुनर्मतेषु प्रत्ययः द्वान्वसः (श्लोकीपूरणार्थः) ।

12 I will (now) clearly declare that which is to be known (*i. e.*, which is the sole object of knowledge), (and) knowing which one attains immortality. That beginningless Supreme Brahman is said to be neither 'Sat' (gross) nor 'Asat' (subtle).

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लीके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

१३ । 'तत्' (ब्रह्म) 'सर्वतः पाणिपादं' सर्वतः सर्वत्र (सर्वेषु दिग्दिषु इति मधुसूदनः) पाणयः हस्ताः पादाश्च यस्य तत्, 'सर्वतः अक्षिशिरोमुखं' सर्वत्र अक्षौणि चक्षुषि शिरांसि मस्तकानि मुखानि च यस्य तत्, 'सर्वतः श्रुतिमत्' सर्वत्र श्रुतयः श्रवणेन्द्रियाणि यस्य तत् सर्वत्र श्रवणेन्द्रिययुक्तं [सत्] 'ल्लीके' जगति भुवने पाणिनिकाये इति शङ्करः, 'सर्वम्' 'आवृत्य' संव्याप्य 'तिष्ठति' । (श्रुताश्रयोपनिषत् १।१६) ।

13. That (*i. e.*, the Supreme Brahman), having hands and feet everywhere, eyes, heads and faces in all directions, and ears on all sides, exists in the world, pervading all (things).

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

१४ । [तत् श्रेय ब्रह्म] 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं' (सर्वेषां इन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु, तत्तदाकारेण आभासते यत् तत्, अथवा सर्वेन्द्रियाणि गुणान् च तत्तद्विषयान् आभासयति यत् तत्, किंवा सर्वेन्द्रियगुणैः अथवसाय-संकल्पश्रवणवचनादिभिः अवभासते यत् तत् इति शङ्करः, सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतम् (इव), 'सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वैः इन्द्रियैः विवर्जितं सर्व्यकरणरहितं, 'असक्तं' सर्व्यसंश्लेषवर्जितं सङ्गशून्यं, [तथापि] 'सर्वभृत्' सर्व्य विभक्तिं धारयति पात्रयतीति च यत् तत् सर्वस्य आधारभूतं 'च' निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं, [तथापि] 'गुणभोक्तृ' गुणानां सत्त्वादौनां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमीहाकार-परिणतानां भोक्तृ उपलब्ध् (शङ्करः) पात्रकं (औषरः) 'च' 'एव' । श्रुता-श्रुतरीपनिषत् २।१७) ।

14. That (Brahman) is resplendent with all sense-functions, yet devoid of all senses ; unattached, yet supporting all (things), devoid of qualities (*gunas*), yet enjoyer or supporter of (all) qualities.

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

१५ । [तत् ब्रह्म] 'भूतानां' प्राणिनां चराचरानां स्वकार्याणाम् इति औषरः, 'बहिः' बाह्यविषयात्मकम् इत्यर्थः, 'अन्तः' अन्तर्मध्ये प्रत्यग्भूतम् इत्यर्थः 'च', [तत्] 'अचरं' स्थावर, 'चरं' जङ्गमं भूतजातं 'एव' 'च' (अविष्ठाना-त्मकत्वात्) ; 'सूक्ष्मत्वात्' रूपादिह्योनत्वात् अतीन्द्रियत्वात् [तत्] 'अविज्ञेयं' न स्पष्टज्ञानार्हं (ज्ञानसाधनशून्यानां) 'तत्' 'दूरस्थ' (अविदुषा अप्राप्यत्वात्) 'च' 'अन्तिके' समीपे निवसन्निरहितं 'च' (विदुषां तदात्मत्वात्) ।

15. [That (Brahman) is] without and within all beings (or things) ; the unmoving and also the moving ; not clearly knowable on account of [its] subtlety ; that is both far and near.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं असिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

१६। 'तत्' (ब्रह्म) 'अविभक्तं' कारणात्मना अभिन्नम् एकम् [अपि] 'च' [सत्] 'भूतेषु' मिथो भिन्नेषु 'विभक्तं' कार्यात्मना भिन्नम् 'इव' 'च' 'स्थितं', 'भूतभर्तृ' भूतानां पोषकं पालक (स्थितिकाले), 'असिष्णु' असनशीलं संहारकं (प्रलयकाले) 'च', प्रभविष्णु' 'प्रभवनशीलं' (नामाकार्यात्मना सृष्टिकाले) 'च' ।

16. That knowable (Brahman), though undivided yet exists, as if divided in beings (or things), [and] is the supporter of beings (or things), also the devourer (i. e., destroyer) and the generator.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

१७। 'तत्' (ब्रह्म) 'ज्योतिषाम्' अवभासकानां सूर्यादीनाञ्च इति मधुसूदनः) 'अपि' 'ज्योतिः' प्रकाशकं ; 'तमसः' 'परं' तमीयुष्मातीतम् अन्धकारातीतम् अथवा तमसः अज्ञानात् परं तेन असंस्पृष्टम् 'उच्यते' ; [तत्] 'ज्ञानं', 'ज्ञेयं', 'ज्ञानगम्यं' ज्ञानसाधनेन प्राप्य, 'सर्वस्य' प्राणिमात्रस्य 'हृदि' बुद्धौ 'विष्ठितं' विशेषेण स्थितं (निवस्युतया, जीवरूपेणान्तर्भावमिदमेव च इति मधुसूदनः) ।

17. That (Brahman) is the Light even of all luminous bodies (or things), (and) is said to be beyond darkness (or ignorance); [It] is knowledge, the knowable (*i.e.*, the object of knowledge), and attainable by knowledge, and dwells in the hearts of all.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

१८। 'इति' एवं 'क्षेत्रं' (५६), 'तथा' 'ज्ञानं' (७११), 'ज्ञेयं' (१२-१७) 'च' 'समासतः' संक्षेपेण [मया] 'उक्तम्' । 'मद्भक्तः' 'एतत्' 'विज्ञाय' सम्यक् ज्ञात्वा 'मद्भावाय' मम भावाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वाय 'उपपद्यते' युज्यते मोक्षं प्राप्तुं योग्यो भवति ।

18. Thus have the body and also knowledge and the object of knowledge been declared in brief. Knowing this, my devotee becomes fitted for [attaining] my nature.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादौ उभावपि ।

विकारांश्च गुणान् चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

१९। 'प्रकृतिं' 'पुरुषं' 'च' 'उभौ' 'अपि' 'अनादौ' आदिरहितौ 'एक' 'विद्धि' जानीहि (प्रकृतेः अनादित्वम् ईश्वरस्य अस्तित्वात् तस्याः अपराप्रकृतित्वात् इति वा, पुरुषस्य अनादित्वं तदंगत्वात् तत्पराप्रकृतित्वादिति वा) ; 'विकाराण्' द्वैविध्यक्रियादीन् 'च' 'गुणान्' सत्त्वादिगुणपरिणामान् सुखदुःखादीन् 'च' 'प्रकृतिसम्भवान्' प्रकृतेः संभूतान् प्रकृतिपरिणामान् 'एव' 'विद्धि' ।

19. Know both Prakriti and Purusha to be beginningless, [and] know all modifications and all qualities to be born of Prakriti.

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

२० । 'कार्यकारणकर्तृत्वे' कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखानां साधनानि इन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे उत्पादकत्वे तदाकारपरिणामे 'प्रकृतिः' 'हेतुः' कारणम् 'उच्यते' [कपिलादिभिः] , 'सुखदुःखानां' भोग्यानां 'भोक्तृत्वे' उपलब्धत्वे 'पुरुषः' ज्ञेयः 'हेतुः' 'उच्यते' । ['कार्यकारणकर्तृत्वे' इति वा पाठः] ।

20. Prakriti is said to be the cause of the body and the senses, as their producer. Purusha (Self or Spirit) is said to be the cause of the enjoyment (*i. e.*, experience) of pleasure and pain.

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । ,

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्यो निजन्मसु ॥२१॥

२१ । 'हि' यस्मात् 'पुरुषः' 'प्रकृतिः' प्रकृतौ स्थितः अविच्छिन्नः ताम् आत्मत्वेन गतः तत्कार्यं देखे तादात्म्येन स्थितः सन् 'प्रकृतिजान्' प्रकृतितः जातान् प्रकृतिजनितान् 'गुणान्' सुखदुःखादीन् 'भुङ्क्ते' उपलभते ; [अतः] 'गुणसङ्गः' गुणेषु, यद्वादिषु, सुखदुःखसोपलम्बकेषु, सङ्गः अभिवाचः कालः इति यावत्, अथवा गुणैः शुभाशुभकार्यकारिभिः इन्द्रियैः सङ्गः, किञ्चा

त्रिगुणात्मकपुरुषो तादात्म्याभिमानः [एव] 'अस्य' पुरुषस्य 'सदसद्योनि-
व्यस्यसु' सतीषु देवादिषु, असतीषु, पद्मादिषु, च योनिषु, यानि जन्मानि तेषु
'कारणं' निमित्तं [भवति] ।

21. For Purusha, when joined with (or seated or dwelling in) Prakriti, enjoys the qualities born of Prakriti. [Hence] his connection with (or attachment to) (those) qualities is the cause of his birth in good and evil wombs.

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥॥ २२

२२ । 'अस्मिन्' 'देहे' [जीवात्मरूपेण वर्तमानोऽपि] 'पुरुषः' 'परः'
गुणातीतः असंस्पृष्टः एव न तद्गुणैः युज्यते, स्वेन रूपेण विद्यमानः इत्यर्थः ; [यतः
सः] 'उपद्रष्टा' समीपस्थः सन् अपि पृथग्भूतः अथापृतः एव स्थित्वा द्रष्टा साक्षी
न तु कर्ता इत्यर्थः, [तथा] 'अनुमन्ता' अनुमोदनकर्ता सन्निधिमात्रेण अनुग्राहकः
(देहेन्द्रियाणां प्रवृत्तिषु, स्वयं अप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते
अथवा स्वध्यापारेषु प्रवृत्तान् बुद्ध्यादौ न निवारयति इत्यनेन अनुमन्ता) 'च',
'भर्ता' विधायकः धारयिता पोषयिता, 'भोक्ता' भोगकर्ता (पाण्डकः इति
जीधरः), 'महेश्वरः' महाभासो ईश्वरश्चेति ब्रह्मादीनामपि नियन्ता, 'परमात्मा'
अन्तर्यामी 'च' 'इति' 'अपि' 'उक्तः' (श्रुतौ श्रुत्या वा ; माण्डूक्य १, श्वेताश्वतर
१।११ इत्यादौ, षड्वदारण्यक १।७ इत्यादौ) ।

22. [Even though residing] in his [material or human] body, Purusha is transcendent (*i. e.*, untouched by its qualities); [for] it is also said that he is the On-looker, Approver (Permitter), Supporter, Enjoyer (Protector), the Great God and the Supreme Self.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

२३। 'यः' 'एवं' यथोक्तप्रकारेण उपद्रष्टृत्वादिरूपेण 'पुरुषं' 'गुणैः' वेकारैः सुखदुःखादिपरिणामैः 'सह' तत्सहितामित्यर्थः 'प्रकृतिं' 'च' 'ते', 'सः' 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'वर्तमानः' 'अपि' 'भूयः' पुनः 'न अभिजायते' न उत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णाति, मुच्यते एव इत्यर्थः ।

23. He who thus, knows Purusha and Prakriti with e qualities, though living in every way, is not born again.

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

२४। 'केचित्' जनाः 'ध्यानेन' आत्मचिन्तनेन 'आत्मनि' देहे (शरीरेः) (शङ्करः) 'आत्मना' मनसा (ध्यानसंस्कृतेन अन्तःकरणेन इति शङ्करः) 'आत्मानं' प्रत्यक्चेतनं 'पश्यन्ति' साक्षात् कुर्वन्ति, 'अन्ये' 'अपरे' [तु] 'सांख्येन योगेन' प्रकृतिप्रवृत्तयोः भेदज्ञानजन्येन विस्तरेण 'अपरे' 'च' 'कर्मयोगेन' निष्कामेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठेयमानेन कर्मणा [आत्मां त्मनि पश्यन्ति] ['सांख्येन', 'योगेन' इत्येवं पृथक् ग्रह्ये तु 'प्रकृतिप्रवृत्त-वृत्त्युपासीवनेन', 'अष्टाङ्गयोगेन' इत्येवमर्थः स्यात्] ।

24. Some, by meditation, see the Self in the self (r body) by the self (mind), others [see] by *sankhya-ga* (the contemplative devotion of the Sankhya system), and others again by *karma-yoga* (the practical evotion of action).

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

२५ । 'अन्ये' तु 'एवम्' आत्मसाक्षात्कारस्य ईदृशम् उपायत्रयम् 'अजानन्तः' 'अन्येभ्यः' आचार्येभ्यः [तान् उपायान्] 'श्रुत्वा' [आत्मानम्] 'उपासते' श्रद्धांयन्ति ; 'ते' 'श्रुतिपरायणाः' श्रुतिः श्रवणं परं परमम् अयनं गमनं मोक्षमार्गं प्रवृत्तौ श्रेष्ठं साधनं येषां ते श्रद्धया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्तः 'अपि' स्वयं विचारासमर्थाः अपि इत्यभिप्रायः) 'व' 'मृत्युं' मृत्युयुक्तं संसारम् 'अतितरन्ति' अतिक्रामन्ति ।

25. Yet others, not knowing this (*i. e.*, how to see the Self in the ways described above), worship (the Self), hearing [of it] from others. They, too, adhering to what is heard, overcome (*lit.* cross beyond) death

यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

२६ । ['वि'] 'भरतर्षभ' भरतश्रेष्ठ, 'यावत् किञ्चित्' यत् किञ्चित् 'स्थावर-जङ्गमम्' स्थावरं जङ्गमञ्च 'सत्त्वं' वस्तुमात्रं 'संजायते' समुत्पद्यते 'तत्' [सत्त्वं] 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः योगात् [एव सञ्जायते इति] 'विद्धि' जानीहि ।

26. O best of the race of Bharata, whatever thing, moving or unmoving, comes into being, know that to be due to the union of body and soul [or object and subject].

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

२७। 'सर्वेषु' स्यात्परजडमात्मकेषु, 'भूतेषु' 'समम्' एकरूपं निर्विशेषं 'तिष्ठन्तं' स्थितिं कुर्वन्तम् [अतः तेषु] 'विनश्यत्सु' विनाशं गच्छत्सु दृष्टमष्ट-
स्वभावेषु, [अपि] 'अविनश्यन्तं' 'परमेश्वरं' 'यः' 'पश्यति' 'सः' [सम्यक्]
'पश्यति' [सः एव परमार्थदर्शी नान्यः इत्यर्थः] ।

27. He alone sees [truly] who sees the Supreme God existing alike in all things, [and so] unperishing amidst the perishing.

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमोक्षरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

२८। 'हि' यस्मात् [सः] 'सर्वत्र' सर्वभूतेषु, 'समं' यथा स्वात् तत्रा
'समवस्थित' सम्यक् अवस्थितम् 'ईश्वरं' 'पश्यन्' उपलभमानः [जनः] 'आत्मना'
स्वेन मनसा [एव] 'आत्मानं' स्वं 'न' 'हिनस्ति' हिंसां करोति विनाशयति
अपःपातयति इति भावः 'ततः' तस्मात् तदनन्तरं वा 'परां' सर्वोत्कृष्टां
'गतिं' मोक्षमित्यर्थः 'याति' प्राप्नोति ।

28. For he who sees God abiding alike everywhere, does not destroy the self by the self, and therefore he attains the supreme goal.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

२९। 'यः' 'च' 'कर्माणि' 'प्रकृता' (देहेन्द्रियाकारिणः परिश्रुतया)

‘एव’ ‘सर्व्वशः’ सर्व्वैः प्रकारैः ‘क्रियमाणानि’ निवर्त्तमानानि ‘तथा’ ‘आत्मानम्’ ‘अकर्त्तारं’ (देहाभिमानेनैव आत्मनः कर्त्तृत्व, न स्वतः, इत्येवं) [च] ‘पश्यति’ उपपद्यते ‘सः’ [एव] (सम्यक्) ‘पश्यति’ ।

29. He alone sees [truly] who sees all actions done in every way by Prakriti alone and also sees the Self as a non-agent.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्यजते तदा ॥३०॥

३० । ‘यदा’ यस्मिन् काले [साधकः] ‘भूतपृथग्भावं’ भूतानां सर्व्वेषां व्यावर्जजमानां पृथक्त्वं भेद परस्परभिन्नत्वं ‘एकस्थम्’ एकस्मिन् एव आत्मनि स्थितम् ‘अनुपश्यति’ आलोचयति (आलोचयति इति श्रीधरः), ‘ततः’ तस्मात् आत्मतः ‘एव’ ‘विस्तारं’ भूतानाम् उत्पत्तिं विकाशं ‘च’ [अनुपश्यति], ‘तदा’ तस्मिन् काले [सः] ‘ब्रह्म’ ‘सम्यजते’ प्राप्नोति ब्रह्मभावम् उपैति ।

30. When one sees the separateness of things as existing in One (i. e., the supreme Self) and also [their] emanation from that One, one attains Brahman.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

३१ । [३१] ‘कौन्तेय,’ ‘अनादित्वात्’ आदिहीनत्वात् ‘निर्गुणत्वात्’ सत्त्वादिगुणराहित्यात् ‘अयम्’ ‘अव्ययः’ अविकारौ ‘परमात्मा’ ‘शरीरस्थः’ शरीरे स्थितः (सर्व्वगतत्वेन सर्व्वान्तत्वेन च) ‘अपि’ ‘न’ [किञ्चित्] ‘करोति’, [अतः] ‘न’ ‘लिप्यते’ कर्मफलैः क्षिप्ति भवति ।

31. O son of Kuntī, this immutable supreme Self, being without beginning and without the qualities [of Prakṛiti], does not act and (therefore) is not tainted (*i. e.*, by the fruits of action) even when existing in the body.

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

३२ । 'यथा' 'सर्वगतं' सर्वेषु (पक्षादिषु, अपि) स्थितं व्यापि अपि सत् 'आकाशं' खं 'सौक्ष्म्यात्' सूक्ष्मत्वात् 'न उपलिप्यते' (पक्षादिभिः) न संवध्यते, [तथा] 'आत्मा' 'सर्वत्र' । उत्तमे अधमे मध्यमे वा 'देहे' 'अवस्थितः' 'अपि' 'न उपलिप्यते' दैहिकैः दोषगुणैः न संयुजाते ।

32. As the all-pervading ether (or space), on account of its subtlety, is not tainted, so the Self, though abiding in every body, is not tainted [by action].

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

३३ । [क्षेत्रं] 'भारतं', 'यथा' 'एकः' [एव] 'रविः' सूर्यः 'इमं' 'कृत्स्नं' समस्तं 'लोकं' 'प्रकाशयति' अवभासयति (प्रकाशयन्मूर्तेः तु युजाते) 'तथा' 'क्षेत्री' क्षेत्रज्ञः परमात्मा (एकः एव) 'कृत्स्नं' 'क्षेत्रं' विषयजगत् [ज्ञानादीकेन] 'प्रकाशयति' ।

33. O descendant of Bharata, as the one sun

illuminates this whole world, even so does the subject [in every body] illumine the whole objective world.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

३४ । 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः' 'अन्तरं' भेदं परस्परवैखल्यं 'भूतप्रकृतिमोक्षं' भूतानां प्रकृतिः तस्याः सकाशात् मोक्षं तत् साधनं मोक्षोपायं ज्ञानज्ञानादिकं 'च' 'ज्ञानचक्षुषा' आमज्ञानरूपेण चक्षुषा 'ये' 'विदुः' विजानन्ति 'ते' 'परं' परमात्मानं 'यान्ति' च ।

34. Those who, by the eye of knowledge, thus perceive the distinctiveness of the object and the subject and [the means of] release from Prakriti and her modifications, go to (*i. e.*, attain) the Supreme.

गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः

—:~::~~:—

श्रीभगवान् उवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

१ । [श्रीभगवान् उवाच] [अहं] 'ज्ञानानां' [मध्ये] 'उत्तमं' 'परम्' उत्कृष्टं परमात्मविषयम् इत्यर्थः 'ज्ञानं' 'भूयः' पुनः [तुभ्यं] 'प्रवक्ष्यामि' प्रकर्षेण कथयिष्यामि, 'यत्' [ज्ञानं] 'ज्ञात्वा' 'मुनयः' मननशीलाः ऋषयः 'इतः' अस्मात् लोकात् अस्मात् देहबन्धनात् जन्मं वा 'पराम्' उत्कृष्टां 'सिद्धिं' फलोत्पत्तिं मोक्षमित्यर्थः 'गताः' प्राप्ताः ।

1. [The Lord said,—] I will again speak [to thee] about that supreme knowledge, the best of all kinds of knowledge, learning which all the *munis* (sages) have attained the highest perfection (*i.e.*, final emancipation) from here (*i.e.*, this world or after this life of bondage to the body).

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

२ । 'इदं' वक्ष्यमाणं 'ज्ञानम्' 'उपाश्रित्य' प्राप्य ज्ञानसाधनम् अनुष्ठाय इति

अङ्गरः [सुनयः जनाः वा] 'मम' परमेश्वरस्य 'साधर्म्यं' मत्स्वरूपतां न तु समान-
धर्म्यताम् इति अङ्गरः 'आगताः' प्राप्ताः सन्तः 'सर्ग' कृष्टिकाले 'अपि' 'न'
'उत्पज्यन्ते' उत्पद्यन्ते, [तथा] 'प्रलये' विनाशकाले [अपि] 'न' 'व्ययन्ति'
व्यथा नापद्यन्ते प्रलयदुःखं नानुभवन्ति 'च', न च लीयन्ते इत्यर्थः इति
मधुसूदनः ।

2. By acquiring this knowledge, they, the *munis*,
(or men generally), attaining the same nature as mine,
are not [re-]born even at the time of [a new] creation,
nor are they pained (*i.e.*, they do not suffer the pain of
death) even at the dissolution of the world.

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

३ । [३] 'भारत', 'महत् ब्रह्म' (देशतः कालतश्च अपरिच्छिन्नत्वात्
महत्, उद्भूतत्वात् स्वकार्याणां उद्भिद्येत्वात् ब्रह्म 'प्रकृतिः' सर्वस्य प्रपञ्चस्य
कारणं प्रधानं 'मम' परमेश्वरस्य 'योनिः' गर्भाधानस्थानं [भवति] ; 'अहं'
'तस्मिन्' योनीं योनिभूते महति ब्रह्मणि 'गर्भं' सर्वभूतजन्मकारणं बीजं जगद्भि-
स्सारहेतुं विदाभासं 'दधामि' निक्षिपामि अर्पयामि ; 'ततः' तस्मात् गर्भाधानात्
'सर्वभूतानां' निखिलस्यावरजज्जमानां 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'भवति' ।

3. O descendant of Bharata, the great Brahman
(*i.e.*, Prakriti or Nature) is my womb ; I place the germ
[of the world] into it ; thence are produced all be-
ings (or things).

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

४ । [चे] 'कौन्तेय', सर्वयोनिषु, सदासु योनिषु, मनुष्याद्यासु 'याः' 'मूर्तयः' स्थावरजगमात्मिकाः तनवः 'सम्भवन्ति' उत्पद्यन्ते 'तासां' मूर्तीनां 'महद्ब्रह्म' प्रकृतिः 'योनिः' कारणम् उत्पत्तिहेतुत्वात् मातृस्थानोया इति भावः, 'अहं' परमेश्वरः 'बीजप्रदः' गर्भाधानस्य कर्ता 'पिता' ।

4. O son of Kunti, whatever forms (*i. e.*, bodies) are born in all wombs, the great Brahman is their womb (*i. e.*, mother), [and] I am the seed imparting Father.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

५ । [चे] 'महाबाहो', 'सत्त्वं' 'रजः', 'तमः', 'इति' 'प्रकृतिसम्भवाः' प्रकृतेः सकाशात् पृथक्त्वेन अभिव्यक्ताः 'गुणाः' 'देहे' प्रकृतिकार्ये शरीरे [तादात्म्येन स्थितम्] 'अव्ययं' निर्विकारं परमार्थतः इत्यर्थः 'देहिनं' देहवन्तं विद्वन्म आत्मानं जीवमिति यावत् 'निबध्नन्ति' स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयन्ति इत्यर्थः । [अथवा देहे देहाभ्यन्तरे निबध्नन्ति इत्यनेन सत्त्वं अव्ययः] ।

5. O mighty-armed, *sattvam* (goodness or purity), *rajas* (passion or activity) and *tamas* (darkness or ignorance)—these *gunas* (qualities), born of Prakriti (Nature), bind the unchanging self existing in the body (or bind down the unchanging self in the body).

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥

६। [हे] 'अनघ' पापशून्य, 'तच्च' तेषां गुणानां मध्ये 'निर्मलत्वात्' स्वच्छत्वात् 'प्रकाशकं' भास्वरं ज्ञानव्यञ्जकम् 'अनामयं' निरुपद्रवं शान्तमित्यर्थः सुखस्य अभिव्यञ्जकम् इति आनन्दगिरिः 'सत्त्वं' सत्त्वगुणं गुणं 'सुखसङ्गेन' शान्तत्वात् स्वकायस्य सुखेन यः सङ्गः तेन 'ज्ञानसङ्गेन' प्रकाशकत्वात् स्वकायस्य ज्ञानेन यः सङ्गः तेन 'च' [देहिनां] 'बध्नाति' अहं सुखो ज्ञानो च इति मनो-धर्मान् तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे संयोजयति इत्यर्थः ।

6. O sinless One, of these, *sattvam*, which, on account of its purity (or clearness), is luminous (enlightening) and healthy (free from disease or defect), binds [the self] with attachment to happiness and attachment to knowledge.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ॥७॥

७। [हे] 'कौन्तेय', 'रजः' रजःसंज्ञकं गुणं 'रागात्मकं' अभिलाषात्मकं 'तृष्णासङ्गसमुद्भवम्' तृष्णा अप्राप्तविषये अभिलाषः सङ्गः प्राप्ते अर्थे प्रीतिः आसक्तिः आसङ्गः (प्राप्ते विषये मनसः प्रीति-लक्ष्णः संश्लेषः इति शङ्करः) तयोः समुद्भवः यस्मात् तत् 'विद्धि' जानीहि ; 'तत्' रजः 'देहिनां' शरीरिणं जीवं 'कर्मसङ्गेन' दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गेन आसक्त्या अभिलाषिणं वा तत्परतया इति शङ्करः 'निबध्नाति' नितरां बध्नाति, तृष्णासङ्गाभ्यां हि कर्मसु आसक्तिर्भवति इत्यर्थः ।

7. O son of Kuntī, know *rajas* to be of the nature

of desire (passion) and to be the source of thirst and attachment. It binds the embodied self with attachment to action.

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥८॥

८। ० [च] 'भारत', 'तमः' 'तु' 'अज्ञानजम्' अज्ञानात् आवरणशक्ति-
प्रधानात् प्रकृत्यशात् जातम् उक्तं 'सर्वदेहिनां' सर्वेषां देहवतां 'मोहनं'
मोहकरं भ्रान्तिजनकं विवेकप्रतिबन्धकं 'विद्धि', [अतः] 'तत्' तमः 'प्रमादा-
लस्यनिद्राभिः' प्रमादेन अनवधानेन आलस्येन अतुष्यमेन निद्रया स्वापेन चित्तस्य
अवसादात् लयेन च [देहिने] निवध्नाति अतुष्यते, आलानम् अविकारम्
एव विकारयति इत्यर्थः ।

8. O descendant of Bharata, know *tamas* to be born of ignorance and [to be] the confounder of all embodied selves. [So] it binds (the embodied self) with error, indolence and sleep (or sloth).

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥९॥

९। [च] 'भारत', 'सत्त्वं' [देहिने] 'सुखे' 'सञ्जयति' संश्लेषयति
दुःखसुखादिकारणी सत्यपि देहिने सुखाभिसुखम् एव करोति इत्यर्थः ; 'रजः'
'कर्मणि' [सञ्जयति] 'तमः' 'तु' 'ज्ञानं' सत्त्वकृतं विवेकम् आवृत्य आवृणोति
'प्रमादे' अनवधाने 'सञ्जयति' योजयति 'उत' अपि । उतशब्दः अपिशब्द-
पञ्जीयः अपि अतिशयार्थः पादपूरणे वा ।

9. O descendant of Bharata, *sattvam* connects [the self] with happiness ; *rajas*, with action ; but *tamas*, by covering knowledge, connects [it] with error.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

१० । [च] 'भारत', 'सत्त्वं' (कर्तृ) 'रजः' 'तमः' च उभौ अपि 'अभिभूय' तिरस्कृत्य 'भवति' उद्भवति वर्धते, यदा तदा प्रागुक्तं स्वकार्यं करोति इत्यर्थः ; [तथा] 'रजः' (कर्तृ) 'सत्त्वं' 'तमः' 'च' इति गुणद्वयम् अभिभूय भवति, अतः कर्मवृत्त्यादिस्वकार्यम् आरभते इत्यर्थः, [एवं] 'तमः' (कर्तृ) 'सत्त्वं' 'रजः' [च] उभौ अपि गुणौ अभिभूय भवति, अतः ज्ञानावरणादि-स्वकार्यम् आरभते इत्यर्थः ।

10. O descendant of Bharata, *sattvam* prevails by overpowering *rajas* and *tamas* ; *rajas*, by overwhelming *sattvam* and *tamas* ; so also *tamas*, by overwhelming *sattvam* and *rajas*.

सर्वदारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विबुधं सत्त्वमित्युत ॥११॥

११ । 'यदा' 'अस्मिन्' 'देहे' 'सर्वदारेषु' सर्वेषु दारेषु आत्मनः उपस्थितस्थानेषु श्रीआदिकर्णेषु 'प्रकाशः' प्रकाशरूपं 'ज्ञानम्' 'उपजायते' उत्पद्यते, 'तदा' अनेन प्रकाशशिखरेण 'उत' * निश्चितं, पादपूरये वा, 'सत्त्वं' 'विबुधम्' उद्भूतम् 'इति' 'विद्यात्' जानीयात् ।

* This particle is often used for the sake of emphasis, especially at the end of a line after इति ; hence it is translated here by 'indeed.'

11. When knowledge whose nature is light, arises (is generated) in this body through all its gates (*i. e.* organs of sense), then should one know that *sattvam*, indeed is increased.

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

१२। [च] 'भरतर्षभ', 'लोभः' विषयतृष्णा 'प्रवृत्तिः' सर्वेन्द्रियवृद्धिः 'कर्मणाम्' 'आरम्भः' उपक्रमः 'अशमः' इन्द्रियाणाम् अनुपरतिः हर्षरागादि-प्रवृत्तिः इति अर्थः 'स्पृहा' विषयासक्तिः, 'एतानि' विज्ञानि 'रजसि' रजोगुण्ये 'विवृद्धे' वृद्धि गते [सति] 'जायन्ते' ।

12. O best of the descendants of Bharata, greed, propensity to actions, the undertaking of actions, disquiet and covetousness,—these arise when *rajas* is increased.

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

१३। [च] 'कुरुनन्दन', 'अप्रकाशः' विवेकसंशयः ज्ञानाभावः, 'अप्रवृत्तिः' अनुष्ठानम्, 'प्रमादः' अनवधानता, 'मोहः' मिथ्याभिनिवेशः 'एव' 'च', 'एतानि' विज्ञानि 'तमसि' 'विवृद्धे' प्रवृद्धे [सति] 'जायन्ते' ।

13. O descendant of Kuru, ignorance, inactivity, error, and delusion,—these arise when *tamas* is increased.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमस्तान् प्रतिपद्यते ॥१४॥

१४ । 'यदा' 'तु' 'सत्त्वे' 'प्रवृद्धे' [सति] 'देहभृत्' देहं विभक्तिं धारयति चः सः आत्मा जीवः इत्यर्थः 'प्रलयं' मृत्युं याति' प्राप्नोति 'तदा' [सः] 'उत्तम-विदाम्' उत्तमान् हिरण्यगर्भादोन् विदन्ति उपासते ये तेषां हिरण्यगर्भाद्यु-पासकानां (उत्तमं ब्रह्म विवृण्वन्ति स्वभन्ते इत्येवं वा ब्रह्मज्ञानां ब्रह्मीपासकानाम्) 'अमस्तान्' रजस्तमोऽन्वहीनान् 'लोकान्' सुखोपभोगस्थानविशेषान् ब्रह्म-लौकादोन् इत्यर्थः 'प्रतिपद्यते' प्राप्नोति ।

14. When, on the increase of *sattvam*, a living being goes to dissolution (*i. e.*, dies), he goes to the spotless regions of those who know the Supreme.

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

१५ । 'रजसि' [प्रवृद्धे सति] [देहभृत्] 'प्रलयं' मृत्युं 'गत्वा' प्राप्य 'कर्म-सङ्गिषु' कर्मसि सङ्गः आसक्तिः येषां तेषु काम्यकर्मसिक्तेषु मनुष्येषु 'जायते' जरीरं गृह्णाति, 'तथा' 'तमसि' [प्रवृद्धे सति] [सः] 'प्रलीनः' मृतः [सन्] 'मूढयोनिषु' मूढानाम् अविवेकिनां आह्वयशालानाम् योनिषु पश्यादिषु प्राणिषु 'जायते' ।

15. Dying in *rajas* (*i. e.*, when *rajas* prevails), he is born among those who are attached to action; and, dying in *tamas*, he is born in the wombs of the con-founded (*i. e.*, as an irrational animal).

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

१६। 'सुकृतस्य' पुण्यस्य 'कर्मणः' 'सात्त्विकं' सत्त्वप्रधानं 'निर्मलं' 'फलम्' 'आहुः' [सुनयः शिष्टाः वा], 'रजसः' राजसस्य कर्मणः 'दुःखं' 'फलम्' [आहुः], 'तमसः' तामसस्य कर्मणः (अधर्मस्य इति शङ्करः) 'अज्ञानं' 'फलम्' [आहुः] ।

16. They (the wise or the sages) say that the fruit of a virtuous action is good (lit. of the quality of *sattvam*) and pure, the fruit of *rajas* pain and that of *tamas* ignorance.

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

१७। 'सत्त्वात्' 'ज्ञानं' 'सञ्जायते' समुत्पद्यते, 'रजस' रजोगुणात् 'लोभः' 'एव' 'च' [सञ्जायते], 'तमसः' तमोगुणात् 'प्रमादमोहौ' प्रमादः प्रमत्तता हान्तिः मोहः मूढता वित्तविभ्रमः तौ 'भवतः', 'अज्ञानं' ज्ञानाभावः अचेतन्यम् 'एव' 'च' [भवति] ।

17. From *sattvam* springs knowledge ; from *rajas*, only greed ; and from *tamas* [spring] error and delusion and also ignorance.

सत्त्वो गच्छन्ति सत्त्वस्थ्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

१८। 'सत्त्वस्थाः' सत्त्वगुणसम्पन्नाः 'ऊर्ध्वं' गच्छन्ति' उन्नतवीकान् प्राप्नुवन्ति ; 'राजसाः' रजोगुणवृत्तिविरताः 'मध्ये तिष्ठन्ति' मनुष्यबीजे एव उत्पद्यन्ते ; 'जघन्यगुणवृत्तिस्थाः' जघन्यस्य निकटस्य गुणस्य तमोगुणस्य वृत्तौ प्रमादमोहादौ स्थिताः मूढाः 'रामसाः' तमःप्रधानाः 'अधो गच्छन्ति' पथादिषु, तमिन्नादिषु, निरयेषु, वा उत्पद्यन्ते । [जघन्यगुणवृत्तस्थाः इति वा पाठः] ।

18. Those who are possessed of *sattvam* go up ; those who are endowed with *rajas* remain in the middle , [and] those who live in the state generated by the lowest quality, [that is], those under the sway of *tamas*, go downwards.

नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

१९। 'यदा' 'द्रष्टा' विवेकी तत्प्रायाथात्म्यदर्शी जीवः 'गुणेभ्यः' 'अन्यं' 'कर्त्तारं' 'न' अनुपश्यति' किन्तु गुणा एव सदैव कर्त्तारः इत्येवम् अनुपश्यति अनुभवतोऽर्थः, 'गुणेभ्यः' 'च' 'परं' अतिरिक्तं गुणयापारसादिभूतम् अकर्त्तारम् आत्मानं 'वेत्ति' जानाति, 'तदा' 'सः' 'मद्भावं' मम भावम् ईश्वररूपतां ब्रह्मत्वम् 'अधिगच्छति' प्राप्नोति, ब्रह्मभावः अस्त्व अभिव्यज्यते इत्यर्थः ।

19. When the seer sees no other agent than the *gunas* (qualities) and knows him who is above the qualities, then he acquires my nature.

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

१० । 'देही' देहधारी जीवः 'देहसमुद्भवान्' देहः समुद्भवः परिणामः
येषां तान् देहोत्पत्तिबोजभूतान् देहोत्पादकान् 'एतान्' यधीतान् 'जीन्'
'गुणान्' 'अतीत्य' अतिक्रम्य [तत्कृतेः] 'जन्ममृत्युजरादुःखैः' जन्म च
मृत्युश्च जरा वाञ्छक्यं जीर्णता च दुःखानि च तैः [जीवन् एव] 'विमुक्तः' [सन्]
'अमृतं' परमानन्दं मोक्षम् 'अश्नुते' प्राप्नोति ।

20 The embodied self, transcending these three *gunas* (qualities), whose product the body is, and being freed from birth, death, old age and pain, attains immortality.

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥२१॥

२१ । [अर्जुन उवाच] ['चे'] 'प्रभो', 'कैः' कौटुम्भैः 'लिङ्गैः' आपणैः
वस्तुणैः ['देही'] 'एतान्' 'जीन्' 'गुणान्' 'अतीतः' 'भवति', 'किमाचारः' [सः]
कः आचारस्तस्य कथं स वर्तते इत्यर्थः, 'कथं' केन उपायेन 'च' [सः] 'एतान्'
'जीन्' 'गुणान्' 'अतिवर्तते' अतिक्रामति अतीत्य वर्तते (तत् कथय इत्यर्थः) ।

21. [Arjuna said,—] O Lord, by what marks is he knowu when he has transcended these three qualities ? What is his conduct ? And how (by what means) does he transcend these three qualities ?

श्रीभगवान् उवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न ह्येष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचात्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोद्राश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

२२-२५ । [श्रीभगवान् उवाच] [च] 'पाण्डव', [यः] 'प्रकाशं' सत्-
कार्यं 'च' 'प्रवृत्ति' रजःकार्यं 'च' 'मोहः' तमःकार्यम् 'एव च' [एतानि]
'संप्रवृत्तानि' स्वतः प्रवृत्तानि आरम्भानि [सन्ति] (तच्च दुःखबुद्ध्या) 'न ह्येष्टि'
तत्प्रति वैरभावं न पोषयति [एतानि] 'निवृत्तानि' विरतानि [सन्ति] 'च'
(सुखबुद्ध्या) 'न' 'काङ्क्षति' कामयते, 'यः' 'उदासीनवत्' निःसम्पर्कवत्
साक्षित्वा 'आसीनः' स्थितः सन् 'गुणैः' गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिः 'न
विचात्यते' स्वरूपावस्थात् न च्यात्यते, [अपि तु] 'गुणाः' [एव] (गुणैश्च
स्वकार्येषु प्रकाशादिषु) 'वर्तन्ते' 'इति' 'एव' ['एव' वा पाठः] 'यः' 'अव-
तिष्ठति' ['इत्येव योऽवतिष्ठति' इति पाठभेदश्च दृश्यते] तैः सह मम सम्बन्ध
एव नास्ति इत्येव विवेकबुद्ध्या तुल्योभवतिष्ठति ['अवतिष्ठति' इत्यत्र परस्परपक्षम्
आर्षं, कृन्वीभङ्गमयात् परस्परपदप्रयोगः इति ग्रन्थः], 'न' [च] 'नेङ्गते' चक्षति
नेङ्गते चक्षयितो भवति : [यः] 'समदुःखसुखः' दुःखस्य सुखस्य ते समे यस्त सः,
'स्वस्थः' स्वे आत्मनि स्थितः स्वस्थे एव स्थितः प्रसन्नः इति ग्रन्थः, 'समलोद्रा-
श्मकाञ्चनः' लोद्गं सतृणखण्डं च अश्मं प्रस्तरश्च काञ्चनं स्वर्णं च एतानि समानि

यस्य सः, 'तुभ्यप्रियाप्रियः' प्रियश्च अप्रियश्च ते सुखदुःखे हेतुभूने तुभ्ये समे यस्य सः, 'धीरः' धीवान्, 'तुभ्यनिष्ठात्मसंस्तुतिः' निष्ठा दीषोक्तिश्च आत्मनः संस्तुतिः गुणकौर्तनश्च ते तुभ्ये यस्य सः ; [यः] मानापमानयोः' माने सत्कारे अपमाने तिरस्कारे च 'तुभ्यः' समः निर्विकारः, 'मित्रारिपक्षयोः' मित्रपक्षे सखिपक्षे अरिपक्षे शत्रुपक्षे च 'तुभ्यः' निर्विशेषः न कत्वचित् पक्षे तिष्ठति इति, सर्व्या-
रम्भपरित्यागो' सर्वान् दृष्टादृष्टार्थान् आरम्भान् उद्यमान् परित्यक्तं शीलं यस्य सः,—एवमन्ताचारयुक्तः—'गुणानां नः उच्यते' ।

22-25. [The Lord said,—] O son of Pándu, he who has no aversion for light (*i. e.*, knowledge), activity (propensity to action) and ignorance (delusion) when they come into play [of themselves], nor long for them when they cease to act (22); who, remaining unconcerned, is not moved by [the action of] the *gunas* (qualities), but remains unaffected, thinking that it is the qualities that act on their modifications [and not he] (23); to whom pain and pleasure are alike; who is self-contained; to whom a lump of earth, a stone, and [a piece of] gold are of the same value; to whom the agreeable and the disagreeable are the same; who is wise; to whom censure and praise [of himself] are alike. (24); [who is] the same (*i. e.*, equally-minded) in honour and disgrace, [and] the same to both parties, friends and foes; [and] who has renounced all [egotistic] undertakings—is said to have transcended the qualities (25).

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥

स गुणान् समतौल्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

२६ । 'यः' 'च' [अत्र 'च' शब्दः अवधारणार्थः] 'अव्यभिचारिणः' अखण्डितेन एकान्तेन 'भक्तियोगेन' 'मां' परमेश्वरम् [एष] 'सेवते' उपास्ये सदा चिन्तयति अशुसन्धयति 'सः', 'एतान्' प्रागुक्तान् 'गुणान्' 'समतीत्य' सम्बगतिक्रम्य 'ब्रह्मभूयाय' भूयः भवन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवमाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वाय मोक्षाय 'कल्पते' योग्यः भवति ।

26. He who serves (or worships) me with unshaken devotion, becomes fit to attain the nature of Brahman (the Supreme Being) by fully transcending (overcoming) these *gunas* (qualities).

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

२७ । 'हि' निश्चितम् 'अह' प्रत्यगात्मा इति शङ्करः 'अमृतस्य' विनाश-रहितस्य 'अव्ययस्य' अपञ्चयरहितस्य 'ब्रह्मणः' 'प्रतिष्ठा' प्रतितिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठाः आश्रयः (प्रतिष्ठा प्रतिमा इति श्रीधरः), [तथा] 'शाश्वतस्य' निवृत्तस्य 'धर्मस्य' 'च' 'एकान्तिकस्य' एकान्तनियतस्य अव्यभिचारिणः सर्वज्ञानं देशकाले च विद्यमानस्य अखण्डितस्य 'सुखस्य' परमानन्दस्य 'च' [प्रतिष्ठा] । ['अव्ययस्य अमृतस्य शाश्वतस्य च धर्मस्य' इत्येवं वा अन्यथः] ।

27. Assuredly I am the embodiment of the immortal and immutable Brahman, of eternal righteousness, and of perfect happiness.

पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः

—:—

श्रीभगवान् उवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ।

छन्दसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

१ । [श्रीभगवान् उवाच] 'ऊर्ध्वमूलम्' ऊर्ध्वम् उच्चम् उत्तमम् उत्कृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः (यदत्र क्षराक्षराभ्याम् उत्कृष्टः पुरुषोत्तमः इत्याख्यातम्) मूलम् आदिकारणम् उत्पत्तिस्थानं यस्य तं (ऊर्ध्वं उच्चं ब्रह्मणि सत्यलौकिके वा मूलं यस्य तमिति वा) 'अधःशाखम्' अधः निम्नं ब्रह्मणः अधमेषु, देवमानवपञ्चादिषु, सत्यलौकात् अधमेषु, स्वर्गमर्त्तप्रादिलौकिकेषु वा, प्रकृताः शाखाः यस्य तं (अधः ब्रह्मणः अधमाः हिरण्यगर्भादयः शाखा इव शाखा यस्य तमिति वा) 'अश्वत्थं' जम्बूः प्रभातपर्यन्तम् अपि स्यात्सति इति अश्वत्थः तं क्षुद्रप्रभृतिभिर्बिन्धनं विनश्यत् संसाररूपवृक्षम् 'अव्ययं' प्रवाहुरूपेण नित्यम् अनश्वरं 'प्रादुरः' कथयन्ति [सुतयः ऋषयः वा], 'छन्दसि' वेदाः श्रुतिवाक्यानि वेदोक्तकर्मकाण्डानि वा 'यस्य' संसारवृक्षस्य 'पर्णानि' पत्राणि सर्वजीवानाम् आश्रयनीयत्वात् पर्णस्थानोयानि 'तं' यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं 'यः' 'वेद' समूलं जानाति 'सः' 'वेदवित्' सन्ध्यावेदार्थवित् कर्मब्रह्माख्यवेदार्थवित् इति मधुसूदनः । [कटवल्ली २।१।१ इत्यादि] । ब्रह्म हि संसारवृक्षस्य मूलं, जीवाः सर्वे तस्य शाखास्थानोयाः, स च संसारवृक्षः स्वरूपेण बिन्धनः प्रवाहुरूपेण च नित्यः, वेदेः (वेदीक्षेः क्षणीभिः) च स सिध्यते, अतस्तानि कर्माणि तस्य पत्रस्थानोयानि (किंवा वेदाः

पञ्चाधर्मप्रतिपादनेन सर्वजीवानामश्रययोगत्वात् पश्यन्ते तेषां जीवानां ज्ञाया-
स्थानोयाः, अतः वेदास्तस्य संसारवृक्षस्य पञ्चस्थानोयाः), ब्रह्मज्ञानेन च स
वृक्षश्चिद्यते, एतावानेव हि वेदार्थः, यस्मिन् जानाति स एव सम्ब्रह्मज्ञः,
स वेदविदिति ।

1. [The Lord said,—] They (the *srutis* or the sages) say that the Asvattha tree (meaning the transient world, which is likened to the Asvattha or the holy fig-tree, commonly called the banyan tree), with its roots above (*i.e.*, in Brahman or God) and its branches (meaning all created beings or individual selves) below (that is to say, in the world), is eternal [on account of its unbroken course or existence]. He who knows it (this Asvattha tree), whose leaves are the Vedas (or the sacred texts of the Vedic hymns), is a knower of the Vedas.

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

२। 'तस्य' संसारवृक्षस्य 'गुणप्रवृद्धाः' गुणैः सम्पन्नस्तस्योभिः प्रवृद्धाः
वृद्धिं प्राप्ताः परिपुष्टाः 'विषयप्रवालाः' विषयाः रूपादयः प्रवालाः पञ्चवा इव
वासां ताः 'शाखाः' संसारवृक्षशाखाः जीवाः इत्यर्थः 'अधः' तेषु ये दुष्कृतिवन्धे
अधर्मेषु पञ्चदिवीनिषु, 'अधः' सुकृतिन उन्नतेषु देवादियोनिषु, 'च' 'प्रसृताः'
विस्तृतं गताः ; 'मनुष्यलोके' मनुष्यवन्धो लोकेत्येति तस्मिन् 'कर्मानुबन्धीनि'
कर्माण्यनुबन्धिनः अनुबन्धिः उत्तरभाविः येषां (कर्म धर्माधर्मवन्धुषु मनुष्यवन्धुः

वक्ष्यमाणौ भाविवन्मनश्चितुः (ऽपामिति वा) तानि कर्त्तव्यतुष्टानि 'मूलानि'
'अथः' 'च' चशब्दाद् ऊर्ध्वं च 'अनुसन्तानि' विस्तृतानि अनुप्रविष्टानि [सुखं
मूलं तु मूलैवेति] ।

2. Its branches, which are nourished by the *gunas* (qualities) and which have the objects of the senses as their sprouts, are stretched downwards and upwards. Its roots, which are the cause of (lit. which end in or are followed by) action (*i e*, whose consequence or result is action), extend downwards and upwards in the world of man.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

ममङ्गशस्त्रेण दृढेन क्षित्वा ॥३॥

ततः पटं तत्परिमागितञ्चम्

यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

३, ४ । 'इह' अस्मिन् संसारे 'अश्व' संसारस्रस्तस्य 'रूपं' स्वरूपं स्वभावः
'तथा' यथा पूर्व' वर्णितं तथा ऊर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण इत्यर्थः 'न' 'उपलभ्यते'
अवगन्धते [प्राणिभिः], 'न' 'अन्तः' नाशः अवसानं, 'न च' 'आदिः' उत्पत्तिः
'न च' 'संप्रतिष्ठा' स्थितिः मध्य [उपलभ्यते] ; 'एनं' 'सुविरूढमूलं' सुष्टु,

विहृतानि अक्षरितानि जातानि बहानि मूढानि यस्तु तम् अत्यन्तवद्वर्णं
 दुष्टं चेत्यम 'अश्वत्थं' 'दृढेन' कठिनेन 'असङ्गशस्त्रेण' सङ्गः स्पृहा तत्त्वाभावः असङ्गः
 सङ्गविरोधि वराग्यम् असङ्ग एव शस्त्रम् आयुधं तेन सङ्गराहितत्वेन वराग्येन अश्व-
 ममतात्यागरूपेण शस्त्रेण हित्वा पृथक्कृत्य समूहमुद्धृत्य (३). 'ततः' पश्चात्
 'तत्' 'पदं' पदने गन्धो इति स्थानं ब्रह्मेत्यर्थः 'परिमागितव्यम्' अन्वेष्यं
 ज्ञातव्यमित्यर्थः 'यस्मिन्' पदे गताः प्रविष्टाः यत्पदं प्राप्ताः सन्तः 'भूयः' पुनः 'न
 निवर्तन्ति' न आवर्तन्ते संसाराय इत्यर्थः, 'यतः' यस्मात् प्रवृत्तात् 'एषा'
 'पुराणी' विरन्तनो अनादिः 'प्रवृत्तिः' संसारप्रवृत्तिः जगत्प्रवाहः 'प्रवृत्ता'
 विवृता 'तं' यः पदशब्देनोक्तं तम् 'एव' 'च' 'आद्यम्' आदौ भवं जगन्मूलभूतं
 'ब्रह्म' ब्रह्मेत्यर्थः 'प्रपद्ये' शरणं गतोऽस्मि (इत्येवं तदेकशरणतया परि-
 मागितव्यमित्यर्थः) (४) ।

3, 4. Its form (or character) is not thus known (un-
 derstood) here [in this world], nor [its] end, nor begin-
 ning, nor support (basis or foundation). After cutting
 down this firmly-rooted *Asvattha* with the strong
 weapon of non-attachment (3), that place (meaning
 Brahman) ought to be sought going where men return
 no more, in the spirit of exclusive devotion as follows :
 I seek refuge in that Primeval Person alone from whom
 this eternal stream [of the world] has flowed forth (4).

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

हृद्दैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

५। 'मिथ्यानिमोहाः' मानः अहङ्कारः मोहः अविवेकः मिथ्याविमेषः
तो मानमोहौ निर्गते मानमोहौ वेभ्यः (न ह्यः मानमोहौ येषां वा) ते मान-
मोहवर्जिताः, 'जितसङ्गदोषाः' जितः पराजितः वशोक्तः सङ्गदोषः पुष्पादिषु
आसन्निरूपः दोषः विषोद्विषमनःसंसर्गदोषः वा यैः ते, अत्रुमित्रसङ्गिभौ
अपि द्वेषप्रोतिवर्जिताः इत्यर्थः इति आनन्दगिरिः, 'अध्यात्मनित्याः' अध्यात्मे
आत्मज्ञाने परमात्मस्वरूपाधीपने नित्याः परिनिष्ठिताः तत्पराः, 'विनिवृत्तकामाः'
विशेषेण निरूपेण निवृत्ताः विरताः कामाः विषयभोगाः येषां ते, 'सुखदुःखसंज्ञैः'
सुखदुःखनामकैः 'हन्तैः' रागद्वेषादिविरुद्धयुग्मैः प्रियाप्रियादिभिः 'विमुक्ताः'
विमुक्ताः 'अमूढाः' अवियाविरहिताः मोहवर्जिताः 'तत्' 'अव्ययम्' अव्ययं नित्यम्
'पदं' ब्रह्मेत्यर्थः 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ।

5. 'Those who are free from pride and delusion, who have conquered the evil of attachment, who are constantly engaged in the contemplation of the Supreme Self, whose desires have entirely ceased, who are freed from the pairs of opposites named pleasure and pain, [and] who are not deluded, go to that imperishable place or goal (i.e., Brahman).

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यत्नत्वा न निवर्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥६॥

६। 'तत्' पदं 'सूर्यः' 'न' भासयते प्रकाशयति, 'न' 'शशाङ्कः' चक्रः 'न'
[च] 'पावकः' अपि [भासयते] ; 'यत्' पदं 'गत्वा' ग्राह्य [योगिनः] 'न'
'निवर्तन्ते' संसाराय न आवर्तन्ते 'तत्' 'मम' परमात्मनः 'दाम' स्थाप्य स्वरूपं
परमम् इति शीघ्रः । [कठवल्ली १।१।१५ दृष्टव्या] ।

6. The sun lights not that [place], nor the moon, nor fire That is my supreme abode going to which they (the *yogins*) return not.

समैवाग्रो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठान्देन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

७। 'जीवलोके' जीवानां लोके संसारे 'मम' 'एव' 'सनातनः' निवः 'अग्रः' उपाधिपरिच्छिन्नः भागः अवयवः एकदेशः 'जीवभूतः' भोक्ता कर्ता इति प्रसिद्धः [सन्] (ममेव सनातनः जीवभूतः अग्रः इति वा अवयवः) 'प्रकृतिस्थानि' पुरुषोत्तमस्य स्थितानि 'मनःषष्ठानि' मनः षष्ठं येषां तानि 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादिपञ्चकं तदपेक्षया षष्ठं मनः 'कर्षति' संसारोपभोगार्थम् आकर्षति ('जीवलोके कर्षति' इत्यपि वा अवयवः संसारे पृवत्तयति इत्यर्थः) ।

7. In the world of living beings, an eternal portion of me, becoming the individual self, draws to itself the senses with the sensorium as the sixth (i. e., the five external organs of sense and the sensorium), which are inherent in Prakriti.

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

८। 'ईश्वरः' देहादीनां स्वामी जीवः इत्यर्थः 'यत्' यदा 'शरीरं' देहम् 'अवाप्नोति' लोभयकर्मवशात् गृह्णाति, 'यत्' यदा 'च' 'अपि' 'उत्क्रामति' शरीरात् वह्निर्निर्गच्छति [तदा] 'एतानि' मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि 'गृहीत्वा' पूर्वदेहात् आदाय, 'आशयात्' स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् 'गन्धान्' गन्धाजकान् सूक्ष्मान् अंशान् [गृहीत्वा] 'वायुः' एव "वायुर्वेद्या कुसुमादेः

सकाशात् गन्धान् गृहीत्वा अन्यच्च याति तद्वद्विषयः” ‘संयाति’ सन्ध्यात् गच्छति
चरीरान्तरमाप्नोति ।

8 When the ruler [of the body, i.e., the individual self] assumes the body and also when he passes out of it, he goes, taking these (i.e., the senses and the sensorium), even as the wind [goes or passes], taking scents from their source.

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥६॥

९ । ‘अयं’ जीवः ‘श्रोत्रं’ कर्णं ‘चक्षुः’ ‘स्पर्शनं’ त्वगिन्द्रियं, ‘रसनं’ जिह्वा
‘घ्राणं’ घ्राणेन्द्रियम् एतानि बाह्येन्द्रियाणि ‘एव’ ‘च’ चकारात् कर्मान्द्रियाणि
प्राणश्च इति मधुसूदनः, ‘मनः’ अन्तर्करणं ‘च’ ‘अधिष्ठाय’ आश्रित्य ‘विषयान्’
ग्रन्थादौन् ‘उपसेवते’ उपभुङ्क्ते ।

9. This individual self), taking [as its instruments] the ear, the eye, and the organs of touch, taste and smell, and also the sensorium, enjoys the objects of the senses.

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

१० । ‘उत्क्रामन्तं’ श्लेषात् निष्क्रामन्तं (दृष्टि एव) ‘स्थितं’ तिष्ठन्तं ‘जपि
‘भुञ्जान्वितम्’ इन्द्रियादिभुक्तं वा ‘भुञ्जानं’ विषयान् उपपन्नानां गुणः सञ्चरतिभिः
अन्वितं युक्तं [जीवः] ‘विमूढाः’ अविवेकिनः ‘न’ ‘अनुपश्यन्ति’, ‘ज्ञानचक्षुषः’
ज्ञानमेव चक्षुर्वेषां ते विवेकिनः [तु] ‘अपश्यन्ति’ ।

10. Whether he (the embodied self) departs [from this body] or dwells [in it], and enjoys [the objects of sense], endowed with the senses, the deluded do not see him. Those [alone] see him who have the eye of knowledge.

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

११। 'यतन्तः' प्रयत्नं कुर्वन्तः ध्यानादिभिः प्रयतमानाः योगिनः समाहितचिन्ताः [केचित्] 'च' 'एन' जीवात्मानम् 'आत्मनि' स्वस्थां बुद्धौ (शङ्करः), देखे (श्रीधरः) 'अवस्थित' 'पश्यन्ति' उपरुभन्ते, 'यतन्तः' केचित् यतमानाः 'अपि' 'अकृतात्मानः' अनात्मज्ञाः अशुद्धबुद्धिनः 'अचेतसः' अशुद्धित-विवेकाः 'एन' 'न' पश्यन्ति ।

11. Striving devotees see him dwelling in the body ; but those who are of impure hearts and are not awakened, even though striving, do not see him.

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

१२। 'आदित्यगतं' सूर्यस्थित 'यत्' तेजः जगोतिः, 'चन्द्रमसि' चन्द्रे 'च' 'यत्' [तेजः], 'अग्नौ' 'च' 'यत्' [तेजः] 'अखिलं' समस्तं 'जगत्' विश्वं 'भासयते' प्रकाशयति, 'तत्' 'तेजः' 'मामकं' मदीयं मम जगोतिः 'विद्धि' जानीहि ।

12. Know that light to be mine which is in the

sun, in the moon, and in fire, and which illuminates the whole world.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

१२। 'अहं' 'च' 'ओजसा' बलेन स्वशक्त्या 'गां' पृथिवीम् 'आविश्य' पृथिव्य अविष्टाय 'भूतानि' चराचराणि 'धारयामि', [अहं] 'च' 'रसात्मकः' रसस्वभावः सर्वरसानाम् आकरः सीमः 'चन्द्रः' 'भूत्वा' 'सर्वाः' 'ओषधीः' ब्रूहिद्यवाद्याः 'पुष्णामि' संवर्धयामि ।

13. And entering into the earth, I uphold all things (or beings) by my energy, and becoming the sap-giving moon, I nourish all plants.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

१४। 'अहं' 'वैश्वानरः' जठरानलः उदरस्थः अग्निः 'भूत्वा' 'प्राणिनां' देहम् 'आश्रितः' पृथितः [सन्] 'प्राणापानसमायुक्तः' प्राणः देहस्थः (ऊर्ध्व-गमनवान्) वायुः अपानः अधोऽगमनवान् वायुः ते प्राणापानौ ताभ्यां समायुक्तः संयुक्तः सहितः [सन्] 'चतुर्विधं' चर्व्याचोषधीक्षपेयात्मकम् 'अन्नम्' अन्नं 'पचामि' पाकं करोमि ।

14. Becoming the fire of digestion, I enter the bodies of living creatures, and, being associated with the upward and downward vital airs, I digest the four kinds of food.

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदेव चाहम ॥१५॥

१५। 'अहं' 'च' 'सर्वैः' जीवजातस्य 'हृदि' मनसि, बुद्धौ इति शङ्करः
'सन्निविष्टः' अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टः, [अतः] 'मत्तः' मम सकाशात् एव
'स्मृतिः', 'ज्ञानम्', 'अपोहनं' तयोः स्मृतिज्ञानयोः अपसरणं 'च' [भवति],
'सर्वैः' 'वेदैः' 'च' 'अहं' परमात्मा 'एव' 'वेद्यः' ज्ञेयः सर्वोक्तत्वात् तत्तद्देवतादि-
रूपेण वेदितव्यः, 'वेदान्तकृत्' वेदानाम् अन्तर्भागः उपनिषत्, तस्या रचयिता,
यद्वा वेदानाम् अन्तम् अर्थनिर्णयं करोति यः सः वेदार्थनिर्णायकः, वेदान्त-
दर्शनकारः, "वेदान्तार्थसम्प्रदायकृत्" इति शङ्करः, "वेदान्तसम्प्रदायप्रवर्तकः
ज्ञानशुद्धः" इति श्रीधरः, 'वेदवित्' वेदार्थतत्त्वज्ञः 'च' 'अहम्' 'एव' सर्वेषाम्
अन्तरात्मत्वात् ।

15. And I abide in the hearts of all. Memory and knowledge, as well as their disappearance, are from me. And it is I who am to be known by all the Vedas, I am the author of the Vedanta and the knower of the Vedas (as the inmost self of all).

ह्यविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

१६। 'लोके' संसारे 'क्षरः' क्षरति इति, विनाशो, परिवर्तनशीलः, 'च'
'अक्षरः' अविनाशो, अपरिवर्तनीयः 'एव च इमौ' 'द्वौ' 'द्विविधौ' "पृथक् राक्षी-
कृती" इति शङ्करः, 'पुरुषौ' [प्रसिद्धौ] । कौतूह्यं पुरुषौ इति आह ;—
'सर्वेषां भूतानि' समस्तं विकारजातं (क्षरः), ब्रह्मादिस्वावस्थानि अक्षराणि

(जीवरः) 'क्षरः' [पुरुषः उच्यते, तथा] 'दृढस्थः' कूटः राशिः धिक्काराभिः पर्वतः इव क्षरेषु नश्यत्सु अपि निर्विकारतया तिष्ठति इति संसारबीजकृपा भगवच्छक्तिः 'अक्षरः' [पुरुषः] उच्यते [विवेकिभिः] । "क्षरः पुरुषः जनिम-
दसुसंसर्गो, अतएव क्षरोराभिनिवेशवान् वक्षी जीवः, अक्षरः क्षरोरानपेक्षी
स्वस्वरूपे वर्त्तमानो मुक्ती जीवः" इति उपाध्यायः ।

16. There are these two [kinds of] Purushas (souls) in this world, namely, the Kshara (changing) and the Akshara (the unchanging). All living creatures are the changing, and the one who is perpetually the same, is the unchanging

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

१७ । 'तु, पक्षान्तरे 'अन्यः' एताभ्यां क्षराक्षराभ्याम् अत्यन्तविद्वत्क्षरः
'उत्तमः' उत्कृष्टतमः 'पुरुषः' 'परमात्मा' 'इति' [स्मृतिभिः] 'उदाहृतः' उक्तः
'यः' 'अव्ययः' सर्वविकारशून्यः 'ईश्वरः' 'लोकत्रयं' भूभुवः स्वराज्यं' सर्वं
जगत् इति यावत् 'आविश्य' प्रविश्य [तं] 'विभर्ति' धारयति ।

17. On the other hand, there is another, namely, (the highest Person), called the *Paramātmā* (the Supreme Self), who, the imperishable Lord, pervades and sustains the three worlds.

यस्मात् क्षरमतौतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

१८। 'यस्मात्' यतः 'अहं' 'क्षरम्' 'अतीतः', अतिक्रान्तः तत्कारणत्वात्, 'अक्षरात्' 'अपि च' 'उत्तमः' ऊर्ध्वतमः कार्यकारणविषयत्वात्, 'अतः' 'बीके' संपदारे 'वेदे' 'च' 'पुरुषोत्तमः' उत्तमः पुरुषः [इति] 'प्रथितः' प्रसिद्धः 'अस्मि', "सः उत्तमः पुरुषः" इति श्रुते 'कान्दीग्योपनिषत् ८।१।२।

18. As I transcend the changeable and am higher than the unchangeable, so I am known in the world and in the Veda as Purushottama (the Highest Person)

यो मामेवमसम्बूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१८॥

१९। [हे । भारत', 'एवम्' उक्तप्रकारेण असंभूढः' निश्चितमतिः [सन्] 'यः' 'मां' 'पुरुषोत्तमं' परमात्मानं 'जानाति' 'सः' 'सर्व्ववित्' सर्व्वसारतत्त्वज्ञः 'सर्व्वभावेन' सर्व्वानुरूपेण, सर्व्वोक्तना वा 'माम्' [एव] 'भजति' सेवत ।

19 O descendant of Bharata, he who, being undeluded, knows me thus as the Highest Person, knows all things and worships me in all my aspects (or with his whole heart).

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया जनैः ।

एतद्बुद्ध्वा ब्रह्मिणोऽपि स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

२०। [हे] 'जनैः' अपाप, [हे] 'भारत' 'इति' पूर्व्वोक्तप्रकारेण

‘गुह्यतमं’ गीयतमम् अतिरहस्यम् ‘इदं शास्त्रं’ ‘मया’ ‘उक्तम्’ ‘एतत्’ मदुक्तं
 ‘बुधा’ ज्ञात्वा, [यः कोऽपि] ‘बुद्धिमान्’ आतःज्ञानं तन्मन्त्रज्ञानौ ‘कृतकृत्यः’
 कृतं कृत्यं सर्वं कर्त्तव्यं येन सः ‘च’ ‘स्यात्’ भवेत् ।

20. O sinless one, O descendant of Bharata, the most secret knowledge has thus been declared by me. Understanding this, one should become wise and successful in the discharge of one's duties

दैवासुरसम्पद्भिर्भागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः

—:~::~~::~—

श्रीभगवान् उवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूनेश्वलोलुप्त्वं मादृवं क्रूरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं देवोमभिजातस्य भारत ॥३॥

१-३ । [श्रीभगवान् उवाच] [चे] 'भारत', 'अभयं' भयराहित्यं 'सत्त्व-
संशुद्धिः' सत्त्वत्व चित्तत्व संशुद्धिः सुप्रसन्नता, 'ज्ञानयोगव्यवस्थितिः' ज्ञानयोगे
आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा, 'दानं' 'दमः' बाह्येन्द्रियसंयमः 'य',
'यज्ञः' 'य', 'स्वाध्यायः' वेदाध्ययनं 'तपः' शरीरपोषणादिनपस्त्रा, 'आर्जवम्'
शुद्धता सरलता, (१) 'अहिंसा' परपोषावर्जितं, 'सत्त्वम्' 'अक्रोधः' 'त्यागः'
विषयेषु ओदात्त, 'शान्तिः' वित्तोपरतिः अन्तःकरणत्व उपशमः, 'अपैशुनम्' परोक्षे
परदीपाकषणं, 'भूनेषु' दौनेषु, दुःखिनेषु प्राणिषु 'दया' क्षमा, 'अलीलुप्त',
लीलाभावः, अवर्ज्योपसु आर्षः ('क्रोधः'), 'मादृवं' मदुता, 'जीः' लज्जा,

अकार्यप्रवृत्तौ सङ्कोचः, 'अवापयं' वापयत्येतत्वं व्यर्थक्रियाराहित्यं, (२) 'तेजः' पराक्रमः 'क्षमा', 'वृत्तिः' धैर्यं, 'शौचं' युक्ता आश्वासनरूपिणः, 'अद्रीहः' जिघांसाराहित्यं, 'नातिमानिता' आत्मनः अतिमानित्वस्य अतिपूज्यत्वा-
भिमानस्य अभावः,— एते यद्विशिष्टप्रकाराः धर्म्याः]—'दैवी' देवयोर्म्यां
सात्त्विकी 'सम्पदं' वासनासन्नतिं (मधुसूदनः) 'अभि' अभिषिञ्च्य तदाधि-
मुख्येन 'जातस्य' [उःसः] 'भवन्ति' ।

1-3. [The Lord said---] O descendant of Bharata, fearlessness, purity of heart, steadfastness in *māna-yoga* (devotion or mental abstraction through spiritual knowledge), charity, restraint of the senses, sacrifice, study of the scriptures, austerity, uprightness ; harmless, truth, absence of anger, renunciation, tranquillity, freedom from slander, compassion for all beings, uncorvetousness, gentleness, modesty, absence of fickleness ; vigour, forgiveness, fortitude, purity, absence of malice, absence of inordinate pride,—these are his who is born to the godly nature.

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥४॥

४ । [चे] 'पाथं', 'दम्भः' धर्मैर्धृजित्वा धार्मिकत्वप्रदर्शनार्थं धर्मौतुष्ठानं धार्मिकतया आत्मनः ख्यापनं 'दर्पः' धनविद्यादिनिमित्तः गर्वः 'अभिमानः' आत्मनि अतिपूज्यत्वारोपः 'च', 'क्रोधः' 'पारुष्य' परुषवचनं (शङ्करः) निष्ठुरत्वं (श्रीधरः) 'एव' 'च', 'अज्ञानं' च, [एते दोषाः] 'आसुरी' रजस्तमोमयी 'सम्पदं' सम्पत्तिम् अशुभवासनासन्नतिम् 'अभि जातस्य' [उरुषस्य भवन्ति] ।

4. O son of Prithā, ostentation (arrogance or religious hypocrisy), intolerance, self-conceit, anger, harshness, and ignorance,—these are his who is born to the demoniac nature.

दैवौ सम्पद्भिर्मोक्षाय निबन्धायासुरो मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवोऽभिजातोऽपि पाण्डव ॥५॥

५। 'दैवौ' सम्पत् 'विमोक्षाय' संसारवन्धनात् विमुक्तौ, 'आसुरौ' [सम्पत्] 'निबन्धाय' नियतः बन्धः संसारबन्धः, तदर्थं 'मता' शास्त्राणां तदनुसारिणां च अभिमता, [च] 'पाण्डव', 'मा शुचः' शोक मा कार्षीः [यतस्त्व'] 'दैवौ' 'सम्पदं' 'अभि जातः' अभिलक्ष्य जातः 'अपि' ।

5. The godly nature is regarded as conducive to liberation and the demoniac to bondage. Grieve not, O Pándava ; for you are born to the godly nature.

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।

दैवो विस्तराशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

६। 'अस्मिन्' 'लोके' संसारे 'देवः' 'आसुरः' 'एव' 'च' 'द्वौ' द्विविधौ 'भूतसर्गौ' भूतानां जोशानां सर्गौ द्वौ जोषद्वौ [भवतः], 'देवः' (भूतसर्गः) 'विस्तराशः' बहुप्रकारः 'प्रोक्तः' मया कथितः (स्थितश्रवणस्थितिद्वयोश्च, अक्षि-
कक्षस्थे हादशे, ज्ञानब्रह्मस्थे व्योदशे, गुणातीतब्रह्मस्थे चतुर्दशे अक्षारे) ।
[च] 'पार्थ', 'आसुरं' भूतसर्गं 'मे' मत्तः मम वचनात् 'शृणु' ।

6. There are two kinds of created beings in this

world, the godly and the demoniac. The godly has been spoken of at length. Now hear from me, O son of Prithá, about the demoniac.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

७। 'आसुराः' असुरस्वभावाः 'जनाः' 'प्रवृत्ति' धर्मे प्रवर्तनं 'च' 'निवृत्ति' अधर्मात् निवर्तनं 'च' 'न' 'विदुः' जानन्ति, [अतः] 'तेषु' आसुरजनेषु 'न' शौचं शुद्धत्वं, 'न' 'आचारः' सदावहारः, 'न' 'च' 'अपि' 'सत्यं' यथार्थभाषणं विद्यते ।

7 Demoniac men know not either a propensity to virtue, or abstention from vice. In them, there is neither purity, nor good conduct, nor yet [any devotion

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीश्वरम् ।

अपरस्परमश्रुतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥८॥

८। 'ते' आसुराः जनाः 'जगत्' 'असत्यं' भ्रान्तिविजृम्भितम् 'अप्रतिष्ठम्' प्राप्तिवहीनम् 'अनीश्वरं' नास्ति ईश्वरः नियन्ता यस्य तादृशम्. 'अपरस्परमश्रुतम्' अपरस्य परस्य इति अपरस्परम्, अन्वयान्वयः स्त्रीपुंसयुक्तात् सन्ध्यात्तम् उत्पन्नं 'किमन्यत्' किम् अन्यत् (वाच्यं), कारणमस्य नास्ति अन्यत् किञ्चित्, [किन्तु] 'कामहेतुकं' (स्त्रीपुंसयोः उभयोः) कामः एव प्रवाहकपेष शत्रुस्व रत्नेतत् [प्राहुः] ।

8. They (demoniac men) say that the world is unreal, unstable (*i. e.* without a firm basis), without a God (ruler), produced by mutual union (*i. e.* union of male and female), and, further lit., what else?), caused by lust..

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्तुः प्रकर्मणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥६॥

६। 'एतां' 'दृष्टि' दर्शनं 'अवष्टभ्य' आश्रित्य [एते] 'अल्पबुद्धयः' तुच्छ-
मतयः 'नष्टात्मानः' नष्टस्वभावाः, मलिनचित्ताः, 'उग्रकर्मणः' उग्रं हिंस्रं कर्म
येषां ते क्रूरकर्मणः हिंसात्मकाः, 'अहिताः' अनिष्टकारिणः [जनाः] 'जगतः'
प्राणिजातस्य 'क्षयाय' नाशाय 'प्रभवन्ति' उद्भवन्ति ।

9. Holding this view, (these) harmful men of little knowledge, of lost souls, and of fearful deeds are born for the destruction of the world.

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद् गृहीत्वाऽसदुपाहान् प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥१०॥

१०। 'दुष्पूरं' पूरयितुमशक्यं अशक्यपूरणं 'काम' विषयवृष्णाय 'आश्रित्य'
'दम्भमानमदान्विताः' दम्भः (अशार्थकत्वेऽपि शार्थकत्वख्यापनं), मानः
(अप्रशस्तेऽपि प्रशस्तत्वख्यापनं), मदः (उत्कर्षराहित्येऽपि उत्कर्षविशेषस्य
अधारोपः), तेः अन्विताः युक्ताः [च सन्तः] 'मोहाद्' अविवेकतः 'असद-
उपाहान्' अशुभाभिप्रायान् 'गृहीत्वा' उपादाय 'अशुचित्रताः' अशुचीनि अप-
विष्टाणि व्रतानि नियमाः कर्माणि येषां ते [सन्तः] [ते] 'प्रवर्तन्ते' आत्मानं
कर्माणि निवीजयन्ति ।

10. Cherishing some insatiable desire, and filled with arrogance, pride and infatuation, they set to work, adopting wicked resolves through delusion and engaging in unholy practices.

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशयतैवेहाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थमसञ्चयान् ॥१२॥

११, १२ । 'प्रलयान्तां' प्रलयः मरणं स एव अन्तः । यस्याः तां मरणान्ताम् 'अपरिमेयां' परिमातुम् अशक्यां 'च' 'चिन्तां' 'उपाश्रिताः' अवलम्बिताः 'कामोपभोगपरमाः' कामानाम् इष्टवस्तूनाम् उपभोगः सेवा एव परमः पुरुषार्थः येषां ते, 'एतावत्' कामभोगमात्रम् 'इति' एवं 'निश्चिताः' कृतनिश्चयाः, कामभोगः एव परमः पुरुषार्थः नान्यत् अस्ति इत्येवं निश्चितात्मानः (११), 'आशापाशयतैः' आशाः आकाङ्क्षाः एव पाशाः रज्जवः तेषां यतैः 'वेहाः' आक्रुष्यमानाः 'कामक्रोधपरायणाः' कामक्रोधौ परम् अग्र्यं परः आश्रयः येषां ते [सन्तः] [ते] 'कामभोगार्थं' कामभोगप्रयोजनाय (न धनार्थम् इत्यर्थः) 'अन्यायेन' अवधेन उपायेन, चौक्यादिना 'अर्थसञ्चयान्' अर्थानां सञ्चयान् राशीन् लब्धुम् 'ईहन्ते' चेष्टन्ते (१२) ।

11, 12. Entertaining unbounded thought ending only with death, with sensual enjoyment as their highest aim, thinking this is all (that is desirable) (11), bound by a hundred cords of desire, given over to lust and anger, they strive to obtain hoards of wealth by unfair means for the purpose of sensual enjoyment.

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तौदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥
 अमौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगो मिच्छोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥
 आद्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्याऽस्ति सदृशो मया ।
 यक्षो दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

१३-१६। 'अद्य' इदानीं 'मया' 'इदं द्रव्यं', 'लब्धम्', 'इदम्' अन्यत्) 'मनोरथं' मनसः प्रियम् ईक्षितं 'प्राप्स्ये' प्राप्स्यामि, 'इदम्' 'अस्ति', पुनः 'मे' मम 'इदम्' 'अपि' 'धनं' भविष्यति १३ । 'प्रतो' 'शत्रुः', 'मया' 'हतः', 'अपरान्' अन्यान् शत्रून् 'च' 'अपि' 'हनिष्ये' हनिष्यामि, 'अहम्' 'ईश्वरः' कर्ता, 'अहं' 'भोगो' भोगकर्ता, 'मिच्छे' कर्तव्यः, 'बलवान्' 'सुखी' (१४) ; ['अहम्'] 'आद्यः' धनादिसम्पन्नः, 'अभिजनवान्' कुटुम्बेन, 'अस्ति' 'मया' सदृशः अन्यः कः 'अस्ति' ? ['अहं'] 'यक्षो' यागादुत्थानं करिष्यामि 'दास्यामि' दानं करिष्यामि, 'मोदिष्ये' हर्षं प्राप्स्यामि, 'इति' एवम् 'अज्ञानविमोहिताः' अविवेकभावम् आपन्नाः (१५) ; 'अनेकचित्तविभ्रान्ताः' अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तं अनेकचित्तं तेन विभ्रान्ताः विवृताः, 'मोहजालसमावृताः' मोहः अविवेकः अज्ञानं, तदेव जालम् इव (आवरणकृत्वात्) तेन समावृताः सम्यक् आच्छादिताः 'कामभोगेषु' कामानाम् उपमात्, 'प्रसक्ताः' अभिनिविष्टाः [सन्तः] [ते] 'अशुचौ' अपवित्रे 'नरके' पतन्ति ।

13-16. "This has been obtained by me to-day ; this desired thing I shall obtain [tomorrow] ; this (wealth) is mine ; again this wealth also shall be mine [in

future]; that enemy has been killed by me, and others also I shall kill, I am the lord I am the enjoyer, I am successful, powerful, happy, I am rich and of noble birth Who else is like unto me? I will sacrifice, I will give (make gifts), I will rejoice.' ---Thus infatuated by ignorance, bewildered by numerous thoughts, enclosed by the net of delusion, and given to the gratification of desire, they fall into foul hell.

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञे स्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

१७। 'आत्मसम्भाविताः' आत्मनेव सम्भाविताः पूजयतां नीताः (न तु साधुभिः कैचित्) आत्मस्वादिनः, 'स्तब्धाः' अनन्ताः, 'धनमानमदान्विताः' धनेन धननिमित्तः यः मानः मदश्च ताभ्याम अन्विताः किंवा धनेन मानेन च यः मदः तेन अन्विताः युक्ताः [सन्तः] 'ते' 'दम्भेन' धर्म्मव्यजितया (न तु अज्ञया) 'नामयज्ञे' नाममात्रेण यज्ञाः यदा नाममात्रप्रसिद्धये च यज्ञाः तैः 'अविधि-पूर्वकं' यथा भवति तथा 'यजन्ते' पूजां कुर्वन्ति ।

17. Self-glorified, stubborn, and filled with the intoxication of wealth and pride, they, with ostentatiousness (or religious hypocrisy), worship with nominal sacrifice, without following any prescribed rule.

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

सामात्मपरदेहेषु प्रक्षिपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

१८। [एते पूर्वोक्ताः] 'अहङ्कारं' 'बलं' 'दर्पं' 'कामं' 'क्रोधं' 'च' 'संश्रिताः' संप्राप्ताः [सन्तः] 'सामात्मपरदेहेषु' आत्मदेहे परदेहेषु च [चित्तश्रेण

अन्तर्धामिदेष वा अवस्थितं] 'मां' 'पुद्गलः' मन्त्रासनातिवर्तितं पुद्गलः
तं कुर्वन्तः (अक्षरः) 'अभ्युत्थिताः' सम्मार्गवर्तिनां शुद्धेषु, असह्यमानाः
दीपारोपकाः [भवन्ति] ।

18. Resorting to egotism, force, insolence, lust, and anger, and hating me in their own and others' bodies, they become detractors [of virtuous men]

तानहं द्विषतः क्रान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरोष्वेव योनिषु ॥१८॥

१८ । 'अहं' [मां] 'द्विषतः' द्वेषं कुर्वन्तः 'क्रान्' निर्दयान् नृशंसान्
'नराधमान्' 'अशुभान्' अशुभकर्मकारिणः 'संसारेषु' जन्ममृत्युमागषु,
'आसुरेषु' अतिक्रूरासु 'योनिषु' व्याघ्रसर्पादियोनिषु, (ओषरः) 'एव'
'अजस्रम्' अनवरतं 'क्षिपामि' पातयामि ।

19. Those evil-doers, hating [me] cruel, and worst of men, I hurl down continually into demoniac wombs in the course of their births.

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

सामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्मधमां गतिम् ॥२०॥

२० । [हे] 'कौन्तेय', 'मूढाः' अविवेकिनः 'जन्मनि जन्मनि' पुनरिजन्म
'आसुरीं' तमोवज्जुषां 'योनिम्' 'आपन्नाः' प्राप्ताः तासु योनिषु, जायमानाः
सन्तः 'यान्' ईश्वरम् 'अप्राप्य' अनासाद्य 'एव' 'ततः' तच्चादपि 'अधमां'
निजदुर्गतां गतिं' लभिक्रीडादिजन्म (ओषरः) 'वाप्सि' प्राप्नुवन्ति ।

20. Entering into demoniac wombs, the deluded, without attaining to me birth after birth, go down, O son of Kuntī, to a state [even] lower than these.

त्रिविधं नरकेस्थेदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥२१॥

२१ । 'कामः', 'क्रोधः', 'तथा' 'लोभः' [इति] 'द्वदं' 'त्रिविधं' विप्रकारं 'नरकस्य' 'द्वारम्', [अतएव] 'आत्मन' 'नाशनं' नोषयोनिप्रापक (शोधरः) सर्वानर्थमूलं (मधुसूदनः), 'तस्मात्' 'एतत्' 'त्रयं' 'त्यजेत्' ।

21 Lust, anger and greed,—this is the threefold gate to hell, [and so] destructive of the self Therefore, one ought to abandon these three

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

२२ । [हे] 'कौन्तेय', 'एतैः' 'त्रिभिः' कामादिभिः 'तमोद्वारैः' तमसः नरकस्य द्वारभूतैः 'विमुक्तः' 'नरः' 'आत्मनः' 'श्रेयः' श्रेयःसाधनं तपोयोगादिकम् 'आचरति' अनुष्ठति, ततः तदनन्तरं 'परां' उत्कृष्टां 'गतिं' मोक्षमित्यर्थः 'याति' प्राप्नोति ।

22. O son of Kuntī, freed from these three gates to darkness (*i. e.* hell), a man works out his own good (or the final liberation of the self), and then attains to the supreme goal.

यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

२३। 'यः' 'शास्त्रविधिं' वेदादिशास्त्रविहित धर्मम् 'उत्सृज्य' परित्यज्य 'कामकारतः' कामपशुक्तः सन् (शङ्करः) 'वर्तते' विहितं नाचरति । नपिद्धमप्याचरति इत्यर्थः, 'सः' 'सिद्धिं' पुरुषार्थयोग्यतां (शङ्करः) तत्त्वज्ञानं (श्रीधरः) 'न' 'अवाप्नोति' प्राप्नोति, 'न सुखं न [च] परां गतिं' [प्राप्नोति] ।

23. He who, abandoning scriptural ordinance, lives, acting at will (*i.e.*, unrestrained) under the impulse of desire, attains neither success (or perfection), nor happiness, nor the supreme goal

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थिनौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

२४। 'तस्मात्' 'कार्याकार्यव्यवस्थिनौ' इदं कार्यं कर्तव्यम् इदम् अकार्यम् अकर्तव्यं च एतस्यां व्यवस्थायां स्थितौकरणे 'शास्त्रं' वेदादिप्रतिष्ठ-वचनं 'ते' तव 'प्रमाणं' ज्ञानसाधन (शङ्करः), मार्गनिर्देशकरूपेण आश्रयनीयम्, [अतः] 'इह' संसारे कर्माधिकारभूमौ (मधुसूदनः) 'शास्त्रविधानोक्तं' शास्त्रम् एव विधानं कुर्यात् न कुर्यात् इत्येवं लक्षणतेन उक्तं स्वकर्म यत् तत् 'ज्ञात्वा' 'कर्म' 'कर्तुम्' 'अर्हसि' योग्यो भवसि ।

24. Therefore, in determining what ought and what ought not to be done, scripture is your authority. So, knowing what is prescribed by scriptural ordinance, you ought to work here (in this world, or in this stage of *karma-yoga*).

अज्ञात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः

—:—:—

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अज्ञयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृणु सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

१ । [अर्जुन उवाच] [हे] 'कृणु', 'ये' 'शास्त्रविधि' शास्त्रीयं विधानम् 'उत्सृज्य' परित्यज्य 'अज्ञया' 'तु' 'अन्विताः' युक्ताः केवलम् आचारप्रामाण्येन ब्रह्मान्विताः सन्तः केवलम् आस्तिक्यबुद्ध्या वा इत्यर्थः 'यजन्ते' देवादौ न पूजयन्ति 'तेषां' 'निष्ठा' स्थितिः 'का' कौटुम्भी ? तेषां निष्ठायाः कः आश्रयः—'सत्त्व', 'रजः' 'आहो' अथवा 'तमः' ?

1. [Arjuna said—] O Krishna, what is the state of those who worship (or perform sacrifice), abandoning scripture-ordinance, but full of faith?—(Is it one of *sattva* or *rajas* or *tamas* ?

श्रीभगवान् उवाच

त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विको राजसो चैव तामसो चेति तां शृणु ॥२॥

२ । [श्रीभगवान् उवाच—] 'देहिनां' 'सात्त्विकी', 'राजसो', 'च', 'तामसी' 'च' 'इति' 'त्रिविधा' विप्रकारा 'एव' 'अज्ञा' 'भवति'; 'सा'

(अद्वा) 'स्वभावजा' स्वभाव. पूर्वसंस्कार. जन्मान्तरकृतः धर्मादिसंस्कारः तस्मात् जाता ; 'तां' विविधा अद्वा शृणु

2. [The Lord said :] The faith of the embodied is of three kinds, *sāttvika* (i.e., of the quality of purity or goodness), *rajasika* (of the quality of passion), and *tāmasika* (of the quality of darkness) It is born of Nature (i.e., according to the individual nature or disposition of the embodied as determined by acts in a former life).

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अद्वा भवति भारत ।

अद्वामयोऽयं पुरुषो यो यच्छृद्धः स एव सः ॥३॥

२ । [हे] 'भारत', 'सर्वस्य' प्राणिजातस्य विवेकिनः अविवेकिनी वा स्त्रीकस्य 'अद्वा' 'सत्त्वानुरूपा' स्वत्त्वतारतम्यानुसारिणी स्वस्वविविधताय विविधा वृत्तयः 'भवति', 'अयं' 'पुरुषः' समारो जीवः 'अद्वामयः' विविधअद्वाप्रचुरः, 'यः' जीवः 'यच्छृद्धः' या यादृशी अद्वा यस्य जीवस्य सः यच्छृद्धः, 'सः' 'एव' 'सः' यादृशअद्वायुक्तः (यस्य यादृशी अद्वा सः तच्छृद्धानुरूप एव) [भवति] ।

3. O descendant of Bharata, the faith of each and every man is in accordance with the proportion of the quality of *sattva* in him. This Purusha (i.e., every man) is full of faith. As his faith is, so is he (lit, 'of what faith one is, one is even that,' i.e., a man's faith shows what his nature or character is).

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणाद्यान् यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

४ । 'सात्त्विकाः' सत्त्वप्रधानाः सत्त्वनिष्ठाः जनाः 'देवान्' सत्त्वप्रकृतीन्

देवान् एव 'यजन्ते' पूजयन्ति , 'राजसा.' रजोगुणप्रधानाः 'यक्षरक्षांसि' रजःप्रकृतौन् यक्षान् राक्षसान् च [यजन्ते] . 'तम्ये' 'तामसाः' तमःप्रधानाः 'जनाः' 'प्रेतान्' 'भूतगणान्' 'च' 'यजन्ते' ।

4. Men of *sattva* worship the gods , those of *rajas* worship *yakshas* and *rakshasas* ; and others, men of *tamas*, (worship) the *pretas* and *bhūtas*

[The *yakshas* and *rākshas* are believed to be superior spirits, the former being generally demi-gods and the latter demons The *pretas* and *bhūtas* are inferior spirits, being ghosts or departed spirits, the former being supposed to haunt cemeteries, cremation-grounds, and other unclean places, and the latter occasionally to enter into and animate dead bodies and possess even living bodies]

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वद्वासुरनिश्चयान् ॥६॥

५-६ । 'दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः' दम्भश्च अहङ्कारश्च ताभ्यां संयुक्ताः, 'कामराग-बलान्विताः' कामः अभिलाषः च रागः आसक्तिः च बलञ्च तैः अन्विताः युक्ताः (अथवा कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलं कामरागबलं तेन अन्विताः) 'ये' 'अचेतसः' अविवेकिनः 'जनाः' 'शरीरस्थं' देहे स्थित 'भूतग्रामं' भूतानां क्षित्यादीनां ग्रामं समूहं 'अन्तःशरीरस्थं' देहमध्ये अन्तर्यामितया स्थित 'मां' 'च' 'कर्शयन्तः' कृशं कुर्वन्तः (इथेव उपवासादिभिः) 'अशास्त्रविहितं' शास्त्र-विद्वद्भूमिति भावः 'घोरं' भयङ्करं प्राणिनां आत्मनश्च पीडाकरं 'तपः' तप्यन्ते

निर्वर्तयन्ति, कुर्वन्ति, 'तान्' 'आसुरनिष्ठान्' आसुरः अतिक्रूरः निष्ठयः निर्णयः अवधारणं येषां तान् अतिक्रूरमतौन् इति भावः 'विद्धि' जानौहि ।
['कर्षयन्तः' इति वा पाठः] ।

5, 6. Those silly men who practise severe austerity not enjoined by scripture, full of ostentation and egotism, given to lust, attachment and violence, and weakening the collection of elements in the body and also me, who dwell in the interior of the body,—know them to be of demoniac resolves [If the reading is कर्षयन्तः, the rendering is 'torturing'; and if कर्षयन्तः, it is 'weakening'].

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

७ । 'सर्वस्य' जनस्य 'आहारः' भक्ष्यवस्तु अन्नादि 'अपि' 'तु' 'त्रिविधः' 'प्रियः' इष्टः 'भवति', 'तथा' 'यज्ञः', 'तपः', 'दानं' 'च' (यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि इत्यर्थः) । 'तेषां' आहारयज्ञतपोदानानाम् 'इमं' वक्ष्यमाणं 'भेदं' वैखल्यं 'शृणु' ।

7. The food also, according as it is dear to each, is of three kinds, as also sacrifice (or worship), penance, and charity. Hear this distinction of them.

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

८ । 'आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः' आयुः जीवनं, सत्त्वम्

उत्साहः पराक्रमः वीर्यं वा, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं वित्त-
प्रसादः, प्रीतिः हृषेः, तासां विवर्धनाः विप्रक्षेप ऋक्षिकराः, 'रत्नाः' रसयन्त्रः,
'स्निग्धाः' स्नेहयुक्ताः (स्नेहः = तैलादि द्रववस्तु), 'स्थिराः' देहे सारांशिन
विरकालस्यायिनः, 'हृद्याः' हृदयप्रियाः 'आहाराः' भक्षभोज्यादयः 'सात्विक-
प्रियाः' सात्विकस्य जनस्य इष्टाः ।

8 The foods which prolong life and increase energy, strength, health, happiness and joy, and which are savoury, oily, substantial, and agreeable, are dear to the men of *sattva*

कटुस्त्वलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥८॥

८ । 'कटुस्त्वलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः' कटुः तिक्तः (निम्बादिः),
अस्रः, लवणः, अत्युष्णः, तीक्ष्णः (मरिचादिः), रूक्षः विलेहः, विदाहौ सन्तापकः
(सर्षपादिः), एते आहाराः ['अति' शब्दः कटादिषु सर्वत्र योज्यः इति
शङ्करः], 'दुःखशोकामयप्रदा' 'दुःखं, शोकः, आमयः रोगः, एतान् प्रददति
प्रयच्छन्ति इति एवम्भूता 'आहाराः' 'राजसस्य' रजोगुणप्रधानस्य 'इष्टाः'
प्रियाः ।

9. The foods which are bitter, acid, salted, over-hot, pungent, dry, and burning, and which cause pain, grief and disease, are agreeable to a man of *rajas*

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चाभिष्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥९॥

१० । 'यातयामं' यातः यामः प्रहरी यस्य पक्वस्य सिद्धांश्चादिः तत् यात-

यामं शैत्यावस्थां प्राप्तम् इत्यर्थः, मन्त्रपक्वं इति शङ्करः, 'गतरसं रसरहितं
विरसतां प्राप्तं, शुष्कं, 'पूतं' दुग्धं 'पर्युषितं' दिनान्तरपक्वं, पक्वं सत्
रात्रान्तरितं (शङ्करः), 'उच्छिष्टम्' अन्यभुक्तावशिष्टम्, 'अमेष्यम्' अशुवि, अपवित्रं,
अयश्चाहं' (शङ्करः), अभक्ष्य (श्रीधरः), 'अपि' 'च' 'यत्' 'भोजनं' भोजन
[तत्] 'तामसप्रियं' तामसजनस्य प्रियम् ।

10. That food which is cold (or half-cooked), taste-
less (i.e., which has lost its flavour), putrid, stale, refuse
(or rejected, meaning 'leavings' or 'offals'), and impure,
is dear to men of *tamas*.

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।

यद्यप्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

११ । 'अफलाकाङ्क्षिभिः' फलाकाङ्क्षारहितैः [पुरुषैः] 'यद्यप्यम् एव'
यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं, नान्यत् फलं साधनोद्यम् 'इति' 'मनः' 'समाधाय' एकाग्र
कृत्वा 'विधिदिष्टः' विधिना विहितः 'यः' 'यज्ञः' 'इज्यते' अनुष्ठायते, क्रियते
'स' 'सात्त्विकः' 'यज्ञः' ।

11. That sacrifice (or worship) is of *sattva*, which,
being prescribed by (scriptural) ordinance, is performed
by men who desire no fruit, and fix their mind [on this]
as [sacrifice or worship] which *must* be performed [for
its own sake].

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि दैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

१२ । [चे] 'भरतश्रेष्ठ', 'फलम्' 'अभिसन्धाय' उद्दिष्ट 'तु' 'दम्भार्थं'

‘षास्मिँकत्वख्यापनायं स्वमहत्त्वख्यापनाय ‘एव’ ‘च’ ‘यत् इज्यते’ यजनं क्रियते यज्ञः अनुष्ठीयते ‘तं यज्ञं’ ‘राजसं’ ‘विद्धि’ ।

12 But, O best of the race of Bharata, know that [sacrifice] to be of *rajas* which is performed with a view to fruit and for ostentation.

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अद्वाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

१३ । ‘विधिहीनं’ शास्त्रोक्तविधिभूत्यं तद्वपरीतं वा, ‘असृष्टान्नं’ न सृष्टं दत्त ब्राह्मणादिभ्यः अन्नं यस्मिन् यज्ञे तम् अदत्तान्नं, ‘मन्त्रहीनम्’ अमन्त्रकम्, ‘अदक्षिणं’ दक्षिणारहितं, ‘अद्वाविरहितं’ अद्वाभूत्यं ‘यज्ञं’ तामसं तयोनिष्ठं तं ‘परिचक्षते’ कथयन्ति, श्रिष्टाः । ।

13 That sacrifice (or worship) they (the wise) declare to be of *tamās*, which is without (*i.e.*, not enjoined by) scriptural ordinance, in which food is not distributed [to Brāhmanas, etc.], which is without *mantras* (hymns or sacred texts or formulas of prayer), in which there is no gift [of fee or other presents to the officiating priests], and which is devoid of faith.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

१४ । ‘देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं’ देवाश्च, द्विजाश्च, गुरुवः पित्रादयश्च, प्राज्ञाः ज्ञानिजनाः पण्डिता तत्तुविदश्च तेषां पूजनं प्रणामशुभ्रपादि, ‘शौचं’ शरीर-शोधनम्, ‘मार्जवं’ चतुस्त्रयं, ब्रह्मचर्यम् अवैश्वरतिनिवृत्तिः, ‘अहिंसा’ प्राणिनां अपोहनं ‘च’ ‘शरीरं’ शरीरेण साध्यं ‘तपः’ ‘उच्यते’ ।

14. Honouring the gods, the *dvijas* (the twice-born, or the regenerate), the preceptors, and the wise, purity, straightforwardness, life as a Brahmacharin (i.e., a life of celibacy and continence), and harmlessness,—all this is said to be the austerity (or discipline) of the body.

अनुद्देशकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

१५ । 'अनुद्देशकरं' पाणिनाम् अदुःखकरं, 'सत्यं' 'प्रियहितं' प्रियं सुखसुखहितं परिणामे सुखकरं 'च' 'यत्' 'वाक्यं', 'स्वाध्यायाभ्यसनं' वदाम्ययनं 'च' 'एव' 'वाङ्मयं' वाक्प्रधानं वाक्येन निर्व्यक्तं 'तपः' 'उच्यते' ।

15. The speech that causes no annoyance, and is true, agreeable and beneficial, and also the habitual study of the scriptures,—this is said to be the austerity of speech.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

१६ । 'मनःप्रसादः' मनसः प्रशान्तिः (स्वच्छता वा), 'सौम्यत्वं' अक्रूरता, 'मौनं' तुष्णीमावः, वाक्संयमः, मुनेर्भावः मननं (शोधः), 'आत्मविनिग्रहः' आत्मनः मनसः विनिग्रहः विषोभ्यः प्रत्याहारः 'भावसंशुद्धिः' भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः निष्कलता, 'इति' 'एतत्' 'मानसं' मनसा निर्व्यक्तं 'तपः' उच्यते ।

16. Serenity of mind, placidity, silence, self-restraint, purity of heart,—all this is said to be the austerity of the mind.

अद्वया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यत्नैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

१७। 'अफलाकाङ्क्षिभिः' फलाकाङ्क्षारहितैः 'युक्तैः' समाहितैः एकाग्र-
चित्तैः 'नरैः' 'परया' प्रकृत्या श्रेष्ठया 'अद्वया' आस्तिक्यबुद्ध्या 'तप्तम्' अनुष्ठितं
'तत् पूर्वोक्तं 'चित्तवध' 'तपः' 'सात्त्विक' 'परिवक्षते' कथयन्ति [श्रियः] ।

17 They (the wise) declare that threefold austerity (namely, that of body, speech and mind) to be of *sattva*, which is practised with supreme faith by men who are devoted [to the Supreme Self] and who desire no fruit

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

१८। 'सत्कारमानपूजार्थं' सत्कारः साधुकारः साधुरयम् इत्येवं वाक्-
पूजा, मानः माननं सम्मानना अभिवादानादिना दैहिकी पूजा, पूजा अर्थ-
लाभादिरूपा पादप्रक्षालनादिरूपा वा, एतदर्थं 'दम्भेन' धर्म्मध्वजित्वेन 'च' 'एव'
'यत्' 'तपः' 'क्रियते' [नरैः], [अतएव] 'इह' संसारे 'चलम्' अनित्यम्
'अध्रुवं' क्षणिकं 'तत्' 'तपः' 'राजसं' 'प्रोक्तं' कथितं ।

18. That austerity is said to be of *rajas* which is done with hypocrisy (or ostentation) for gaining respect (praise, or hospitable reception), honour and reverence, and which is transitory and unstable here (in this world).

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

१९। 'मूढग्राहेण' मूढः आहतज्ञानः अविवेकी तस्य ग्राहः दुराग्रहः दुष्टः अभिनिवेशः तेन अविवेककृतेन निष्ठेन 'आत्मनः' स्वस्य देशादेरित्यर्थः 'पौड्या' पौडनेन 'परस्य' प्रत्यय 'उन्नादनाथं' विनाशार्थं 'वा' 'यत्' 'तप' 'क्रियते' 'तत्' 'तामसम्' उदाहृतं कथितम् ।

19. That austerity is declared to be of *tamas* which is done under a wrong notion, with torture of self and for the destruction of another

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

२०। 'देशे' पुण्यक्षेत्रे, 'काले' पुण्यकाले 'व', 'पात्रे' सत्पात्रे 'च' 'दातव्यम्' 'इति' एवं निष्ठेन (न तु फलाभिसन्धिना) 'अनुपकारिणे' यः कश्चित् अपि उपकारं न करोति यो वा प्रत्युपकारे असमर्थः तस्मै जनाय 'यत्' 'दान' 'दीयते' 'तत्' 'दान' 'सात्त्विक' 'स्मृतं' विवेचितम् ।

20. That gift is regarded to be of *sattva* which is given in a right place, at a right time, and to a right person, and to one who does no good or service (or is incapable of doing it in return), with the conviction that it is a duty to give.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परित्यक्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

२१। 'यत्' ('दानं') 'तु' 'प्रत्युपकारार्थं' प्रत्युपकारम् उद्दिश्य (काले तु अर्थं मां प्रत्युपकरिष्यति इत्येवम् अर्थं फलम् अभिलक्ष्य) 'फलं' (स्वर्गादिकम्)

‘उद्दिश्य’ ‘वा’, ‘पुनः’ ‘परिक्रिष्ट’ वित्तकृत्प्रयुक्तं यथा स्वात् तथा ‘दोषते’, ‘तत्’ दानं ‘राजसं’ क्षतम् ।

21 But that gift is regarded to be of *rajas* which is given with a view to a return of service (or benefit), or for the sake of fruit, or with pain (*i e*, grudgingly).

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

२१ । ‘अदेशकाले’ अदेशे अस्थाने, अकाले ‘अपात्रेभ्यः’ प्राप्तुम् अपात्रेभ्यः ‘च’ ‘असत्कृत’ प्रियत्वनादिरहितम् ‘अवज्ञातम्’ पात्रतिरस्कारयुक्तं ‘यत्’ दानं ‘दोषते’ ‘तत्’ ‘तामसम्’ ‘उदाहृतं’ कथितम् ।

22. And that gift is declared to be of *tamas* which is given at a wrong place or time, to unworthy persons, without respect or kindness, and with contempt

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

२३ । ‘ओं तत् सत्’ ‘इति’ ‘ब्रह्मणः’ परमात्मनः ‘त्रिविधः’ ‘निर्देशः’ नाम स्मृतः कथितः [अत्र-माण्डूक्य-छान्दोग्यादिषु वेदान्तेषु] । ‘तेन’ त्रिविधेन निर्देशेन ‘ब्राह्मणाः’, ‘वेदाः’ ‘च’, ‘यज्ञाः’ ‘च’ ‘पुरा’ पूर्वं ‘विहिताः’ नियताः ।
• प्रकटिताः प्राञ्चेरितिशेषः ।

23. “Om, Tat, Sat,”—this has been laid down as the

threefold designation of Brahman. By it (i.e., by this threefold designation) were ordained of old the Brahmanas, the Vedas, and the sacrifices.

तस्मादोमित्यदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

२४ । 'तस्मात्' एवं ब्रह्मणो निर्देशप्रसङ्गात् 'ओम्' 'इति' 'उदाहृत्य' उच्यते 'ब्रह्मवादिनां' ब्रह्मवदनशीलानां वेदवादिनां वा 'विधानोक्ताः' शास्त्रोक्ताः 'यज्ञदानतपःक्रियाः' यज्ञादीनि कर्माणि 'सततं' सर्वदा 'प्रवर्तन्ते' अनुष्ठायन्ते ।

24. Therefore, all acts of sacrifice, gift and austerity of the knowers of Brahman or followers of the Vedas, as prescribed by [scriptural] ordinance, commence with the utterance of Om.

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

२५ । 'तत्' 'इति' निर्देश ब्रह्माभिधानम् [उच्यते] 'फलम्' 'अनभिसन्धाय' फलाभिनन्धम् अकृत्वा 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' सुमुक्षुभिः 'विविधाः' 'यज्ञतपःक्रियाः' यज्ञक्रियाः तपःक्रियाश्च 'दानक्रियाः' 'च' 'क्रियन्ते' निर्वर्तन्ते ।

25. Uttering 'Tat,' and without aiming at fruit, are done the various acts of sacrifice and austerity and of gift by those who desire final emancipation.

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दं पार्थ युज्यते ॥२६॥

२६। ['चे'] 'पार्थ', 'सद्भावे' अस्तित्वे, ब्रह्मणो विद्यमानत्वे 'साधुभावे' साधुत्वे 'च' सत् 'इति' 'एतत्' पदं 'प्रयुज्यते' उच्यते इत्यर्थः, 'तथा' 'प्रशस्ते' साङ्गलिके 'कर्मणि' (विवाहादौ) [च] 'सत्' 'शब्दः' 'युज्यते' प्रयुज्यते, सङ्गच्छते वा ।

26 O son of Prithá, the word 'Sat' is used in reference to reality (or existence) and goodness ; and the word 'Sat' is also used in an auspicious act

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

२७। 'यज्ञे', 'तपसि', 'दाने' 'च' [या] 'स्थितिः' अवस्थानं स्थिरता [या] 'च' 'सत्' 'इति' 'उच्यते' [विद्वद्भिः] , 'तदर्थीयं' यज्ञदानतपोऽर्थीयम् अथवा यस्येदं नामचयम् तदर्थीयं ईश्वरार्थीयं 'कर्म' 'च' 'एव' 'सत्' 'इति' 'एव' 'अभिधीयते' कथ्यते ।

27. Steadfastness in sacrifice, austerity and gift, is called 'Sat', and an action for the sake of these (namely, sacrifice, austerity and gift, or for the sake of 'Tat', (i.e., Brahman) is also called 'Sat'.

अश्रद्धया हृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥२८॥

२८। 'अश्रद्धया' 'हृतं' [हवनं] 'दत्तं' [दानं] 'तप्तम्' अनुष्ठितं 'तपः',

[अन्यत् अपि] 'यत्' (स्तुतिनमस्कारादि) 'च' 'कृतम्' अनुष्ठितं, [तत् सर्वम्] 'असत्' (ईश्वरप्राप्तिसाधनमार्गवाञ्छत्वात्) 'इति' 'उच्यते', [चे] 'पार्थ,' 'तत्' 'प्रेत्य' परलोकं 'न' फलति, फलाय भवति 'इह' अस्मिन् लोके 'च' 'नो' न [फलति] ।

28 Whatever is offered as an oblation, whatever is given, whatever austerity is practised, and whatever [else] is done without faith, is called 'asat'. O son of Prithá, that is not (nought), here and hereafter (i.e., of no use in this life and in the next).

मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥१॥

१ । 'अर्जुन, उवाच' ['हे'] 'हृषीकेश' सर्वेन्द्रियनियामक, 'महाबाहो', 'केशिनिसूदन' केशिनामकदेवहन्तः, 'उत्तरास्य' उत्तरास्यव्याख्ये 'त्यागस्य' त्यागशब्दाख्ये 'च' 'तच्च' याथात्म्ये 'पृथक्' विवेकेन 'वेदितुं' ज्ञातुं (तयोः प्रभेदं ज्ञातुमित्यर्थः) 'इच्छामि' ।

1. [Arjuna said,—] O Ruler of the senses, O Mighty-armed, O Slayer of Kesin, I desire to know separately the truth (i. e., the true nature or distinctive signification) of *samnyāsa* and *tyāga*.

श्रीभगवान् उवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

२ । [श्रीभगवान् उवाच] 'कवयः' पण्डिताः सूक्ष्मदर्शिनः 'काम्यानां' फल-कामिन्या अगुष्ठितानां 'कर्मणां' (अश्वमेधादीनां) 'न्यासं' परित्यागं (सम्बन्ध-

फलैः सह इति श्रीभरः) 'सन्न्यासं' सन्न्यासशब्दार्थं 'विदुः' जानन्ति , 'विचक्षणाः' निपुणाः पण्डिताः 'सर्वकर्मफलत्यागं' सर्वेषां कर्मणां फलमाचक्ष्यागं 'त्यागं' त्यागशब्दार्थं 'प्राहुः' कथयन्ति ।

2. Sages know *samnyasa*, to be the abandonment of actions done with desire (i.e., for some object and with a view to fruition in future) ; the wise declare the renouncement of the fruit of all actions to be *tyāga*.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

३ । 'एके' केचित् 'मनीषिणः' पण्डिताः (सांख्याः) 'कर्म' 'दोषवत्' दोषः रागादिः यथा त्याज्ये तथा 'त्याज्य' त्यक्तव्यम् 'इति' 'प्राहुः' [अथवा दोषः अस्वास्ति इति 'दोषवत्' दोषयुक्तम् 'इति' (३ ते) 'त्याज्य' 'प्राहुः' इत्थेवं वा अन्यथः] , 'अपरे' अन्ये मनीषिणः (मोर्मासकाः) 'यज्ञदान-तपःकर्म' यज्ञादिकं कर्म 'न' 'त्याज्यम्' 'इति' 'च' [प्राहुः] ।

3. Some thoughtful men declare that action should be abandoned as an evil ; others say that an act of sacrifice, gift, or penance should not be abandoned.

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागे हि पुरुषस्यात्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

४ । [३] 'भरतसत्तम' भरतानां साधुतम, 'तत्र' 'त्यागे' विषये 'मे' मम (मम वचनात् इति शङ्करः) 'निश्चयं' निर्णयं (पूर्वाचार्यैः कृतं निश्चयम् इति मधुसूदनः) 'शृणु' । [३] 'पुरुषस्यात्र' पुरुषश्रेष्ठ, 'त्यागः' त्यागसन्न्यासशब्द-वाच्यः 'हि' 'त्रिविधः' त्रिप्रकारः 'सम्प्रकीर्तितः' शास्त्रेषु सम्यक् कथितः ।

4. O best of the race of Bharata, hear my positive conclusion about *tyāga* (relinquishment). *Tyāga*, verily, O bravest of men, is said to be threefold.

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

५। 'यज्ञदानतपःकर्म' यज्ञो दानं तपः इत्येतत् त्रिविधं कर्म 'न' 'त्याज्यं', 'तत्' 'कार्यं' करणोपसर्ग 'एव', [यतः] 'यज्ञः', 'दानं', 'तपः' 'च' 'एव' 'मनीषिणां' विवेकिनां अकृतफलाभितन्व्योनां 'पावनानि' शोधकानि धितगुणिकराणि 'एव' [भाति] ।

5. An act of sacrifice, gift, or penance should not be renounced, but it should be performed ; [for] sacrifice, gift and also penance are the purifiers of the wise.

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

६। [चे] 'पार्थ', 'एतानि' 'कर्माणि' यज्ञदानतपःष्वपि 'तु' 'सङ्गम्' आसक्तिं विषयानुरागं 'फलानि' 'च' 'त्यक्त्वा' परित्यज्य 'कर्तव्यानि' अनुष्ठेयानि 'इति' एतत् 'मे' मम 'निश्चितम्' अप्रवर्तितं स्थिरौकृत [अतएव] 'उत्तमम्' उत्कृष्टं चरमं 'मतम्' अभिप्रेतम्, अभिप्रायः ।

6. But O son of Prithā, even these actions should be performed by relinquishing attachment and the fruits ; this is my decided and best opinion.

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

७। 'नियतस्य' नियतस्य 'कर्मणः' तु 'संन्यासः' परित्यागः 'न' 'उपपद्यते' युक्तो भवति, 'मोहात्' अज्ञानात् 'तस्य' 'परित्यागः' 'तामसः' तमोगुणनिष्पन्नः [इति] 'परिकीर्तितः' कथितः [शास्त्रकारैः, सुधीभिः] ।

7. Verily, the renunciation of a prescribed action is not proper, its abandonment from ignorance (or delusion) is said to be of (i e, due to) *tamas*

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

८। 'दुःखं' दुःखजनकम् 'इति' 'एव' 'मत्वा' [यः] 'कायक्लेशभयात्' शरीरदुःखभयात् 'यत्' 'कर्म' 'त्यजेत्', 'सः' 'राजसं' राजोनिर्व्यंता [तत्] 'त्यागं' 'कृत्वा' 'त्यागफलं' सात्त्विकत्यागस्य फलं ज्ञानपूर्वकस्य त्यागस्य फलमित्यर्थं 'न' 'एव' 'लभेत्' नैव प्राप्नोति ।

8. He who renounces an action from fear of physical suffering, thinking it to be painful, surely does not obtain the fruit of renouncement by [thus] making an abandonment impelled by passion (*rajas*),

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

९। [च] 'सङ्गं', 'सङ्गं' कामसम्बन्धं 'फलं' 'च' 'एव' 'त्यक्त्वा', 'कार्यं'

कर्त्तव्यम् 'इति' (मत्वा) 'एव' 'यत्' 'नियत' नित्यम् अप्रत्यक्षकर्त्तव्य' 'कर्म'
'क्रियते', 'सः' 'त्यागः' 'सात्त्विकः' सत्तुनिर्मुक्तः 'भूतः' 'प्रिष्टानाम् अभिमतः ।

9 O Arjuna, when one performs a prescribed action, abandoning attachment and also fruit and thinking that it ought to be done, that abandonment is regarded as of *sattva*.

न द्वेष्टाकुशलं कर्म कुशलं नानुषज्जते ।

त्यागी सर्वसमाविष्टो मेधावी क्षिन्नसंशयः ॥१०॥

१० । 'सत्त्वसमाविष्टः' सत्त्वेन संशयः संयुक्तः, सात्त्विकः इत्यर्थः 'मेधावी'
स्थिरबुद्धिः 'क्षिन्नसंशयः' क्षिन्नः विनष्टः संशयः सन्देहः मिथ्याज्ञानं वा यस्य सः
'त्यागी' 'अकुशलं' दुःखावहं काम्यं निषिद्धं वा 'कर्म्यं' 'न' 'द्वेष्टि' प्रतिकूलतया
मन्यते तस्मिन् कर्मणि अग्रीति न करोति, 'कुशले' सुखकरे [कर्मणि च]
'न' 'अनुषज्जते' आसक्तो भवति, तस्मिन् प्रीति न करोति इत्यर्थः ।

10. One who has abandoned [action], being pervaded by *sattva* (goodness or purity), and possessed of intelligence, with his doubts dispelled, hates not a painful action, nor is attached to a pleasant one.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

११ । 'देहभृता' देहं विभक्तिं धारयति पोषयति इति देहभृत् तेन
'अशेषतः' निःशेषेण 'कर्माणि' 'त्यक्तुं' 'न' 'हि' 'शक्यं', 'यः' 'तु' 'कर्मफल-
त्यागी' कर्मफलाभिसन्धिवर्जितः 'सः' 'त्यागी' मुख्यत्यागी इति भावः 'इति'
'अभिधीयते' कथ्यते ।

11. Surely, actions cannot be completely abandoned by an embodied being; he who relinquishes the fruit of action is verily designated an abandoner.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

१२। 'अत्यागिनां' सक्तमानां कर्मिणां 'प्रेत्य' परत्र शरीरपातादूर्ध्वम् 'अनिष्टम्' अनभिलषितं नरकादिलक्ष्यम् 'इष्ट' वाञ्छितं देवादिलक्ष्यं 'मिश्रं' इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्ष्यं 'च' 'त्रिविधं' त्रिप्रकारं 'कर्मणः' 'फलं' 'भवति', 'तु' किन्तु 'संन्यासिनां' कर्मफलत्यागिनां 'क्वचित्' कश्चिन्नपि देशे काले वा [तत्] 'न' [भवति] ।

12. Threefold is the fruit of action after death in the case of non-abandoners—evil, good and mixed; but never of abandoners.

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

१३। [हे] 'महाबाहो' 'सांख्ये' सख्यायन्ते व्युत्पायन्ते ज्ञातव्याः पदार्थाः यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः, तस्मिन् वेदान्तशास्त्रे (शङ्करः) यद्वा, संख्यायन्ते गण्यन्ते तत्तानि अस्मिन् इति सांख्यं तस्मिन् सांख्यशास्त्रे (श्रीधरः), 'कृतान्ते' कृतः अन्तः निर्णयः अस्मिन् इति कृतान्तं सांख्यशास्त्रम् एव तस्मिन् कृतनिर्णये सांख्यशास्त्रे (श्रीधरः), यद्वा वेदान्ते (शङ्करः), 'सर्वकर्मणाम्' 'सिद्धये' निष्पत्तये 'प्रोक्तानि' कथितानि 'इमानि' वक्ष्यमाणानि 'पञ्च' 'कारणानि' 'मे' मत्तः सद्भवनात् 'निबोध' जानीहि ।

13. O Mighty-armed, learn from me the five factors in the accomplishment of all actions, as declared in the Sāṅkhya system (or the Vedānta system) in which all principles leading to the knowledge of the self are enumerated.

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

१४ । 'अधिष्ठान' शरीरं 'तथा' 'कर्त्ता' भोक्ता (शङ्करः), जीवः इत्यर्थः, अहङ्कारः (श्रीधरः) 'पृथग्विध' नानाप्रकारं 'करणं' चक्षुषोष्वादिकं 'च' 'विविधा' विभिन्नप्रकाराः, 'पृथक्चेष्टाः' पृथग्भूताः व्यापाराः 'च' 'अत्र' एतेषु एव चतुर्षु 'पञ्चमं' पञ्चसंख्यापूरणं कारणं 'दैवम्' आदित्यादि चक्षुराद्यनुप्रादिकं (शङ्करः), सर्वप्रेरकोऽन्वयानो वा (श्रीधरः) 'च' 'एव' ।

14. The seat (i. e., the body, which is the seat of the emotions, &c.), as also the agent (egotism, according to Sridhara; भोक्ता (enjoyer), i. e., the individual self, according to Sankara), and the various sense-organs, and the several actions of diverse kinds (such as, those of the senses, the upward and downward vital airs, &c.), and also the fifth among these, (namely,) the deity (i. e., according to Sankara, Āditya or the sun and the other gods who help the eye and the other organs); or, according to Sridhara, the Supreme Self [as guiding and regulating the individual self or internal feelings].

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पश्यते तस्य हेतवः ॥१५॥

१५। 'नरः' 'शरीरवाङ्मनोभिः' शरीरेण वाचा मनसा च 'यत्' 'न्याय्यं' 'धर्म्यं' वा 'विपरीतम्' अर्धधर्म्यं वा 'कर्म' 'प्रारभते' निर्वर्त्तयति करोति 'एते' 'पक्ष' 'तस्य' सर्वस्य कर्मणिः 'हेतवः' कारणानि ।

15. Whatever action, right or wrong, a man does by his body, speech and mind, these are the causes thereof.

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्युक्तबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

१६। 'एवं सति' यथोक्तैः पञ्चभिः हेतुभिः निर्वर्त्तयति सति 'तत्र' सर्वस्मिन् कर्मणि 'केवलम्' असङ्गम् 'आत्मानं' 'तु' 'अक्तबुद्धित्वात्' असंस्कृतबुद्धिहेतोः 'यः' 'कर्त्तारं' 'पश्यति' 'सः' 'दुर्मतिः' दुष्टा कुत्सिता विपरीता मतिरस्येति 'न' पश्यति 'पश्यन्नपि सत्यक्' न पश्यति, न ज्ञानवान् इत्यर्थः ।

16. Such being the case, he, the senseless one, who, through unrefined understanding, regards the isolated self as the doer or agent in all action, sees not the truth.

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हृत्वाऽपि स इमांलोकान् न हन्ति न निवध्यते ॥१७॥

१७। 'यस्य' 'अहङ्कृतः' अहम् इति कृतः अहङ्कर्ता इत्येवं कक्षयः 'भावः' भावना पृथग्यः, अहं कर्त्ता इत्येवं बुद्धिः 'न' [अस्ति], 'यस्य' 'बुद्धिः' 'न' क्षिप्यते कर्मसु न सज्जते [च], 'सः' आत्मदर्शी 'इमान्' 'लोकान्' सर्वान् प्राणिनः, 'हृत्वा' 'अपि' 'न' 'हन्ति', 'न' [च] 'निवध्यते' तत्फलं क्षिप्यते, अतः बन्धनं न प्राप्नोति ।

17. He who has no feeling of egotism, and whose understanding is not attached [to action or its fruit], even though he kills these people, kills not, nor is he bound (by the action).

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तृति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

१८ । ज्ञानम् इष्टसाधनम् एतत् इति बोधः, 'ज्ञेय' ज्ञातव्यम्, इष्टसाधनं कर्म, 'परिज्ञाता' एतज्ज्ञानाश्रयः [इत्येवं] 'त्रिविधा' त्रिपुकारा 'कर्मचोदना' सर्वकर्मणां प्रवर्तिका कर्मप्रवृत्तिहेतुः, 'करणं' वाङ्मयं श्रोत्रादि अन्तःस्थ बुद्ध्यादि च सावकतमं, 'कर्म' कर्तृसिद्धतमं, 'कर्ता' करणानां व्यापारयिता क्रियानिर्वर्तकः 'इति' एवं 'त्रिविधः' त्रिपुकारः 'कर्मसंग्रहः' क्रियाश्रयः, कर्म एष हि त्रिषु समवेति इत्यर्थः ।

18. Knowledge, the object of knowledge, the knower,—[these constitute] the threefold incitement to action; the organ, the action (the end or object of action—Sankara) and the agent,—thus threefold is the totality of action.

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

१९ । 'गुणसंख्याने' गुणाः सम्यक् ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते अस्मिन् इति गुणसंख्यानं तस्मिन् गुणनिरूपके सख्यमास्ये 'ज्ञानं', 'कर्म' 'च', 'कर्ता' 'च' 'गुणभेदतः' सत्त्वजसमीभेदेन 'त्रिधा' 'एव' 'प्रोच्यते' कथ्यते; 'तानि' ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणाणि 'अपि' 'यथावत्' यथाशास्त्रं 'शृणु' ।

19. In the enumeration of the *gunas*, (*i. e.*, in the Sankhya system of philosophy, which deals with the three essential *gunas* or qualities), knowledge, and action, and the agent or doer, are declared to be of three kinds only, according to the distinction of the qualities. Hear duly of these also.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

२० । 'येन' ज्ञानेन 'विभक्तेषु' मिथोभिन्नेषु 'सर्वभूतेषु,' सर्वेषु भूतेषु 'अविभक्तं' निरन्तरं भेदशून्यम् 'एकम्' 'अव्ययं' निर्विकारं नित्य 'भाव' वस्तु भाववस्तु इत्यर्थः 'ईक्षते' पश्यति 'तत् ज्ञानं' 'सात्त्विकं' सत्त्वगुणसम्भूतं सम्यग्दर्शनं 'विद्धि' ।

20. Know that knowledge to be of *sattva* by which one sees one Reality undivided in all distinct things or beings.

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

२१ । 'पृथक्त्वेन' भेदेन पृथिग्रोरम् अन्यत्वेन 'तु' 'यत्' 'ज्ञानं' 'सर्वेषु' 'भूतेषु,' 'पृथग्विधान्' भिन्नवृत्तयान् 'नानाभावान्' वस्तुनः एव अनेकान् स्वेच्छान् 'वेत्ति' जानाति, 'तत्' 'ज्ञानं' 'राजसं' रजोगुणनिष्ठं तत्त्वं असम्यग्दर्शनं 'विद्धि' ।

21. But know that knowledge to be of *rajas* which perceives various realities in all beings or things as of separate kinds, on account of their differences.

यत् तु कृतस्त्रवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अनत्त्वार्थवदस्य तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

२२। 'यत्' (ज्ञान) 'तु' 'एकस्मिन्' 'कार्ये' देहादौ 'कृतस्त्रवत्' समस्तवत् परिपूर्णवत् सर्वविषयमिव 'सक्तम्' एतावान् एव आत्मा ईश्वरो वा नातः परमस्ति इति अभिनिवेशयुक्तम् 'अहेतुक' हेतुवर्जितम् उत्पत्तिरहितम् अयुक्तिकम् 'अतत्त्वार्थवत्' (यथाभूतः अर्थः = तत्त्वार्थः, स, अस्त्य ज्ञेयभूतः अस्ति इति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थवत् = अतत्त्वार्थवत्) अयथाशेषविषयक परमाशौलभ्यनगून्यम् 'अस्य' तुच्छं 'व', 'तत्' 'ज्ञान' 'तामसं' तमोगुणजातम् 'उदाहृत' कथितम् ।

22. While that knowledge is declared to be of *tamas*, which is attached to one thing as if it were all, which is without reason, which has no perception of [the meaning of] the reality, and which is insignificant.

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

२३। 'अफलप्रेप्सुना' फलं प्राप्तुम् इच्छति इति फलप्रेप्सुः तद्विषयस्यैव निष्कारणेषु फलसृष्टारहितेन कर्मा 'नियत' निश्चयान्न विहितं 'सङ्गरहितम्' आसक्तिवर्जितं कर्तृत्वाभिनिवेशगून्यम् 'अरागद्वेषतः कृतं' रागेण पुत्रादिषु प्रीतिप्रयुक्तेन द्वेषेण शत्रुप्रति द्वेषप्रयुक्तेन वा न अनुष्ठितं 'यत् कर्म' 'तत्' 'सात्त्विक' कर्म उच्यते ।

23. That action is declared to be of *sattva* which is obligatory or necessary, free from attachment, and is done, not from love or hatred, by one who is not desirous of fruit.

यत् तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद् राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

२४ । 'तु' किन्तु 'कामेप्सुना' फलं प्राप्तुम् इच्छता कर्ता 'साहङ्कारेण' मत्समः कोऽन्यः अस्ति इत्येवम् अहङ्कारयुक्तेन 'वा' 'बहुलायासम्' अतिक्लेश-युक्तं 'यत्' 'पुनः' (पुनःशब्दः पादपूरणार्थः—शङ्करः) 'कर्म' 'क्रियते' 'तत्' 'राजसम्' 'उदाहृत' कथितम् ।

24. But that action is declared to be of *rajas* which causes much trouble and which is done by one longing for objects of desire, or with egotism

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनप्रेत्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत् तत् तामसमुच्यते ॥२५॥

२५ । 'अनुबन्ध' पञ्चाङ्गाविशुभाशुभ 'क्षय' वित्तादिविनाशं 'हिंसा' परपोडां 'पौरुषं' पुरुषकार शक्तीमि इदं कर्म समापयितुम् इत्येवम् आत्म-सामर्थ्यं 'च' 'अनप्रेत्या' अपर्यालोच्य 'मोहात्' अविवेकतः 'यत्' 'कर्म' 'आरभ्यते' 'तत्' 'तामसम्' 'उच्यते' ।

25. That action is said to be of *taamas* which is undertaken through delusion without regard to consequence, loss, injury [to others], and [one's own] power.

सुक्तसङ्गोऽनहंवादो धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धासिद्धोर्निर्व्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

२६। 'सुक्तसङ्गः' सुक्तः परित्यक्तः सङ्गः फलाभिसन्धिः कर्तृत्वाभिमानः
येन सः त्यक्ताभिनिवेशः 'अनङ्गतादौ' नाहंवदनशीलः गर्वोक्तिरहितः 'दृष्टुत्साह-
समन्वितः' हृदिः धैर्यम् उत्साहः उद्यमः ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः 'सिद्धि-
सिद्धीः' क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धौ प्रसिद्धौ च 'निर्विकारः' हर्षविषादशून्यः
'कर्त्ता' 'सात्त्विकः' 'उच्यते' ।

26 The agent who is freed from attachment, who is not egotistical, who is possessed of firmness and energy and who is unchanged in success and failure, is said to be of *sattva*

रागो कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

२७। 'रागो' आसक्तः कर्मफलप्रेप्सुः' कर्मफलकामो 'लुब्धः' 'हिंसात्मकः'
'अशुचिः' 'हर्षशोकान्वितः' 'कर्त्ता' राजसः' 'परिकीर्तितः' कथितः ।

27. The agent who is passionate, desirous of the fruit of action, covetous, cruel-hearted, impure, and liable to joy and grief, is said to be of *rajas*.

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दोर्घसूत्री च कर्त्ता तामसः उच्यते ॥२८॥

२८। 'अयुक्तः' असमाहितः 'प्राकृतः' विवेकशून्यः 'स्तब्धः' अनलसः 'शठः'
मायावो स्वशक्तिगोपनकारी 'नैष्कृतिकः' परापमानकारी (शोषणः) परवृत्ति-
हृदयपरः (प्रह्वरः) 'अलसः' 'विषादो' सर्वदा शोकशीलः 'दोर्घसूत्री' मन्थर-

प्रवृत्तिः यत् क्षय वा नष्टः वा कार्थं तत् मासेनापि न करोति यः एवम्भूतः 'व' 'कृत्ता' 'तामसः' 'उच्यते' ।

28. The agent who is unsteadied, unrefined, stubborn, crafty, malicious, indolent, desponding and procrastinating, is said to be of *tamas*.

बुद्धेर्भेदं धृतैश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमग्निषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२८॥

२८ । [च] 'धनञ्जय' अर्जुन (दिग्बलजो मानुषं देवं च प्रभूत धनम् अजयत् तनासौ धनञ्जयः), 'बुद्धेः' 'धृतैः' 'व' 'गुणैः' सत्तादिगुणभेदतः 'एव' 'त्रिविध' 'पृथक्त्वेन' विवेकतः, 'अग्निषेण' निरवशिष्टतः, 'प्रोच्यमानं' कथ्यमानं 'भेदं' 'शृणु' ।

29. Hear, O Dhanajaya, the threefold division, according to qualities, of understanding and of firmness, as related separately and completely [by me below].

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥२९॥

२९ । [च] 'पार्थ', 'प्रवृत्ति' 'व' 'निवृत्ति' 'व' 'कार्याकार्य' 'भयाभये' 'बन्धं' 'मोक्षं' 'व' 'या' 'बुद्धिः' [यथावत्] 'वेत्ति' 'सा' 'सात्त्विकी' [बुद्धिः] ।

30. O son of Prithā, that understanding is of *sattva*, which [truly] knows [the distinctions of] activity and inactivity, what ought and what ought not to be done, fear and absence of fear, bondage and liberation.

यया धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

३१ । [हे] 'पार्थ', 'यया' [बुद्ध्या लोकः] 'धर्म' 'अधर्म' 'कार्यम्' 'अकार्यम्' 'च' 'अयथावत्' 'प्रजानाति' 'सा' 'राजसी' 'बुद्धिः' ।

31. O son of Prithá, that understanding is of *rajas* by which one erroneously understands right and wrong, and what ought and ought not to be done.

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरोतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

३२ । [हे] 'पार्थ', 'या' बुद्धिः] 'अधर्मम्' 'धर्मम्' 'इति' 'मन्यते', 'सर्वार्थान्' सर्वान् एव अर्थपदार्थान् 'विपरोतान्' । एव] 'च' [मन्यते], 'तमसा' तमोगुणेन 'आवृता' आच्छादिता 'सा' 'बुद्धिः' 'तामसी' ।

32 O son of Prithá, that understanding is of *tamas*, which, shrouded by darkness, thinks right to be wrong and all things to be just the contrary of what they are.

दृष्ट्वा यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनायमिच्छारिण्या दृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

३३ । [हे] 'पार्थ', 'योगेन' योगाभ्यासहेतुना 'अयमिच्छारिण्या' विषयान्तरम् अधारयत्तया 'यया' 'दृष्ट्वा' [साधकः] 'मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः'

मनसः प्राणानाम् इन्द्रियाणाञ्च क्रियाः वेष्टाः 'धारयते' उन्मार्गं गच्छते; निरुच्छति 'सा' 'धृतिः' सात्त्विकी ।

33. That firmness, unswerving through [the practice of] *yoga* is of *sattra*, O son of Prithá, by which one controls the actions of the sensorium, the vital airs, and the sense-organs.

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

३४ । [हे] 'पार्थ', 'अर्जुन', 'यया' 'धृत्या' 'तु' [साधकः] 'धर्म-
कामार्थान्' धर्मश्च कामश्च अर्थश्च तान् 'धारयते', न विमुञ्चति, 'प्रसङ्गेन' यस्य
यस्य धर्मादिः धारणप्रसङ्गः तेन तेन प्रसङ्गेन 'फलाकाङ्क्षी' [च भवति] 'सा'
'धृतिः' 'राजसी' ।

34. But that firmness, O Arjuna, son of Prithá, is of *rajas*, by which one adheres to duty, desire, and wealth, and wishes to have the respective fruits 2[of these pursuits.]

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

३५ । [हे] 'पार्थ', 'दुर्मेधाः' कुत्सितबुद्धिः [पुरुषः] 'यया' [धृत्या]
'स्वप्नं' निद्रां 'भयं' त्रासं 'शोकं' 'विषादं' 'मदं' गर्वम् 'एव' च 'न' 'विमुञ्चति'
त्यजति (किन्तु धारयति एव), 'सा' 'धृतिः' 'तामसी' 'मता' अभिप्रेता ।

35. That firmness is of *tamas*, O son of Prithá; by which a dull-headed man does not give up sleep, fear, grief, despondency and pride.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यामादु रमते यत्र दुःखान्तश्च निगच्छति ॥३६॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

२६, २७ । [च] 'भरतर्षभ' भरतश्रेष्ठ, 'इदानीम्' अधुना 'त्रिविधं' 'सुखं' 'तु' 'मे' सम सकाराणां 'शृणु', 'यत्र' यस्मिन् सुखे सुखानुभवे इत्यर्थः 'अभ्यासात्' पुनः पुनः परिशीलनात् [लोकः] 'रमते' रतिं पतिपद्यते, 'दुःखास्तं' दुःखस्य अवसानम् उपशमं 'च' 'निगच्छति' निश्चयेन प्राप्नोति (२६) । कीदृशं तत् इत्येष आह—'यत्' 'तत्' 'अग्रे' पूर्वं प्रथमसंनिपाते 'विषं' दुःखावहम् 'इव' 'परिणामे' शेषे ज्ञानादिपरिपाके 'अमृतोपमम्' अमृतसदृशम् 'आत्मबुद्धिप्रसादजं' आत्मविषया बुद्धिः तस्याः प्रसादः स्वच्छतया अवस्थानं नैर्मल्यं ततः जातं यत् (सुखं) तत् 'सुखं' 'सात्त्विकं' 'प्रोक्तं' विद्वद्भिरिति शेषः ।

36-37 But now, O chief of the descendants of Bharata, hear from me about the threefold pleasure (or happiness), that in which one, from practice (i. e., as the result of habit or repeated enjoyment), experiences delight and surely reaches the end of pain (or misery) That which is like poison at first, but like nectar in the end,—that pleasure born of the clearness of the knowledge of the self, is said to be of *sattva*.

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

२८ । 'विषयेन्द्रियसंयोगात्' विषयाणाम् इन्द्रियाणां च संयोगात् 'यत्'

[सुखं] 'तत्' 'अग्रे' पृथमलक्षणे 'अमृतोपमम्' अमृतम् उपमा यस्य तादृशम् अमृतसमं 'परिणामे' 'विषम् इव' विषतुल्यम् (इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात्) 'तत्' 'सुखं' 'राजसं' 'स्मृतं' कथितम् ।

38. That happiness (or pleasure) is said to be of *rajas*, which, (arising) from the contact of objects and sense-organs, is at first like nectar, but in the end like poison.

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालसप्रमादोद्यं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३८॥

३८ । 'निद्रालसप्रमादोद्यं' निद्रा च आलस्यं च प्रमादः वस्तुविवेका-
सामर्थ्यं कर्तव्यायावधानराहित्यं च एतच्च. जातं 'यत्' 'सुखम्' 'अग्रे' पृथमम्
'अनुबन्धे' परिणामे पश्चादपि च 'आत्मनः' 'मोहनं' मोहकत्वं, 'तत्' 'तामसं'
(सुखम्) 'उदाहृतम्' उक्तम् ।

39. That happiness or pleasure is said to be of *tamas*, which, arising from sleep, indolence and carelessness, is delusive of the self, both at first and in its result.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥३९॥

३९ । 'पृथिव्यां' 'वा' 'दिवि' स्वर्गे 'देवेषु' 'वा' 'पुनः' 'तत्' 'सत्त्वं' प्राचि-
जातं 'न' 'अस्ति', 'यत्' 'एभिः' 'प्रकृतिजैः' प्रकृतिसम्प्रभेः 'त्रिभिः' सत्त्वादिभिः
'गुणैः' 'मुक्तं' परित्यक्तं, हीनं 'स्यात्' भवेत् ।

40. There is no being, either on earth, or again among the gods in heaven, that is free from these three *gunas* (qualities) born of Prakriti.

ब्राह्मणक्षत्रियविशं शूद्राणां च परस्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

४१ । [च] परस्तपः शूद्राणां, 'ब्राह्मणक्षत्रियविशं' ब्राह्मणक्षत्रियविशं विषयं वेद्यं च 'शूद्राणां' 'च' 'कर्माणि' 'स्वभावप्रभवैः' प्रकृति-समुत्पन्नैः 'गुणैः' सत्त्वादिभिः 'प्रविभक्तानि' प्रकृतेः विभागानि विहितानि इतरैरविभागेन व्यवस्थापितानि ।

41. O harasser of foes, the duties of Brāhmanas, Kshatriyas and Vaisyas, and also of Sūdras are divided according to the *gunas* born of Prakriti

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

४२ । 'शमः' वित्तोपरमः, 'दमः' बाह्येन्द्रियोपरमः, 'तपः' इन्द्रियसंयमः पूर्वकर्मदोषोद्धरणं 'शौचं' बाह्याभ्यन्तरशुचिर्वा, 'क्षान्तिः' क्षमा, 'आर्जवम्' चतुर्था, 'ज्ञानं' आस्त्योऽयं ज्ञानं 'विज्ञानम्' ज्ञानस्य व्याख्यार्थात् अनुभवः, 'मास्तिक्यम्' अस्तिभावः अस्ति ईश्वरः परवीरकृत् इति निश्चयः 'एव च' 'स्वभावजम्' ब्राह्मणस्य स्वभावात् ज्ञानं ब्रह्मकर्म' ब्राह्मणजातेः कर्म ।

42. Tranquillity, restraint of the senses, austerity, purity, forgiveness, straightforwardness, knowledge, wisdom (or spiritual discernment), and also faith,— [these constitute] the natural duty of a Brāhmana.

श्रीयं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥४३॥

४३ । 'श्रीयं' पराक्रमः, 'तेजः' 'धृतिः' धैर्यं, 'दाक्ष्यं' कार्येषु कौशलं, 'युद्धे' 'य' 'अपि' 'अपलायनं', 'दानम्' देशेषु मुक्तहस्तता, 'ईश्वरभावः' निष्पन्न-
शक्तिः 'य' 'स्वभावजं' 'क्षात्रं' क्षत्रियजाते विहित 'कर्म' ।

43. Valour, courage, firmness, dexterity, and also not flying in battle (i. e., from the field of battle) charity, a lordly nature—(these are) the natural duty of a Kshatriya.

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

४४ । 'कृषिगोरक्षवाणिज्यं' कृषिः कर्षणं गौरक्षति इति गोरक्षः तस्मिन्
भावः गोरक्षं पाशुपाल्यं वाणिज्यं क्रयविक्रयादि वणिक्कर्म 'स्वभावजं'
'वैश्यकर्म', एतन् वैश्यजातेः स्वाभाविकं कर्म । 'शूद्रस्य' 'अपि' 'परिचर्यात्मकं'
द्विजातेः शूद्रघातकं 'कर्म' 'स्वभावजं' स्वाभाविकम् ।

44. Ploughing (or agriculture), cow-protection, and trade are the duty of a Vaisya, born of nature. And the duty of a Śūdra, born of Nature, is of the nature of service (i. e., consists in the service of the superior classes or castes.)

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

४५ । 'स्वे स्वे' यत्नोत्तमवृत्तमेवेति स्वस्वाधिकारविहिते 'कर्मणि' 'अभिरतः'

तत्परः 'नरः' 'संसिद्धिं' ज्ञाननिष्ठां सम्यक्ज्ञानं 'लभते' प्राप्नोति । 'स्वकर्म-
निरतः' [नरः] 'यथा' येन प्रकारेण 'सिद्धिं' तत्त्वज्ञानं 'विन्दति' लभते 'तत्'
तं प्रकारं 'शृणु' ।

45. Every man devoted to his own duty, attains
perfection. Now, hear how one, devoted to one's own
duty, attains perfection.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यश्चरं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

४६ । 'यतः' यस्मात् परमेश्वरात् 'भूतानां' प्राणिनां 'प्रवृत्तिः' वेष्टा
चतुर्पत्तिर्वा (मनुसूदनः) [स्वात्] 'येन' परमेश्वरेण 'सर्व्वम्' 'इदं' जगत्
'ततं' व्याप्तं, 'मानवः' 'स्वकर्मणा' पूर्व्वोक्तेन स्वस्वाधिकारविहितेन कर्मणा
'त' (परमेश्वरम्) 'अभ्यश्चरं' संसेव्य, पूजयित्वा 'सिद्धिं' 'विन्दति' लभते ।

46. A man attains perfection by worshipping, by
his own duty, him from whom is the activity (or birth)
of all beings and by whom all this (i. e., the whole
universe) is pervaded.

अत्रेयान् स्वधर्मी विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्व्वन्नाप्नोति क्लिष्टविषमम् ॥४७॥

४७ । 'विगुणः' सदीप्तः [अपि] 'स्वधर्मः' स्वकोयः धर्मः स्वाधिकार-
विहितो धर्मः 'स्वनुष्ठितात्' सम्यक् अनुष्ठितात् 'परधर्मात्' अधिकारान्तर-
विहितात् धर्मात् 'अत्रेयान्' प्रपन्नस्वतरः [यतः] 'स्वभावनियतं' स्वभावेन पूर्व्वोक्तेण
नियतं नियमेन निर्दिष्टं स्वभावजनितार्थः 'कर्म' 'कुर्व्वन्' [नरः] 'क्लिष्टविष-
मं' 'न' 'प्राप्नोति' । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमिंशत् श्लोको द्रष्टव्यः ।

47. Better is one's own duty [though] destitute of merits, than the well-performed duty of another. One doing the duty fixed by Nature incurs not sin.

सहजं कर्म कौन्तेय मदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दांषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

४८ । [हे] 'कौन्तेय', 'मदोषं' दोषयुक्तम् 'अपि' 'सहजं' सह जन्मना एव उत्पन्नं स्वभावनियत 'कर्म' 'न' 'त्यजेत्', 'हि' यस्मात् 'सर्वारम्भाः' सर्वाणि एव कर्माणि 'धूमेन अग्निः इव' यथा सहजेन धूमेन अग्निः आवृतः तद्वत् 'दांषेण' 'आवृताः' व्याप्ताः एव ।

48. O son of Kunti, one ought not to abandon the duty born with one's self, though faulty, for all undertakings are covered with fault, as fire with smoke.

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

४९ । 'सर्वत्र' आसक्तिनिमित्तेषु, 'असक्तबुद्धिः' असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिः अन्तःकरणं यस्य सः आसक्तिशून्यान्तःकरणः, 'जितात्मा' जितः वशीकृतः आत्मा यस्य सः जितेन्द्रियः निरद्वन्द्वारः वा, 'विगतस्पृहः' विगता स्पृहा विषयतृष्णा फलाकाङ्क्षा वा यस्मात् सः [जनः] 'सन्न्यासेन' सर्वकर्मफलत्यागेन 'परमां' प्रकृष्टां 'नैष्कर्म्यसिद्धिं' निगेतानि कर्माणि यस्मात् सः निष्कर्म्यः, तस्य भावः 'नैष्कर्म्य', तस्य सिद्धिः निष्पत्तिः (शङ्करः) तां सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सन्न्यासिद्धिं (श्रीधरः) 'अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

49. He who is everywhere of unattached understanding, self-subdued, and void of desire, attains the highest perfection of freedom from action by renunciation.

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निवोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

५० । [हे] 'कौन्तेय', 'सिद्धिं' नैष्कर्म्यसिद्धि 'प्राप्त.' [सन्] 'यथा' [नरः] 'ब्रह्म' 'आप्नोति' 'तथा' तं प्रकार 'समासेन' संक्षेपेण 'एव' 'मे' मय सकाशात् 'निवोध' जानीहि, 'या' ब्रह्मप्राप्तिः 'ज्ञानस्य' 'परा' सर्वोत्तमा 'निष्ठा' परिसमाप्तिः ।

50. O son of Kuntī, learn from me only in brief how one who has attained perfection attains Brahman, which is the highest state of knowledge.

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्वाऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागदोषौ व्युदस्य च ॥५१॥

विविक्तसेवो लङ्वाशो यतवाकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुक्तं निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

५१-५२ । 'विशुद्धया' 'बुद्ध्या' 'युक्तः' [सन्] 'धृत्वा' 'आत्मानं' मनः 'नियम्य' 'च' 'शब्दादीन्' 'विषयान्' 'त्यक्त्वा' 'रागदोषौ' 'च' 'व्युदस्य' [वि + उत् + अस् (निक्षेपे) + ल्यप्] परित्यज्य दूरतः परित्यज्य (५१) ; 'विविक्तसेव' -

सेवी' विविक्तान् निर्जनान् (गृहान् वा) देशान् सेवितं शौखम् अस्तेति निर्जन-
 देशावस्थायो (शुचिदेशावस्थायो वा) 'लघ्वाशौ' मितभीजो, 'यतवाक्कायमानसः'
 वाक् च कायश्च मानसश्च यतानि संयतानि ५२ सः संयतवाग्देहवृत्तः [भूत्वा]
 'नित्यं' सर्वदा 'आनयोगपरः' 'वैराग्यं' 'समुपाश्रितः' सम्पग् आश्रितः [भूत्वा]
 (५२) : 'अहङ्कारं' 'बलं' दुराग्रहं 'दम्पं' 'कामं', 'क्रोधं', 'परिग्रहं' बाह्योपकरण-
 बाहुल्यं [च] 'विमुच्य' 'निश्चमः' ममताशून्यः [सन्] 'शान्तः' उपरतः [जनः]
 'ब्रह्मभूयाय' ब्रह्मभवनाय 'करते' समर्प्यो भवति ।

51-53. Possessed of a pure understanding, and controlling self by firmness, abandoning sound and other objects of sense, and casting aside attraction and repulsion, seeking solitude (or frequenting solitary or pure places), moderate in eating, with speech, body and mind subdued, always given to *yoga*, having recourse to indifference [to worldly things] (52), giving up egotism, violence, arrogance, desire (or lust), anger and [unnecessary] appendages, one becomes fit for identity with Brahman.

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

५४ । 'ब्रह्मभूतः' ब्रह्मण्यवस्थितः 'प्रसन्नात्मा' प्रसन्नचित्तः [जनः] 'न'
 'शोचति' सन्त्ययते, 'न' 'काङ्क्षति' अप्राप्तं प्राप्तुम् इच्छति 'सर्वेषु' 'भूतेषु'
 'समः' समभावापन्नः आत्मोपन्येन समदर्शनशोषः (५३) [सन्] 'पराम्'
 उत्तमां 'मङ्गक्तिं' 'लभते' ।

54. Becoming one with Brahman, one neither

grieves nor desires, but being the same to all beings, attains supreme devotion to me.

भक्ता मामभिजानाति यावान् यस्यास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

५५ । [अहं] 'यावान्' यत्परिमाणः सर्वव्यप्रीत्यर्थः 'य.' सच्चिदानन्द-
रूप. 'व' 'अस्मि', [इति, तथाभूतं] 'मां' 'भक्ता' 'तत्त्वतः' याथाक्येन
'अभिजानाति' अनुभवत, 'ततः' तदनन्तर 'मां' 'तत्त्वतः' ज्ञात्वा अनुभूय
'तदनन्तरं' [मां] 'विशते' प्रविशति, मया सह युज्यते मद्रूपः परमानन्दरूपः
एव भवतीत्यर्थी वा ।

55. By that devotion he knows me in truth, how great and who I am ; then, knowing me in truth, he enters into me.

सर्वकर्माणि सदा कुर्वाणो महापात्रयः ।

मत्पसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमश्वम् ॥५६॥

५६ । 'सदा' 'सर्वकर्माणि' 'कुर्वाणः' 'अपि' 'महापात्रयः' अहमेव
व्यपात्रयः आश्रयनीयः यत् सः मत्परायणः [जनः] 'मत्पसादात्' ममाशु-
ग्रहात् 'शाश्वतं' निवृत्तं पनादि 'अश्वम्' 'पद' स्थानम् 'अवाप्नोति' लभते ।

56. Always performing all actions, he, depending on me, attains the eternal immutable abode.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

५७। 'चेतसा' विवेकबुद्ध्या 'सर्वकर्म्याणि' 'मयि' 'सम्यस्य' समर्थं 'मत्परं' मदैकपुरुषार्थः [सन्] 'बुद्धियोगम्' 'उपाश्रित्य' लब्ध्वा 'सतत' सर्वदा कर्म्या-
बुष्ठानकालेऽपि 'मच्चित्तः' मच्चिन्तित्वायतः 'भव' ।

57. Renouncing, in thought, all actions in me, in-
tent on me and having recourse to intellectual commu-
nion, fix your thought ever on me.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

५८। 'त्व' 'मच्चित्तः' [सन्] 'मत्प्रसादात्' 'सर्वदुर्गाणि' सर्वदुर्गाणि अपि
दुर्गाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि दुःखानि 'तरिष्यसि' अतिक्रमिष्यसि ।
'अथ' पक्षान्तरे 'चेत्' यदि 'अहङ्कारात्' [मदुक्तम् एवं] 'न' 'श्रोष्यसि'
[तर्हि] 'विनङ्क्ष्यसि' विनाशं गमिष्यसि, पुरुषार्थात् क्षयो भविष्यति ।

58. Fixing your thought on me, you shall, by my
grace, overcome all obstacles hard to overcome. But
if, from self-conceit, you do not listen to me, you
shall perish.

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मित्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

५९। 'अहङ्कारम्' 'आश्रित्य' 'न योत्स्ये' अहं युद्धं न करिष्यामि 'इति'
यत् 'मन्यसे' वित्तयसि, [इति] 'ते' तव 'व्यवसायः' 'निबन्धः' 'मिथ्या' 'एव'
[यतः] 'प्रकृतिः' स्वावस्थाभावः 'त्वां' 'नियोक्ष्यति' युद्धे प्रवर्तयिष्यति ।

59. That you think, out of egotism, "I will not

fight", this resolve of yours is vain ; for your nature will constrain you [to fight].

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यत् मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

६० । [चे] 'कौन्तेय', 'स्वभावजेन' प्रकृतिजातेन 'स्वेन' स्त्रीने 'कर्मणा' शौर्यादिना यथोक्तेन 'निबद्धः' यन्त्रितः [त्वम् अधुना] 'यत् कर्म' मोहात् कर्तुं न इच्छसि तत् [अतः परं] 'अवशः' रागद्वेषादि-परवशः एव [भूत्वा] 'अपि' 'करिष्यसि' ।

60 O son of Kuntī, what you [now, though] bound to do as your natural duty, refuse to do out of delusion, you will [hereafter] do under compulsion [of blind impulses].

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

६१ । [चे] 'ईश्वरः', 'ईश्वरः' 'मायया निजशक्त्या 'सर्वभूतानि' 'यन्त्रारूढानि' [इव] यथा दातृयन्त्रम् आरूढानि कविमाषि भूतानि लौकिकी मायावी सूत्रधारो वा आमयन् वर्तते तथा आमयन्' तत्तत्कर्मासु प्रवर्तयन् 'सर्वभूतानां' 'हृद्देशे' हृदयमध्ये 'तिष्ठति' ।

61. O Arjuna, the Lord dwells in the region of the heart of all beings, whirling by Māyā (his sovereign power) all beings 'as if] mounted on a machine.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

६१ । [च] 'भारत', 'सर्वभावेन' सर्वज्ञाना मनसा वाचा कर्मणा च
ब्रह्मणः [त्वं] 'तम्' ईश्वरम् 'एव' 'शरणम्' आश्रय 'गच्छ', 'तत्प्रसादात्'
'परां' 'शान्तिं' 'शाश्वतम्' अक्षयं 'स्थानं' मम ईश्वरस्य परमं पदं 'च'
'प्राप्स्यसि' ।

62. Seek shelter with him alone (or, seek that refuge, i. e., the Supreme Being, alone, with all thy soul, O Bhárata ; by his grace you shall attain supreme peace, and the Eternal Abode.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥३३॥

६१ । 'इति' अनेन प्रकारेण 'गुह्यात्' गोप्यात् 'गुह्यतरं' अतश्चोऽनेन गुह्यं
रहस्यमित्यर्थः 'ज्ञानं' 'ते' तुभ्यं 'मया' 'आख्यातम्' उपदिष्टम् । 'अशेषेण'
सामस्तोत्रेण 'एतत्' यथोक्तं शास्त्रं 'विमृश्य' आलोच्य 'यथा' 'वृच्छसि' 'तथा'
'कुरु', 'ज्ञानं कर्म वा यत् इष्टं' तत् अनुतिष्ठ इत्यर्थः । गीताशास्त्रे पर्या-
लोचिते मोक्षो निवर्तिष्यते इति भावः ।

63. Thus has knowledge, more secret than any other secret, been declared by me to you. Pondering over it fully, act as you like.

. सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

दृष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥३४॥

६४ । 'सर्वगुह्यतमं' सर्वस्वीऽपि गुह्यस्वी गुह्यतमम् अत्यन्तरहस्यं 'मे'
मम 'परमं' प्रकटं 'वचः' वाक्यं 'भूयः' पुनरपि 'शृणु', [त्वं] 'मे' मम 'दृढम्'
अत्यन्तम् 'दृष्टः' प्रियः 'असि' 'इति' [मत्वा] 'ततः' तेन कारणेन 'ते' तव 'हितं'
कल्याणजनकं वचः 'वक्ष्यामि' कथयिष्यामि ।

64. Hear again my supreme word, the most secret of all. You are most dear to me, therefore will I tell you what is for your good. [If the reading be '*drira-matih*' instead of '*driramiti*', the rendering will be 'resolute' or 'strong-willed'.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

६५ । [त्वं] 'मन्मनाः' मन्मिन्तापरायणः, 'मद्भक्तः' 'मद्भजनशीलः' 'मद्याजी' मद्यजनपरः 'भव' 'भव', 'माम्' (एव) नमस्कुरु, [एवं कुर्वन् त्वं] 'माम्' 'एव' 'सत्यं' निःसंशयम् 'एष्यसि' प्राप्त्यसि, 'अहं' 'ते' तुभ्यम् [इति] 'प्रतिजाने' प्रतिज्ञां करोमि, [यत् त्वं] 'मे' मम 'प्रियः' 'असि' । 'सत्त्वं ते प्रतिजाने' इति वा अन्वयः, तच्च सत्त्वं यद्यर्थं, सत्यमेव प्रतिज्ञां ते करोमीत्यर्थः ।

65. Fix your mind on me, be my devotee, worship me, bow down to me, and you shall surely come to me. I promise this to you, for you are dear to me. [If '*satyam*' be taken with '*prati jāne*' the rendering will be 'I truly declare to you', or 'I declare the truth to you'].

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

६६ । 'सर्वधर्मान्' सर्वान् धर्मान् "एते शास्त्रेषु विहिताः, अतः कर्तव्याः", इति विधिकेन्द्रार्थः (श्रीधरः) 'परित्यज्य' माम् एकं 'शरणं' 'ब्रज' गच्छ ; मद्विशरणं धत्तुं, साक्षात् मदादिष्टं पाठय । 'अहं' 'त्वां' 'सर्वपापेभ्यः' 'मोक्षयिष्यामि', [त्वं] 'मा शुचः' शीघ्रं मा कार्षीः ।

66. Abandoning all duties [done in servile obedience to Law] come unto me as your sole refuge ; I will deliver you from all sins ; [therefore] grieve not.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

६७। 'अतपस्काय' तपोरहिताय धर्मानुष्ठानहीनाय 'ते' त्वया 'इदं' गीताशास्त्रं 'न' 'वाच्यं' वक्तव्यम्, 'न' 'अभक्ताय' भक्तिहीनाय 'न' 'च' 'अशुश्रूषवे' परिचर्याम् अकुर्वन्ते, श्रोतुम अनिच्छन्, वा [जनाय] 'कदाचन' [वाच्यं], 'यः' 'मां' परमेश्वरम् 'अभ्यसूयति' दीपारोपेण द्वेष्टि [तस्मै अपि] 'च' 'न' [वाच्यम्] ।

67 This [Gítá] is never to be spoken by thee to one who neglects his religious austerities, nor to one who is not devoted, nor to one who is not desirous of serving [one's preceptor] (or hearing it), nor yet to one who calumniates me.

य इदं परमं गुह्यं मङ्गलैश्वभिध्यास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

६८। 'यः' 'इदं' 'परमं' 'गुह्यं' गोप्यं गीताशास्त्रं 'मङ्गलैश्व' 'अभिध्यास्यति' वक्ष्यति [सः] 'मयि' 'परां' 'भक्तिं' 'कृत्वा' 'असंशयः' निःसन्देहः [सन्] 'माम्' 'एव' 'एष्यति' प्राप्स्यति, सुष्यते । 'एष्यति' 'एव' इत्येवं वा अन्यथः ।

68. He who, with single-hearted devotion to me, will tell this supreme secret to my devotees, shall come to me, freed from all doubts.

न च तस्मान् मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

६९ । 'मनुष्येषु' 'तस्मात्' मङ्गलार्थः गौताशास्त्राद्यातः सकाशात् कश्चित् 'मे' मम 'प्रियकृतमः' अतिशयेन प्रियकृत् परितोषकता 'च' 'न' [अस्ति], 'तस्मात्' 'अन्यः' 'मे' 'प्रियतरः' 'च' 'सुधि' जगति 'न' 'भविता' भविष्यति ।

69. There is none among men who does a dearer service to me than he. And there shall not be another on earth dearer to me than he

अध्येष्यते च य इमं धर्म्मं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

७० । 'यः' 'च' 'आवयोः' कृष्णार्जुनयोः 'इमं' 'धर्म्मं' धर्म्मानपेतं कर्त्तव्यत्वरूपेण विहितं 'सम्वादं' कथोपकथनरूपं गौताशास्त्रम् 'अध्येष्यते' पठिष्यति 'तेन' पदा 'ज्ञानयज्ञेन' सर्व्वात्मदर्शनरूपेण यज्ञेन 'अहम्' इष्टः पूजितः स्यां भवेयम् 'इति' 'मे' मम 'मतिः' निश्चयः ।

70. And I shall be worshipped with the sacrifice of knowledge by him who will study this religious dialogue between us. This is my opinion.

अज्ञावाननसूयस्व शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाह्नौ कान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

७१ । 'अज्ञावान्' अज्ञायुक्तः 'अनसूयः' अतृष्णाहीनः द्वेषवर्जितः 'च' 'यः' 'नरः' [इदं गौताशास्त्रं] 'शृणुयात्' 'अपि' 'सः' 'अपि' [नरः] 'मुक्तः' [सन्] 'पुण्यकर्मणाम्' 'शुभान्' 'खीकान्' 'प्राप्नुयात्' लभेत ।

71. And that man also, who, full of faith and free

from malice, will merely hear [this], shall attain to the happy regions of those who do meritorious acts.

कश्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्मोहः प्राणष्टस्ते धनञ्जय ॥७२॥

७२ । [हे] 'पार्थ', 'या' 'एकाग्र्येण' विक्षेपविहीनेन 'चेतसा' चित्तेन 'एतत्' 'श्रुतं' 'कश्चित्' किं ? [हे] 'धनञ्जय', 'ते' तव 'अज्ञानसम्मोहः' 'अज्ञाननिमित्ता अविवेकता 'प्राणष्टः' प्रकर्षेण नष्टः 'कश्चित्' किं ?

72. Has this been heard by you, O son of Prithā, with an attentive mind ? Has your delusion, born of ignorance, been dispelled, O Dhananjaya ?

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

७३ । [अर्जुनः उवाच—] [हे] 'अच्युत', 'मम' 'मोहः' 'नष्टः', 'मया' 'त्वत्प्रसादात्' तवातुष्ट्यात् [आत्मतत्त्वविषया] 'स्मृतिः' 'लब्धा', [अहं] 'स्थित' आत्मज्ञाने प्रतिष्ठितः [तथा] 'गतसन्देहः' मुक्तसंशयः 'अस्मि' । [अधुना] 'तव वचनं करिष्ये' तवाज्ञां पाठयिष्यामि ।

73. [Arjuna said—] O immutable One, by thy grace my delusion is destroyed, and the recollection [of great truths] has been gained by me. I am firmly established in self-knowledge and my doubts are gone. [Now] I will do thy bidding.

सञ्ज्ञाय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रीषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥७४॥

७४ । [सञ्ज्ञायः उवाच—] 'अहम्' 'इति' एवं 'वासुदेवस्य' 'महात्मनः' 'पार्थस्य' 'च' 'इम' 'लोमहर्षणं' रोमाञ्चकरम् 'अद्भुतं' 'संवादं' गुरुशिष्य-
भावेन प्रश्नप्रतिवचनाभिधानम् 'अश्रीषम्' श्रुतवान् स्मि ।

74. [Sanjaya said—] Thus did I hear this wonder-
full and thrilling dialogue between Vāsudeva and the
high-souled son of Prithá.

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥७५॥

७५ । 'अहं' 'व्यासप्रसादात्' 'इम' 'परं' गुह्यं 'योग' योगतत्त्व 'स्वयं'
कथयतः 'योगेश्वरात् कृष्णात्' 'साक्षात्' (न तु परम्परया) 'श्रुतवान्' ;

75. By the favour of Vyása, I heard this supreme
and secret doctrine of *yoga* direct from Krishna, the
Lord of *yoga*, while he was himself expounding it.

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

७६ । [कृ] 'राजन्' धृतराष्ट्र, 'केशवार्जुनयोः' 'इमं' 'पुण्यं' पापहरम्
'अद्भुतं' 'संवादं' 'संस्मृत्य संस्मृत्य' पुनः पुनः संस्मृत्य 'मुहुः मुहुः' प्रतिक्षणम्
[अहं] 'हृष्यामि' हर्षं प्राप्नोमि ।

76. O king [Dhritarāshtra], remembering again and

again this how and wonderful colloquy between Kesava and Arjuna, I am feeling repeated transport of joy.

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपम उद्भूतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥७७॥

७७। [हि] 'राजन्' 'हरेः' कृष्णस्य 'तत्' 'अयदन्त' 'रूपं' विषय 'संस्मृत्य' 'संस्मृत्य' 'मे' मम 'महान्' 'विस्मयः' 'च' 'पुनःपुनः' 'हृष्यामि' 'व' ।

77. And remembering again and again that most wonderful form of God, great is my amazement, king; and I am transported with joy over and over again.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धनं नोतिर्ममिन्मम ॥७८॥

७८। 'यत्र' 'योगेश्वरः' 'कृष्णः' 'यत्र' 'पार्थः' 'धनुर्धरः' 'तत्र' 'श्रीः' 'विजयः' 'भूतिः' 'धनं' 'नोतिः' 'ममिन्मम' । 'यत्र' 'पार्थः' 'धनुर्धरः' 'तत्र' 'श्रीः' 'विजयः' 'भूतिः' 'धनं' 'नोतिः' 'ममिन्मम' । 'यत्र' 'पार्थः' 'धनुर्धरः' 'तत्र' 'श्रीः' 'विजयः' 'भूतिः' 'धनं' 'नोतिः' 'ममिन्मम' ।

78. I believe that wherever there are Krishna the Lord of *yoga*, and Pārtha, the archer, there (sure are fortune, victory and prosperity, and there also is the immutable Law of Right.

